

ગુજરાતી સાહિત્ય નો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

સ. ૧૧૦૦ થી ૧૯૫૦ : હેમચન્દ્રશી ઉમાશંકર]

: લેખક :

ઈશ્વરલાલ ર. દવે એમ. એ.

પ્રકાશક : શ્રી ૩૩, ખાસાહુલુયાન, અમદાવાદ.

ફા. ૩-૦-૦

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार

पुस्तकालय

विषय संख्या ८१४

पुस्तक संख्या ८

आगत पञ्जिका संख्या २६३१८

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां
लगाना वर्जित है। कृपया १५ दिन से अधिक
समय तक पुस्तक अपने पास न रखें।

संस्कृत भाषा संस्कृत ११-११-११

७७

कुल

पय

स्तक

गत

पुस्

ना

य त

७७७

कु

पय

स्तक

गत

पुस्

ाना

य त

६६६

ગુજરાતી સાહિત્ય

નો

સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

[ઇ. સ. ૧૧૦૦ થી ૧૯૫૦ હેમચન્દ્રથી ઉમાશંકર]

— ૦ —

: લેખક :

ઈશ્વરલાલ ર. દવે. એમ. એ.

એસિસ્ટન્ટ ડિરેક્ટર ઓફ ઇન્ફર્મેશન,
સૌરાષ્ટ્ર, ભૂતપૂર્વ પ્રાધ્યાપક, એલ.
ડી. આર્ટ્સ કોલેજ; ભૂતપૂર્વ ફેલો,
શામળદાસ કોલેજ; બી. કે. ડાક્ટર
ફેલો અને ગોલ્ડ મેડલિસ્ટ
(મુંબઈ યુનિ.)

: પ્રકાશક :

અ ડા ય તા બુ ક ડી પો

બાલા હનુમાન : અમદાવાદ.

કિંમત રૂ. ૩-૦-૦

: પ્રકાશક :

અડાયતા શુક ડીપો વતી
મહેશકુમાર આર. કોઠારી
આલા હનુમાન, અમદાવાદ.

(આવૃત્તિ પહેલી : સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૨)

: મુદ્રક :

મણીલાલ છગનલાલ શાહ,
ધી નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
ઘીકાંટા રોડ : અમદાવાદ.

અનુક્રમણિકા

ભાગ પહેલો : પ્રાચીન સાહિત્ય

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૧ ગુજરાતી ભાષા	૧
૨ પ્રાચીન સાહિત્ય અને યુગવિભાગો	૪
૩ પ્રાગ્ નરસિંહ યુગ	૬
૪ નરસિંહ યુગ... ..	૧૬
૫ નાકર યુગ	૨૯
૬ પ્રેમાનંદ યુગ... ..	૩૬
૭ મંદ યુગ	૫૭
૮ લોકસાહિત્ય	૭૯
૯ પ્રાચીન સાહિત્યનાં પ્રેરક બળો	૮૩
૧૦ પ્રાચીન સાહિત્યનાં સ્વરૂપો	૮૮

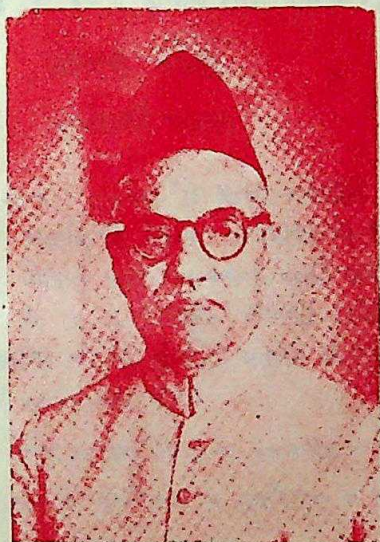
ભાગ બીજો : અર્વાચીન સાહિત્ય

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૧ અર્વાચીન સાહિત્ય અને યુગવિભાગો	૧
૨ નર્મદ યુગ	૪
૩ પંડિત યુગ	૧૨
૪ ન્હાનાલાલ યુગ	૨૬
૫ મુનશી યુગ	૩૯
૬ ગાંધી યુગ	૫૪
૭ અદ્યતન યુગ	૭૧
૮ અર્વાચીન સાહિત્યનાં પ્રેરક બળો	૯૫
૯ અર્વાચીન સાહિત્યનાં સ્વરૂપો	૯૮

५.
भ.
अ।

અર્પણ

પૂજ્ય જોષી સાહેબને

પ્રો. રવિશંકર જોષી એમ. એ.

ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક, સામળદાસ કોલેજ ભાવનગર

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

श्री गुरुभ्यो नमः

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ગુજરાતી સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

ભાગ પહેલો

પ્રાચીન સાહિત્ય

(૧૧૦૦થી ૧૮૫૦ : હેમચંદ્રથી દયારામ)

પ્રકરણ પહેલું

ગુજરાતી ભાષા

“ગુજરાતી” શબ્દ “ગુજરાત”ને પ્રત્યય લગાડીને બનાવવામાં આવ્યો છે. દેશના નામમાંથી એ રીતે દેશની ભાષાનું નામ બનાવવાની પદ્ધતિ સર્વત્ર પ્રચલિત છે. દા. ત. ‘ઇંગ્લેંડ’ ઉપરથી ‘ઇંગ્લીશ.’ મૂળ ‘ગુજરાત’ શબ્દ કયાંથી આવ્યો તે વિશે મતભેદ છે. ‘ગુજરાત’ની વ્યુત્પત્તિ માટે આટલાં સૂચનો થયાં છે :-

- (૧) ગુર્જર + રાષ્ટ્ર = ગુર્જરરાષ્ટ્ર = ગુજ્જરરઠ્ઠ = ગૂજરાત.
- (૨) ગુર્જર + રાત્ર = ગુર્જરરાત્ર = ગુર્જરરાત્ત = ગૂજરાત.
- (૩) ગુર્જરત્રા = ગુર્જરત્તા = ગૂજરાત.
- (૪) ગુર્જર + આર્ત = ગૂજરાત.
- (૫) ગુર્જર + રઠ્ઠ = ગુર્જરરઠ્ઠ = ગૂજરાત.
- (૬) ગુર્જર + આર્તા = ગુજ્જરરાત્તા = ગૂજરાત.
- (૭) ગુર્જર + ધરા = ગુજ્જરધરા = ગૂજરાત.

‘ગુજરાત’ શબ્દની આવી ઘણી વ્યુત્પત્તિઓ સૂચવાઈ છે; પરંતુ તેમાંથી એકેય પૂરી પ્રતીતિકર નથી. ‘ગુર્જર’ અને ‘ગુજરાત’ એ શબ્દોનો પ્રથમ ઉપયોગ ૧૦-૧૧ મી સદીમાં આર્ય પ્રવાસીઓએ કરેલ છે. જ્યાં ગુર્જર પ્રજા વસતી હશે તે પ્રદેશ મૂળ તો ‘ગુજરાત’ શબ્દથી નિર્દિષ્ટ હશે. જુના સમયમાં દક્ષિણ ગુજરાત ‘લાટ’ કે ‘અપરાન્ત’ એ નામે અને ઉત્તર ગુજરાત ‘આનર્ત’ એ નામે ઓળખાતાં. પહેલાં ‘ગુજરાત’ શબ્દ ઉત્તર ગુજરાતના અર્થમાં વપરાયો હોય તેવો સંભવ છે.

ગુજરાતી ભાષાના અર્થમાં ‘ગુજરાતી’ શબ્દ પહેલવહેલો વાપરનાર કવિ પ્રેમાનંદ છે. બાલણ ‘અપભ્રંશ’ ‘ગુજરાતી’ અથવા ‘ગુર્જર ભાષા’ શબ્દ વાપરે છે. માર્ક’ટેય ‘ગૌર્જરી-અપભ્રંશ’ કહે છે. નરસિંહ મહેતા ‘અપભ્રંશ ગિરા’ અને અખો ‘પ્રાકૃત’ કે ‘ભાષા’ કહે છે. પ્રેમાનંદના સમયની આસપાસ બર્લિનનો લાઇબ્રેરીઅન લાકોઝ ‘ગુજરાતી’ શબ્દ વાપરે છે. આ પરથી આપણે માની શકીએ કે ‘ગુજરાતી’ એ ભાષા-નામ ૧૭૦૦ આસપાસમાં આપવામાં આવ્યું હશે. પરંતુ નામ મોડેથી આવ્યું તેથી તે પહેલાંની ભાષા ગુજરાતી નહોતી એમ કહેવું તે બરાબર નથી. શ્રી. નરસિંહરાવ દિવેડિયા માને છે કે હેમચંદ્રના અપભ્રંશ સુધી ગુજરાતીને લઈ જઈ શકાય નહીં, અને બહુ બહુ તો સંવત ૧૫૫૦થી ગુજરાતીનો આરંભ ગણવાની તેઓ છૂટ આપે છે. પરંતુ ‘ગુજરાતી’ એ નામ મોડેથી પડ્યું હોય અને ગુજરાતી ભાષા તેનાથી ઘણી વહેલી ઉદ્ભવી હોય એ વધારે સંભવિત છે. બાળકનો જન્મ થતાં વેંત એનું નામ ન પણ પડે અને નામ પડે ત્યારથી ઉંમર ગણાતી નથી, જન્મથી ગણાય છે.

ગુજરાતી ભાષા આર્યકુળની ભાષા છે. જગતમાં લગભગ ૯૦૦ ભાષાઓ છે અને તેમાં સર્વ ભાષા-કુટુંબોમાં આર્યકુળ સૌથી

ગુજરાતી ભાષા

૩

વધારે મહત્વનું છે આર્યકુટુંબની ભાષાઓને આર્ય, વિરોઝ, ઇન્ડો-યુરોપિયન, ઇન્ડોઝર્મનિક વગેરે નામે પણ ઓળખવામાં આવે છે આ આર્યભાષાના બે મુખ્ય વિભાગો છે :-(૧) શતમ યૂથ (એશિયાનો વિભાગ) (૨) કેન્તમ યૂથ (યુરોપનો વિભાગ.) આમાં શતમ યૂથના ભાષા-યૂથમાં ‘શુદ્ધ આર્ય’ નામનો વિભાગ છે, અને તેમાં (‘શુદ્ધ આર્ય’માં) ધરાનિયન (ગાથા-અવેસ્તા), ડાર્ડરિક (પૈશાચી) અને વૈદિક (ભારતી, સંસ્કૃત)નો સમાવેશ થાય છે. ભારતીની ત્રણ ભૂમિકાઓ છે: સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ. સંસ્કૃતની વૈદિક સંસ્કૃત, લૌકિક સંસ્કૃત અને પાણિનીય (શિષ્ટ) સંસ્કૃત એ ત્રણ ભૂમિકાઓ છે: પ્રાકૃતમાં મહારાષ્ટ્રીય, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી અને અપભ્રંશ એમ છ પ્રકારો છે. પ્રાકૃત બાદ અપભ્રંશ વ્યાપક હશે અને ગૌર્જર અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતી ભાષા ઉદ્ભવી છે એમ કહી શકાય. આમ ગુજરાતી ભાષા આર્યકુળની ભાષાઓ સાથે સંકળાયેલી છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦માં આપણા આર્યપૂર્વજો “māters ghrdhoi es-ske-ti” બોલતા હશે ત્યારે આપણે આજે તેને બદલે “મા નરે છે” એમ બોલીએ છીએ. આ રીતે આપણી ભાષાનું પુરઃસંધાન ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦ સુધી જોઈ શકાય છે. હિંદમાં જોવા વાળીનો સતત વિસ્તાર-વિકાસ થયો છે તેવો જગતની કોઈ અન્ય વાણીનો થયો નથી.

ગુજરાતી ભાષાની ત્રણ મુખ્ય ભૂમિકાઓ ગુજરાતી ભાષાની ગણાવી શકાય :-

ભૂમિકાઓ

(૧) ગૌર્જર અપભ્રંશ અથવા પ્રાચીન ગુજરાતી:—ઈ. સ. ૧૦-૧૧મા શતકથી ૧૪મા શતક સુધી. તેમાં પણ બે ઉપભૂમિકાઓ પાડી શકાય. પ્રથમ ઉપભૂમિકા ૧૧મી સદી સુધી અને દ્વિતીય ઉપભૂમિકા ૧૪મી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી.

(૨) ગુર્જર ભાષા અથવા મધ્યકાલીન ગુજરાતી. ઇ. સ. ની ૧૪મી સદીના ઉત્તરાર્ધથી ૧૭મી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી. તેમાં પણ ૭૫-૭૫ વર્ષની ચાર ઉપભૂમિકાઓ પાડી શકાય.

(૩) અર્વાચીન ગુજરાતી. ૧૭મા સૈકાથી ચાલુ-આજસુધી. ગૌર્જર અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગુજરાતીનું પ્રથમ દર્શન હેમચંદ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાંના અપભ્રંશ વિભાગના દુહાઓમાં થાય છે. બીજી ભૂમિકામાં અનુક્રમે આટલા ગ્રંથો, માર્ગસૂચક સ્તંભો તરીકે, ગણાવી શકાય :- ‘ગૌતમ ચરિત્ર,’ ‘ગૌતમરાસ,’ ‘નેમિકાગ,’ ‘વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસ,’ ‘પેથડ રાસ,’ ‘મુગ્ધાવબોધ ઔકિતક,’ ‘વસંત વિલાસ,’ ‘કાન્હડે પ્રમંથ,’ ‘કાદંબરી,’ ‘વિમલ પ્રમંથ’ અને નરસિંહ-મીરાનાં કાવ્યો. પ્રેમાનંદના ‘ઓખાહરણ’થી અર્વાચીન ગુજરાતી શરૂ થઈ. અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાની બે ઉપભૂમિકાઓ ગણીએ તો પ્રથમ ઉપભૂમિકા પ્રેમાનંદથી દયારામ સુધીની ગણાય અને બીજી ઉપભૂમિકા નર્મદથી આજ સુધીની ગણાય.

પ્રકરણ બીજું

પ્રાચીન સાહિત્ય અને યુગવિભાગો

છેલ્લા હજારેક વર્ષના ગુજરાતી સાહિત્યને મુખ્ય બે મુખ્ય યુગમાં વહેંચી શકાય:-

પ્રાચીન યુગ (૧) ઇ. સ. ૧૧૦૦ થી ૧૮૫૦ પ્રાચીન યુગ.

(૨) ઇ. સ. ૧૮૫૦ થી ૧૯૫૦ અર્વાચીન યુગ.

૯ સૈકા અને તેથી પણ વધારે વિસ્તરેલો પ્રાચીન યુગ કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રથી શરૂ થાય છે, અને કવિ દયારામથી સમાપ્તિ પામે છે. પ્રાચીન યુગના આ ૯ સૈકાને સાહિત્યની દૃષ્ટિએ આટલા યુગવિભાગોમાં વહેંચી શકાય:-

(૧) પ્રાગ્-નરસિંહયુગ (નરસિંહ પહેલાનો યુગ) ઇ. સ. ૧૧૦૦ થી ૧૪૦૦

(૨) નરસિંહ યુગ : ઇ. સ. ૧૪૦૦ થી ૧૫૦૦.

(૩) નાકર યુગ : ઇ. સ. ૧૫૦૦ થી ૧૬૦૦.

(૪) પ્રેમાનંદ યુગ : ઇ. સ. ૧૬૦૦ થી ૧૭૦૦.

(૫) મંદ યુગ : ઇ. સ. ૧૭૦૦ થી ૧૮૫૦.

ઇ. સ. ૧૧૬૦ થી ૧૮૫૦ સુધીના ગાળાનો સાહિત્યનાં વિવિધ પ્રેરક બળો, વિચાર પ્રવાહો, અને યુગ પ્રવર્તક યુગવિભાગો સાક્ષરોના પ્રભાવને લક્ષમાં લઈને આ રીતે પાંચ યુગ વિભાગો પાડી શકાય. આ નવસો વર્ષના પાંચ યુગવિભાગો જે રીતે આંકવામાં આવ્યા છે તે પરથી સાહિત્યસૃષ્ટિમાં થયેલાં પરિવર્તનોનો ખ્યાલ આવશે:—

(૧) પ્રાગ્-નરસિંહ યુગ (ઇ. સ. ૧૧૮૦ થી ૧૪૦૦) : કવિ નરસિંહ પહેલાનાં યુગને “ પ્રાગ્-નરસિંહયુગ ” કહેવામાં આવે છે. આ યુગને (i) ગૌર્જર અપભ્રંશ, પ્રાગ હેમયુગ (હેમચંદ્ર પહેલાનો યુગ) કે પ્રાચીન ગુજરાતી યુગ; (ii) હેમયુગ (હેમચંદ્રનો યુગ) અને (iii) રાસયુગ (જેન રાસાઓનો યુગ) એમ ત્રણ ઉપવિભાગોમાં વહેંચી શકાય.

(૨) નરસિંહ યુગ (ઇ. સ. ૧૪૦૦ થી ૧૫૦૦) : નરસિંહ અને મીરાં જેવાં ભક્ત કવિઓ અને ભાલણ, ભીમ, પદ્મનાભ વગેરે અન્ય કવિઓએ આ યુગના સાહિત્યને વિકસાવ્યું છે. પંદરમા સૈકામાં વિસ્તરતા આ યુગનો અધિષ્ઠાતા ભક્ત કવિ નરસિંહ છે.

(૩) નાકર યુગ (ઇ. સ. ૧૫૦૦ થી ૧૬૦૦) : સોળમા સૈકામાં બહુ મોટા સાહિત્યકારો થયા નથી; પરંતુ નાકર આદિ આખ્યાનકારો તેમાં વિશેષ યથા ગયા માટે તેને નાકરયુગ કહેવામાં આવે છે.

(૪) પ્રેમાનંદ યુગ (ઇ. સ. ૧૬૦૦ થી ૧૭૦૦) : પ્રેમાનંદ, શામળ અને અખો એ આ યુગના મુખ્ય કવિઓ છે અને તેમના

યુગમાં સાહિત્ય ધણું સમૃદ્ધ થયું તેથી આ યુગને પ્રાચીન સાહિત્યનો સુવર્ણયુગ કહેવામાં આવે છે. પ્રાચીન યુગનો શ્રેષ્ઠ કવિ પ્રેમાનંદ આ યુગમાં થઈ ગયો તેથી પ્રેમાનંદ યુગ એવું નામ આ યુગને આપવામાં આવ્યું છે.

(૫) મંદ્યુગ (ઈ. સ. ૧૭૦૦ થી ૧૮૫૦): ૧૭૦૦ થી ૧૮૫૦ ના આ ગાળામાં જેને યુગપ્રવર્તક કહી શકાય તેવો સાહિત્યકાર થયો નથી. વળી આ વર્ષોમાં અગાઉના યુગના પ્રમાણમાં સાહિત્ય-સર્જનની પ્રવૃત્તિ મંદ હતી તેથી તેને મંદ્યુગ કહેવામાં આવે છે. આ યુગના અંતમાં કવિ દયારામે ઉચ્ચકોટિની કવિતા લખી પરંતુ સમકાલીનો ઉપર તેની કવિતાની બહુ અસર ન હતી. તેથી તેને દયારામયુગ કહેવામાં આવતો નથી.

આ રીતે ઇ. સ. ૧૧૦૦ થી ઇ. સ. ૧૮૫૦ સુધીના પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યને પાંચ યુગવિભાગોમાં વહેંચીને આપણે હવે તેનું ક્રમશઃ અવલોકન કરીએ.

પ્રકરણ ત્રીજું

પ્રાગ્ નરસિંહ યુગ (નરસિંહ પહેલાનો યુગ)

(ઈ. સ. ૧૧૦૦ થી ૧૪૦૦)

પ્રાગ્ નરસિંહ યુગ ઇ. સ. ૧૧૦૦ થી ૧૪૦૦ નો ગણાય છે; પણ ખરું જોતાં અપભ્રંશના સ્વરૂપમાં ગુજરાતી પ્રાગ્ નરસિંહ યુગ બાપા શરુ થઈ ત્યારથી-ઈ. સ. ૫૦૦ થી માંડીને ઇ. સ. ૧૪૦૦ સુધી, પ્રાગ્ નરસિંહ યુગ ગણવો જોઈએ. એ રીતે જોઈએ તો પ્રાગ્ નરસિંહ યુગના ત્રણ વિભાગો ગણી શકાય:—

(૧) ગૌર્જર અપભ્રંશ, પ્રાચીન ગુજરાતી યુગ અથવા પ્રાગ્ હૈમ-યુગ (હૈમચંદ્ર પહેલાનો યુગ): (ઈ. સ. ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધી).

(૨) હૈમયુગ (હૈમચંદ્રનો યુગ) : ઇ. સ. ૧૦૦૦ થી ૧૨૦૦ સુધી.

(૩) રાસયુગ (જૈન રાસાચ્ચાનો યુગ) : ઇ. સ. ૧૨૦૦ થી ૧૪૦૦ સુધી.

ગૌર્જર અપભ્રંશ અથવા પ્રાગ્હૈમ-યુગમાં આટલી કૃતિઓ નોંધપાત્ર છે:—

ગૌર્જર અપભ્રંશ: (૧) અપભ્રંશ ભાષાનો સૌથી પહેલો ઉલ્લેખ પ્રાગ્હૈમ યુગ ચંડના વ્યાકરણ 'પ્રાકૃતલક્ષણ'માં મળે છે. (ઇ. સ. ૫૦૦થી ૧૦૦૦) ડૉ. ગુણેની માન્યતા મુજબ, ચંડ છઠ્ઠી સદીમાં થઈ ગયો.

(૨) અપભ્રંશનો સૌથી જૂનો નમૂનો 'વસુદેવહિંદી' માંથી મળે છે. ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાંથી સૌથી જૂનામાં જૂનો નમૂનો (ઇ. સ. ૫૮૯ પહેલાં) આ છે, જેમાં એક પ્રણયધેલી નવોદાએ વ્યાકરણ-ધેલા પતિની પોતાના પ્રત્યેની ઉપેક્ષાનો નિઃશ્વાસ ઉચ્ચાર્યો છે:

“તે (ધમ્મિલ નામે પુરુષ) પાટી લઈ, રેવાના પાણીથી ભરેલી ચન્દ્રની કાર્ન્ત જેવી ઊજળી ખડી લઈ, શયનમાં દિલગીર થઈ સૂતેલી મને એકલી મૂકી 'સમાન-સવર્ણ' એ વ્યાકરણ ભાગ આપી રાત ગોખે છે.”

નવાઈ જેવી વાત છે કે ગુજરાતની સૌ પ્રથમ નાયિકાએ પતિના વ્યાકરણ-પ્રેમ વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરી છે, પણ એવો 'વ્યાકરણ પ્રેમ' પછી 'સુંદરમ'ની વાર્તા 'નાગરિકા' સિવાય ગુજરાતમાં ભાષ્યેજ દેખાયો છે.

(૩) ઉદ્યોતન સૂરિની 'કુવલયમાલા'માં (ઇ. સ. ૭૭૯) કેટલાંક અપભ્રંશ પદો છે. તેમાં મુખ્ય ૧૮ દેશોનો ને તે બધા દેશોની ભાષાનો, જુદી જુદી કામોની ભાષાનો ઉલ્લેખ મળે છે. તેમાં ગુર્જરા વિશે કહ્યું છે:

“મેં ગુર્જરા જોયાં. તેમનાં શરીરો હૃષ્ટપુષ્ટ છે, ઘી અને માખણ ખાય છે. સંધિવિગ્રહમાં કુશળ છે. ‘નહરે ભલ્લહ’ એમ બોલે છે, પછી મેં લાટના લોટાને જોયાં. તેઓ સેથી પાડે છે. સુગંધી અત્તરોથી નહાય છે. તેઓ દેખાવે સુંદર છે, ‘અમ્હં કાઉં તુમ્હં’ એમ તેઓ બોલે છે.”

લગભગ તેરસો વર્ષ પછી પણ ઉત્તર અને દક્ષિણ ગુજરાતના લોકો વચ્ચેનો આ સ્વભાવમદ્દ હજી ચાલુ રહ્યો છે. ઉત્તર ગુજરાતના લોકો મોટે ભાગે ગંભીર, સ્થિર અને હૃષ્ટપુષ્ટ છે; દક્ષિણ ગુજરાતીઓ મોટે ભાગે વિનોદી અને વિલાસપ્રિય છે.

(૪) અવંકારશાસ્ત્રી રુદ્રદે ‘કાવ્યાલંકાર’માં અપભ્રંશનાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે. રુદ્રદે ઈ. સ. ૮૦૦ ની આસપાસ થઈ ગયો.

(૫) આનંદવર્ધને ‘ધ્વન્યાલોક’માં અપભ્રંશનાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે.

(૬) કાલિદાસના ‘વિક્રમોર્વશીય’માં પ્રણયધેલા પુરુષને ઉર્વશીની શોધખોળમાં જે ગાંડધેલા ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે તે અપભ્રંશમાં છે, અને એ અપભ્રંશ પછો પાછળથી ઉમેરાયા ન હોય અને કાલિદાસે જ રચ્યા હોય તો ચોથી સદીમાં આપણા અપભ્રંશની શરુઆત થઈ ગણાય; એમ જો માન્ય રાખવામાં આવે તો પ્રણયધેલા, અર્ધગાંડા માણસના ઉદ્ગારથી આપણું સાહિત્ય શરુ થયું, જે પરંપરા હજી ચાલુ છે! પાત્રના ભાવને અનુરૂપ ઉચિત ભાષા કાલિદાસે શોધી કાઢી તેનો યશ પણ એ કવિ કુલગુરુને ફાળે જાય છે !

(૭) જોઈન્દુની ‘પરમાત્મ પ્રકાશ’, ‘પાહુડ દોહા’ વગેરે કૃતિઓમાં અપભ્રંશના નમૂનાઓ મળે છે. તે જ્ઞાતી કવિ છે અને કહે છે: “જે યુવાન વયનો છે તે વિષયવાસનાનો ત્યાગ કરે તો તે વંદનને પાત્ર છે; બાકી યુદ્ધો માણસ બ્રહ્મચર્ય પાળે તેમાં શી નવાઈ છે ?

જેને માથે ટાલ છે, તેને દૈવે જ મૂકેલો છે, એને મૂકાવાપણું શું છે?" કેટલાક માને છે કે આ કવિ છટ્ટી સદીમાં થઈ ગયો, ત્યારે કેટલાક તેને ૧૦ કે ૧૧ મી સદીમાં પણ મૂકે છે.

(૮) ચતુર્મુખ સ્વયંભૂ અને તેના પુત્ર ત્રિભુવન સ્વયંભૂએ 'હરિવંશ' (જૈન) અને 'પદ્મચરિત્ર' એ બે કાવ્યો લખ્યાં છે. પિતાએ અધૂરા મૂકેલાં કાવ્યો પુત્રે પૂરાં કર્યાં છે. તે બંને ૯ કે ૧૦મા શતકમાં થઈ ગયાં.

(૯) પુષ્પદંતે 'મહાપુરાણ ત્રિસદ્વી મહાપુરિસ ગુણાલંકાર' વગેરે કૃતિઓ અપભ્રંશમાં રચી છે.

(૧૦) ધનપાલની અપભ્રંશ કૃતિ 'ભવિષ્યસતકહા' ગ્રંથસ્થ રૂપે મળતી પહેલી સુંદર લોકવાર્તા છે. હેમચન્દ્ર પહેલાં લગભગ ૨૦૦ વર્ષ પૂર્વે આ કવિ થઈ ગયો એમ માનવામાં આવે છે.

(૧૧) ધવલે ૧૨૨ સંધિમાં (અધ્યાયમાં) ૧૮૦૦૦ શ્લોકનું 'હરિવંશ' પુરાણ લખ્યું છે. તેમાં જૈન તીર્થંકરોનાં ચરિત્રો છે. આ આ કવિ ૧૦ મી સદીમાં થઈ ગયો.

(૧૨) ચંદ્રમુનિએ 'કથાકાવ્ય' નામનું કાવ્ય લખ્યું છે. તેમાં નાની રાચક ઉપદેશપૂર્ણ કથાઓ છે. આ કવિ દસમી સદીમાં થઈ ગયો. કવિએ આ ગ્રંથ ગુજરાતની રાજવાની અણહિલપુર પાટણમાં મળારાજના સમયમાં રચ્યે હતો.

(૧૩) 'પુરુષદેહે અવતરેલ સરસ્વતી'નું બિરુદ જેને અપાયું હતું અને જેમની સંસ્કૃત કૃતિ 'તિલકમંજરી' પ્રખ્યાત છે તે વિદ્વાન કવિ ધનપાલે પ્રાકૃત ભાષાનો કોશ 'પાર્શ્વચલચિત્રમાલા' રચેલ છે; મારવાડમાં આવેલા સાંચા નામના એક ગામના જૈન મંદિરના મહિમા વિશે તેણે પંદર કડીનું એક અપભ્રંશ સ્તોત્ર લખ્યું છે; તેમાં કહેવાયું છે કે 'તુર્ક લોકોએ સોમનાથનો વિનાશ કર્યો, પણ સત્યપુર (સાંચા) ના જૈન

મંદિરનો વિનાશ ન કરી શક્યા ! જો કે, નાનકડા ગામનું એ નાનકડું મંદિર તોડવાથી તુર્ક લોકોને શું યશ કે લક્ષ્મી મળત તે વાસ્તવિક કારણ ધર્મપ્રિય કવિના ખ્યાલમાં આવ્યું નથી.

(૧૪) ધનિકે ધનજનના 'દશરૂપક' પર ટીકા લખી છે અને તેમાં અપભ્રંશ પદો આપ્યાં છે.

(૧૫) સાગરદત્તે 'જંબુસ્વામી ચરિત્ર' લખ્યું છે.

(૧૬) નયનન્દીએ 'સુદર્શનચરિત' અને 'આરાધના' ની રચના કરી છે.

(૧૭) રાજ ભોજની કૃતિ 'સરસ્વતીકંઠાભરણ' માં અપભ્રંશ અવતરણો આપ્યાં છે. ભોજે નોંધ કરી છે : 'અપભ્રંશેન તુષ્યન્તિ સ્વેન નાન્યેન ગુર્જરાઃ' (ગુર્જરા પોતાના અપભ્રંશથી જ સંતોષ માને છે). આ અપભ્રંશ અવતરણોમાં શૃંગાર અને વીરરસનું પ્રાધાન્ય છે. કદાચ યુગજીવનની અસર પણ એ હોય.

(૧૮) કનકામરે 'કરકંડુચરિત્ર' લખ્યું છે. તેમાં તેણે તેરાપુર ગુફાનું વર્ણન કર્યું છે.

(૧૯) મહેન્દ્રસૂરિની 'સંજમમંજરી'માં આચાર અને નીતિને લગતાં સુભાષિતો છે.

ખસો વર્ષના આ ગાળામાં આચાર્ય હેમચન્દ્ર કેન્દ્રસ્થાને હોવાથી

આ યુગને હેમયુગને નામ આપ્યું છે તે સર્વથા

હેમયુગ : ઉચિત છે. હેમચન્દ્રઅધિત અપભ્રંશથી ભાષાનું

હેમચન્દ્રનો યુગ : ગુજરાતીપણું સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે. આ યુગમાં

(૧૦૦૦-૧૨૦૦) હેમચન્દ્ર પહેલાં અભયદેવસૂરિ, સાધારણ,

હેમચન્દ્રના ગુરુ અને 'શાન્તિનાથ ચરિત' તથા

'સુલસાખ્યાન'ના કર્તા દેવચન્દ્ર, 'પઉમસિચરિત્ર'ના કર્તા વાહિલ,

'ઉપદેશ રસાયન રાસ' તથા 'ચર્યરી સ્તવન'ના કર્તા જિનદત્તસૂરિ.

પદાવલિના લેખક પદ્મલુ, ગુરુસ્તવન રચનાર વાલ્મિકિવસૂરિ અને
મોઘક કૃતિ 'સુપાસનાહચરિત્ર'ના કર્તા લક્ષ્મણગણિ વગેરે કવિઓએ
પણ ગૌર્જર અપભ્રંશમાં તેમની કૃતિઓ રચી છે.

કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રાચાર્ય એમના યુગના વિદ્વતશિરોમણિ
હતા એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતના સમગ્ર
વિદ્વત શિરોમણિ ઇતિહાસમાં હેમચન્દ્રની વિદ્વતાને કોઈ ટપી શક્યું,
હેમચન્દ્રાચાર્ય નથી. ગુજરાતના છેલ્લાં ૧૫૦૦ વર્ષના ઇતિહા-
(૧૦૮૯-૧૧૭૩) સમાં હેમચન્દ્ર જેવો ખીન્નો વિદ્વાન અઘાપિ
થયો નથી. સકળ શાસ્ત્રોતું જ્ઞાન એમની કૃતિઓમાં
પ્રકટે છે. અલગત, એમનામાં જેટલી વિદ્વતા છે તેટલી મૌલિકતા નથી.
તે છતાં વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં તેમણે ગુજરાતનું ગૌરવ જળવ્યું છે. તેમણે
'અનેકાર્થ સંગ્રહ' તથા 'અભિધાન ત્રિંતામણિ' નામના કાશ રચ્યા.
'છદોતુશાસન' અને 'કાવ્યાનુશાન' એ કાવ્યશાસ્ત્રવિષયક કૃતિઓ
રચી. 'નિઘંટુ શેષ' નામે વૈદ્યકનો ગ્રંથ, 'યોગશાસ્ત્ર' નામનો યોગવિષયક
ગ્રંથ, 'ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરુષચરિત' નામે તીર્થંકરોનાં ચરિત્રો, વગેરે પણ
લખ્યાં છે.

હેમચન્દ્રની સૌથી મહત્ત્વની કૃતિ 'સિદ્ધહૈમ' નામનું વ્યાકરણ
છે. તેમાં સંસ્કૃત સાથે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશનું વ્યાકરણ પણ આપ્યું
છે તે તેની વિશિષ્ટતા છે. જેવી રીતે સંસ્કૃત ભાષાને વ્યાકરણમદ્દ પાણિ-
નિએ કરી તેવી રીતે અપભ્રંશને વ્યાકરણમદ્દ કરનાર—અવ્યવસ્થામાંથી
વ્યવસ્થા સર્જનાર—હેમચન્દ્રાચાર્ય છે. ગૌર્જર અપભ્રંશના સાહિત્યનો
સૌથી મહત્ત્વનો ગ્રંથ હેમચન્દ્રના આ વ્યાકરણનો અપભ્રંશ વિભાગ છે.
તેના દુહાઓમાં સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ સારી કવિતા રહેલી છે. ધર્મ
અંગે નીતિનો ઉપદેશ, જીવનમાંથી જ ઉત્પન્ન થતો સાહજિક વીરરસ
તથા ઉન્મત્ત શૃંગાર, આ દુહાઓના ત્રણ મુખ્ય વિષયો છે. તેમાં સરળ
ઉપદેશ છે:

“ જીવિઉ કાસુ ન વસલહઉં, ધણુ કણુ કાસુ નદદું,
દોણિણુવિ અવસર નિવિડિઆઇં, તિણાસમ ગણુઈ વિસિદું.”
[જિંદગી કોને વહાલી નથી? ધન કોને ગમતું નથી? પણ
ન્યારે સમય આવે ત્યારે તણુખત્તાની જેમ તે બંનેને છોડી દે તે મોટા
માણસ ગણાય.]

તેમાં પ્રેરક વીરરસ છે:

“ અમહે થોવા રિઉ બહુઅ, કાયર એમ્વ ભણુનિત,
મુદ્દિ નિહાલ હિ ગયણુયલુ, કદ જણુ જોણુ કરેનિત.”
[અમે થોડા છીએ અને દુશ્મનો ધણા છે, એમ તો ફક્ત કાયર
લોકો જોલે છે. મુઝા, આકાશ તરફ જો. ફક્ત એક ચંદ્રથી જ ચાંદની
પ્રકટે છે.]

તેમાં ઉન્મન્ત શૃંગાર છે:

“ અંગહિ અંગ ન મિલિઅઉ, હલિ અહરે અહરે ન પતુ,
પિઅ જોઅનિત હે મુદ્દકમણુ, એમ્વધ સુરઉ સમતુ.”
(હજી તો અંગથી અંગ મળ્યું નહીં, અધરથી અધર મળ્યા
નહીં, હજી તો પ્રિયનું મુખકમળ જોતી હતી, ત્યાં જ સુરત (પ્રેમકીડા)
સમાપ્ત થઇ.)

આવાં બધાં અપભ્રંશ અવતરણો પરથી જણાય છે કે તે સમયનું
સાહિત્ય મોટે ભાગે પૌરાણિક, ધાર્મિક જ્ઞાન અને ઉપદેશયુક્ત, શૃંગાર-
રસિક અને વીરરસયુક્ત હતું. આ દુહાઓનો વીરરસ સીધો જીવનમાંથી
આવતો હોય તેવો, જુસ્સાભર્યો છે. આવો વીરરસ પછીના સાહિત્ય-
માંથી જવલ્લે જ મળે છે. દા. ત. ‘ ભલે મારો કંથ મરાયો, જો તે
(નાસીને) પાછો આવ્યો હોત તો મારે સખીઓ આગળ શરમાવું
પડત : ’ આવા વીરતાભર્યા મનોભાવો પછીના સાહિત્યમાં (કદાચ,
જીવનમાં પણ) ખાસ દેખાતા નથી. હેમચંદ્રનાં આ અવતરણોની
ભાષા ‘ જોગતી ગુજરાતી ’ (પંડિત ખેચરદાસના શબ્દોમાં) અથવા
‘ પ્રાચીન ગુજરાતી ’ (કેશવ હર્ષદ દ્રુવના શબ્દોમાં) છે. હેમચંદ્રા-

ચાર્થે આ ઉપરાંત 'દ્વાયત્રય મહાકાવ્ય'ની રચના કરી છે, જેમાં એક કાંકરે બે પક્ષી મારવા જેવો સાહિત્યિક ખેલ કરાયો છે; એક બાબુ તેમાં સોલંકી રાજાઓનાં જીવનચરિત્રોનું ક્રમશઃ વર્ણન છે, ત્યારે સાથે સાથે તેમણે લખેલા વ્યાકરણના નિયમોનાં દર્શાવે તેમાં ક્રમશઃ આવતાં જાય છે. 'દેશી નામમાલા' એ શબ્દકોષમાં હેમચન્દ્રે દેશ્ય શબ્દોનો કોશ રચ્યો છે, જે ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અગત્યનો ગ્રંથ છે.

હરિભદ્રસૂરિએ 'નેમિનાથ ચરિત્ર' (નેમિનાથ ચરિત્ર) લખ્યું છે. ડૉ. જેકોબી આ કાવ્યની ભાષાને ગૌર્જર હેમયુગના અન્ય અપભ્રંશ કહે છે. દેવસેનસૂરિએ 'આવકાચાર' કવિએ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. વરદત્તે 'વજ્રસ્વામીનું ચરિત્ર' અને રતનપ્રભે 'અંતરંગસંધિ' લખેલ છે. સોમપ્રભ કૃત 'કુમારપાલ પ્રતિબોધ' ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્વની કૃતિ છે. સિંહદેવગણિએ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત પર કચેલી ટીકાઓ મહત્વની છે. અમરકીર્તિએ 'પરકર્મપ્રવેશ' અને જયદેવગણિએ 'ભાવના સંધિપ્રકરણ' લખેલ છે. 'જયમંગલસૂરિ'એ 'મહાવીર જન્મ અભિષેક', અને 'જિનપ્રભસૂરિ' એ 'મહાનરેખા' ની રચના કરી છે. આ ઉપરાંત 'નર્મદા સુંદરી કથા' અને 'ગૌતમસ્વામી ચરિત્ર' કોષ અનામી કવિએ લખ્યાં છે. મુજરાતના ઇતિહાસ માટે મહત્વનો ગ્રંથ 'પ્રખંધ ચિંતામણિ' આ સમયમાં મેરુતુંગે લખ્યો છે. તેમાં ઐતિહાસિક હકીકતો અને દંતકથાઓનું મિશ્રણ છે તથા હેમચન્દ્રને મળતા અપભ્રંશ દુહાઓ છે. રાણકદેવી, મુંજ-મૃણાલ વગેરેને લગતા દુહા પણ તેમાં છે. મેરુતુંગે વઢવાણમાં રહીને આ કૃતિ રચી હતી. રતનમંદિરગણિએ સંસ્કૃતમાં લખેલી 'ઉપદેશતરંગિણી' માં પણ કેટલાંક અપભ્રંશ પદો છે.

અપભ્રંશ એ જમાનાની લોકભાષા—lingua franca હતી, પાછળથી પ્રાંતભેદે તેના ભેદો પડ્યા. દરેક

ઇતર પ્રાંતોની અપ- પ્રાન્તની અપભ્રંશની આદિ ભાષા એક હતી. ભ્રંશ કૃતિઓ ઇતર પ્રાંતની અપભ્રંશ કૃતિઓમાં આટલી ખાસ નોંધપાત્ર છે:- (૧) તિલ્લોપાદે ૧૧ મી સદીમાં બંગાળી અપભ્રંશમાં 'દોહા કોશ'ની રચના કરી છે. તે અપભ્રંશ ગૌર્જર અપભ્રંશને મળતો જ છે. (૨) કાણ્ડપાદે ૧૨ મી સદીમાં 'દોહા કોશ'ની રચના કરી છે. તે પણ બંગાળી અપભ્રંશમાં છે. (૩) સરહે પણ 'દોહા કોશ'ની રચના કરી છે. (૪) 'દુહા સંગ્રહ' માં બૌદ્ધધર્મીયતા અને પ્રાંતીયતા વધારે છે. (૫) 'ડાકાર્ણવ' બંગાળની તંત્રવિદ્યાનો અપભ્રંશ ગ્રંથ છે. (૬) વિદ્યાપતિ કૃત 'કીર્તિલતા'ના અપભ્રંશમાં હિંદીનાં પ્રાથમિક મૂળ મળે છે. (૭) 'પ્રાકૃત પિંગલ'માં ટેટલાંક ઉદાહરણો અપભ્રંશનાં છે. (૮) ત્રિવિક્રમે તેના 'પ્રાકૃત વ્યાકરણ'માં અપભ્રંશ વિષે લખ્યું છે. (૯) માર્કંડેયના 'પ્રાકૃત સર્વસ્વ'માં પ્રાકૃત સાથે અપભ્રંશનું નિરૂપણ છે. (૧૦) લક્ષ્મીધરે 'ષડ્ભાષાત્રિકા'માં છયે પ્રાકૃત સાથે અપભ્રંશનું પણ નિરૂપણ કર્યું છે. (૧૧) સિંહરાજ 'પ્રાકૃત રૂપાવતાર'માં ત્રિવિક્રમને અનુસરે છે.

આ યુગમાં જૈન રાસાઓનું સાહિત્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું અને ખીલ્યું તેથી તેને રાસયુગ કહેવામાં આવે છે. રાસ રાસયુગ : જૈન રાસા- (રાસા-રાસક)ને વાગ્બટ્ટે ઉપરૂપકનો પ્રકાર ગણ્યો. ઓનો યુગ : (ઈ. સ. છે. તેણે કહ્યું છે: "નર્તકીઓ જેમાં અનેક હોય ૧૨૦૦-૧૪૦૦) જેમાં અનેક પ્રકારના તાલ અને લય હોય, જેમાં ૬૪ સુધીનાં યુગલ હોય એવું કામળ અને ઉદ્ધત, ગેય, રૂપક તે રાસક". 'રેવંતગિરિરાસ'માં લખ્યું છે: "રંગહિ રમઝ રાસુ;" તે પરથી જોઈ શકાશે કે રાસો રમાતા હતા. તેમાં નર્તકીનું પ્રાધાન્ય હતું. જેમાં રસ હોય તે રાસ એવી જ રાસની વ્યાખ્યા આપવામાં આવે છે તે બરાબર નથી. રાસના બે ભેદ છે: તાલારાસ (ગરબો) અને લકુટા રાસ (દાંડિયા). પુરુષો લે ત્યારે હમચી અને સ્ત્રીઓ લે

સારે હીંચ કહેવાય છે. તીર્થો, તીર્થકરો, ધર્મોપદેશ, ચરિત્ર, કથાનક, એમ ધીમે ધીમે રાસાના વિષયોનો વિસ્તાર થતો ગયો.

તેરમા શતકમાં શાલિભદ્રસૂરિએ ‘ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ’ની રચના કરી છે. જૈન સાહિત્યમાં આ કૃતિ ઘણી સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમાં ઋષભદેવના બે પુત્રો વચ્ચે રાજ્ય અંગે થયેલા યુદ્ધનો ચિતાર છે. માર્કંડેયે કહ્યું છે : ‘સંસ્કૃતાદ્યા ચ ગૌર્જરી’ (ગુજરાતી અપભ્રંશમાં શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દોની ભરતી વધારે થાય છે). માર્કંડેયનું આ વિધાન શાલિભદ્રસૂરિની આ કૃતિમાં ચરિતાર્થ થતું જોષ શકાય છે. કેટલાક કહે છે કે શાલિભદ્રસૂરિને ગુજરાતના આદિ કવિ ગણવા જોઈએ. આ ઉપરાંત કવિ ધર્મે ‘જંભુસ્વામિચરિત્ર’ લખ્યું છે અને અને વસ્તુપાળ-તેજપાળના ગુરુ વિજયસેનસૂરિએ ‘રેવંતગિરિ રાસ’ લખ્યું છે.

ચૌદમા શતકમાં વિનયચંદ્રસૂરિએ ‘નેમિનાથ-ચતુષ્પાદિકા’ લખી છે. તે એક જૂનામાં જૂનું અને નમૂનેદાર ખારમાસી કાવ્ય છે. કાવ્યમાં વિપ્રલંબ શૃંગાર છે અને નેમિનાથના વિરહને કારણે રાજુલને થતું સંવેદન તેમાં વર્ણવાયું છે. કાષ્ઠ અનામી જૈન કવિએ રચેલ ‘સપ્ત સેત્રિરાસ’ એક સાંપ્રદાયિક કૃતિ છે. ‘માતૃકા-ચોપાધ’માં જૈન દષ્ટિએ કમ્પો લેખાયો છે. મંડલિક કવિએ ‘પેથડ રાસ’માં પેથડે કાઢેલા સંઘનું વર્ણન કર્યું છે, જે ભૌગોલિક દષ્ટિએ મહત્ત્વનું છે. અંબદેવ સૂરિએ ‘સમરાસ’ લખ્યું છે. જિનપદ્મ સૂરિએ લખેલ ‘સિરિયુલિ ભદ્રકાગુ’ (સ્થૂલિભદ્રકાગુ) કાગુકાવ્યનો એક જૂનો નમૂનો છે. તેમાં વસંતઋતુની ભૂમિકા છે. રાજશેખર સૂરિએ આ પ્રકારનું કાવ્ય ‘નેમિનાથ કાગુ’ લખ્યું છે. આ સૈકામાં કેટલુંક ગદ્ય પણ લખાયું છે, જેમાં ‘આરાધના’ ગુજરાતની સૌથી જૂનામાં જૂની ગદ્યકૃતિ છે. સંગ્રામસિંહે ‘બાલશિક્ષા’ નામનો વ્યાકરણ ગ્રંથ ગદ્યમાં લખ્યો છે. તેમાં તે સમયે ખોલાતું ગદ્ય જ પ્રતિબિંબિત થયું જણાય છે.

આમ અપભ્રંશે ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસમાં ઘણો ફાળો આપ્યો છે. 'અપભ્રંશ પાઠાવલિ'માં શ્રી. મધુસૂદન અપભ્રંશનો ફાળો મોટીએ કહ્યું છે તેમ, "અપભ્રંશે ગુજરાતીને કડવાખડક કાવ્યશૈલી આપી. છપ્પા, દોહા, ચોપાઈ, ઇત્યાદિ છંદો આપ્યા. આખ્યાનશૈલીના રૂઢિપ્રકાર આપ્યા. પોતાના નવા અલંકાર આપ્યા. ગદ્યનો એક પ્રકાર આપ્યો. ગુજરાતીની ભાષા બાંધણીએ પણ અપભ્રંશ ભાષાનું સ્તન્યપાત કર્યું છે. ગુજરાતી અને અપભ્રંશનો દીકરી અને માનો સંબંધ છે. આથી ગુજરાતીની ગંગોત્રીનાં ઝરણાં અપભ્રંશમાં શોધવા માટે સાચા જિજ્ઞાસુને સંશોધનનો દુર્લભ હિમાલય ચઢ્યા વિના બીજો કોઈ આશો નથી. જે 'સિદ્ધહૃમ'ની અપભ્રંશ સાથે ગુજરાતીને સરખાવીએ તો માલુમ પડશે કે બંને વચ્ચે માદીકરીનો સંબંધ છે. મારવાડી તથા પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનીને પણ અપભ્રંશ સાથે આ પ્રકારનો સંબંધ છે. આથી જે અપભ્રંશની વાત ભોજ અને રાજશેખર કહે છે તે અપભ્રંશ 'સિદ્ધહૃમ'નું જ અપભ્રંશ છે. એ વાત એમને મન તો દીવા જેવી ચોકળી છે. વિક્રમના નવમા સૈકાની પ્રાકૃત કથા 'કવલયમાલા'માં ઉદ્યોતનસૂરિ ગુર્જર પચિકને મ્હોંએ અપભ્રંશ દુહો બોલાવે છે. આ પરથી પ્રતીત થાય છે કે અપભ્રંશ નામે સાહિત્યમાં ઝાળખાતી ભાષા એક હોય પશ્ચિમ આર્યાવર્તની અર્વાચીન ભાષાઓનું તે મૂળ છે."

પ્રકરણ ચોથું

નરસિંહયુગ

(ઇ. સ. ૧૪૦૦ થી ૧૫૦૦)

સાહિત્યક્ષેત્રે પંદરમા સૈકાને પ્રણાલિકા અનુસાર નરસિંહ-યુગ કહેવામાં આવે છે. વળી નરસિંહ મહેતાને આપણા આદિ કવિ ગણ-

વામાં આવે છે. પરંતુ શુદ્ધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નરસિંહ યુગ નરસિંહ આદિ કવિ નથી, તેમજ એના યુગના (૧૪૦૦-૧૫૦૦) અધા કવિઓ પર એની કવિતાની અસર થવા પામી નથી. એ યુગની રાજકીય પરિસ્થિતિ જોઈએ તો ગુજરાતના મોગલ સુબાઓ દિલ્હીના તખ્તથી સ્વતંત્ર થયા હતા. ગુજરાતમાં શાંતિ ફેલાઈ હતી અને ધીમે ધીમે સાહિત્યોદય થતો હતો. એ સમયના ગુજરાતી સાહિત્યનું ખરું પ્રેરણાસ્થાન ગુજરાત તેમજ હિંદુભરમાં પ્રસરેલો ભક્તિભાવનાનો જુવાળ હતો. ભાગવત, રામાયણ અને મહાભારતનો જનસમૂહમાં ઘણો પ્રચાર હતો. રામાનુજ, નિમ્બાર્ક, માધ્વાચાર્ય, રામાનંદ, ચૈતન્ય, વલ્લભાચાર્ય વગેરેએ ભક્તિ-ભાવનાને પ્રજ્વલિત કરી અને પરિણામે ભક્તિનું એ પ્રચંડ પૂર ગુજરાતની જીવનભાવનાઓ સાથે મિશ્રિત થઈ ગયું. નરસિંહ-યુગના સાહિત્યમાં નવીન તત્ત્વો આટલાં ગણાય; નરસિંહ વગેરેએ કવિતામાં તત્ત્વજ્ઞાનનું સંયોજન કર્યું. નરસિંહ મીરાંએ ભક્તિ-ભાવો કવિતામાં ગૂંથ્યાં; પદ્મનાભે અને શ્રીધરે વીરરસ આલેખ્યો; ભાલણે દેશીઓનો પ્રયોગ કર્યો; નરસિંહ અને ભાલણે આખ્યાનકાવ્યનો પ્રારંભ કર્યો. આ યુગની ભાષા, ટેસીટોરીના રાજદોમાં, જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની (Old western Rajasthani) હતી. ગુજરાત અને રાજસ્થાનની ભાષા એ યુગમાં સમાન હતી. નરસિંહ, મીરાં, ભાલણ વગેરેનાં જે કાવ્યો લોકપ્રિય છે તેની ભાષાનું અર્વાચીનીકરણ થતું રહ્યું છે; તેથી આપણને નરસિંહ આદિનાં કાવ્યોમાં ભાષાનું અર્વાચીનપણું લાગે છે. પરંતુ એ યુગમાં લોકપ્રિય નહિ હોય તેવી ભાલણની 'કાદ-મ્મરી'ની ભાષામાં ફેરફાર થયો નથી, તેથી તે યુગની ભાષાનું પ્રાચીન સ્વરૂપ આપણને 'કાદમ્મરી'માંથી મળે છે.

નરસિંહના સમયનો કોયડો હજી ઉઠેલાયો નથી. તે વિશે એ મત છે. 'હારમાળા'ને આધારે નરસિંહને રા'માંડલિકનો સમકાલીન ગણી, એક મત નરસિંહનો સમયાવધિ ૧૪૧૫ થી

નરસિંહ મહેતા ૧૪૮૧ નક્કી કરે છે. ત્યારે એ જૂના મતથી (૧૪૧૫-૧૪૮૧) વિરૂદ્ધ જઈ મુનશી નરસિંહને ૧૫૧૨-૧૫૭૫માં મૂકે છે. વૃંદાવનીય ભક્તિની અસર નરસિંહ પર છે અને એ ભક્તિ સોળમા સૈકામાં પ્રચલિત થઈ, તેથી મુનશી નરસિંહને સોળમા સૈકામાં મૂકે છે. મુનશીની એક દલીલ એ છે કે ચૈતન્ય ૧૫૧૧ માં જૂનાગઢ ગયા હતા અને તેમ છતાં ચૈતન્યના શિષ્ય ગોવિંદદાસે એ પ્રવાસની કરેલી નોંધમાં ('કડછા'માં) નરસિંહનો ઉલ્લેખ નથી, માટે નરસિંહ ત્યાં સુધી થયો નહીં હોય, નહીં તો એવા મહાન ભક્તનો ઉલ્લેખ હોય જ. પરંતુ ગોવિંદદાસનો એ 'કડછા' જ ખોટો - અર્વાચીન ઠર્યો છે, એટલે એ દલીલમાં વજુદ રહેતું નથી.

નરસિંહની ભક્તિકવિતાની જવાલા ક્યાંથી પ્રકટી ? ગોવર્ધનરામ નરસિંહ પર મધ્યસંપ્રદાય ને ઓપદેવની અસર જુએ છે. આચાર્ય ધ્રુવ જયદેવ, કમ્પીર ને શંકરાચાર્યની (અને કદાચ ચૈતન્યની) કવિતાની અસર જુએ છે. શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી નરસિંહ પર ત્રણ જ અસર જુએ છે. ભાગવત, જયદેવ અને અજ્ઞાત સંતભક્તો; તેમને નરસિંહ પર વલ્લભ કે ચૈતન્યની અસર દેખાતી નથી. શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રી પણ કહે છે : "વલ્લભાચાર્યની સીધી અસર નરસિંહમાં ક્યાંય જોવામાં આવતી નથી. ભક્તિસંપ્રદાયની એક પ્રણાલિકા ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં ચાલતી હશે, તેની સ્વતંત્ર અસર તેના પર થઈ છે. વસ્તુસ્થિતિએ નરસિંહ પર નથી ચૈતન્યની અસર કે નથી વલ્લભાચાર્યની અસર. એ પૂર્વેનો ભક્તિ-માર્ગ જ તેણે જોયો છે."

નરસિંહ મહેતાનો જન્મ ઈ. ૧૪૧૪માં જૂનાગઢની પાસેના તળાબ ગામે થયો હતો. પિતાનું નામ કૃષ્ણદાસ અને માતાનું નામ દયાકુવર. નાનપણથી સાધુસંતોની સોળતમાં રહેતા ભક્તિનું ભણતર વધું. બાળીએ મહેણું મારતાં ઘર છોડીને ગોપનાથમાં તપશ્ચર્યા કરી કૃષ્ણ ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં. તે પછીનું તેનું આખું યે જીવન પ્રભુમય

જ હતું. ભક્તિ અને પ્રભુપ્રદાનું સામર્થ્ય તેના જીવનના ચમત્કારિક પ્રસંગોમાં દેખાય છે. પિતાનું શ્રાદ્ધ, પુત્રનો વિવાહ, હુંડી, પુત્રીનું મામેરું, હારમાળા પ્રભુને હાથે જ પહેરી, વગેરે અદ્ભુત જીવનપ્રસંગો નરસિંહે પોતે જ ગાયા છે અને તેના અનુગામીઓએ પણ ગાયા છે.

‘રાસ સહસ્રપદી,’ ‘પ્રભાતિયાં,’ ‘સુરતસંગ્રામ,’ ‘વસંતવિલાસ,’ ‘હિંડોળો,’ ‘ચાતુરી ષોડશી,’ ‘ચાતુરી છત્રીસી,’ ‘દાણુલીલા,’ ‘ગોપી-લીલાનાં પદો,’ ‘હારમાળા’ તે ‘શામળશાનો વિવાહ’ (સંશયાર્પદ કર્તૃત્વ), ‘સુદામાચરિત,’ ‘ગોવિંદગમન’ ‘શૃંગારમાળા’ અને જ્ઞાન-ભક્તિનાં પદો વગેરે નરસિંહની કૃતિઓ છે.

નરસિંહે ગોપીભાવે કૃષ્ણુલીલા રચી હોવાથી તેની કવિતામાં શૃંગાર વધારે છે. ‘ક્રમ જાઉં, જળ જમુના ભરવા, વાંસલડીએ વેંદાણી રે; કામણુગારો નેણુ નચાવે, લટકે હું લોભાણી રે’ : વગેરે કાવ્ય-પંક્તિઓમાં શૃંગાર અને વિલાસના ઉછાળા છે. શૃંગાર પછી જ્ઞાન, નીતિ અને સદાચારના ઉપદેશનાં કાવ્યોની ભૂમિકા તેની કવિતામાં દેખાય છે. ‘વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, જે પીડ પરાઈ જાણુ રે’ ‘સુખ સંસારી મિથ્યા કરી માનજો, કૃષ્ણુ વિના બીજું સર્વ કાચું’ વગેરે કાવ્યો આ ભૂમિકાની કવિતામાં એક સ્થિતપ્રજ્ઞ, ઈશ્વરમય આત્માના અદ્વૈત મૂરો સંભળાય છે. “નીરખને ગગનમાં ઢાણુ ધુમી રહ્યો, તે જ હું તે જ હું શબ્દ બોલે,” “અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ” વગેરે કાવ્યો આ અંતિમ ભૂમિકાનાં સૂચક છે.

શૃંગારપ્રધાન ‘સુરતસંગ્રામ’ તે મુનશીએ નરસિંહની એક ઉત્તમ કૃતિ ગણી છે; પણ કેટલાકના મતે તે કૃતિ નરસિંહની નથી. નરસિંહને નામે ચડેલાં કાવ્યોમાંથી કેટલાંક નરસિંહનાં ન પણ હોય. ‘હારમાળા’નું કર્તૃત્વ સંશયાર્પદ છે. ‘હારમાળા’નો કેટલોક ભાગ નરસિંહે લખ્યો હશે, અને તેમાં વિશ્વનાથ જ્ઞાનીએ અને પ્રેમાનંદ સુધારાવધારા કર્યા હશે. ‘સુદામાચરિત’ અને ‘ગોવિંદગમન’ દ્વારા નરસિંહે આખ્યાન-

કલાનો પ્રારંભ કર્યો છે. પણ નરસિંહની તેમાં ઉત્કૃષ્ટતા નથી. નરસિંહની ભાષામાં સુકુમારતા, લાલિત્ય, વેધકતા અને વિશદતા છે. રસદષ્ટિએ ભાવકના ચિત્તને પ્રસન્ન કરનારી કવિતા વિપુલ પ્રમાણમાં નરસિંહે સર્વપ્રથમ રચી, એ દષ્ટિએ નરસિંહને આપણા આદિ કવિ ગણી શકાય. નરસિંહનાં કેટલાંક કાવ્યો ‘ઈન્સ્પાયર્ડ’ — ‘ત્રીન્ન નેત્રની પ્રસાદી’ જેવાં છે. શ્રી. મુનશી કહે છે તેમ, “He (નરસિંહ) looks the delicacy of Mirān, the intensity of Suradās, the classical dignity of Tulsidāsa. His language is too rhetorical to permit of that light, lingering touch which makes for great poetry. But he broke away from the lifeless literary tradition of his days. He changed Gujarati poetry from an impersonal to a personal art. Poet, bhakta, apostle of Āryan culture—Narasinha was, and is, Unique in Gujarāta.”

મીરાંના સમયની આખતમાં પણ અનિશ્ચિતતા પ્રવર્તે છે. મીરાં મેવાડના કુંભા રાણાને પરણી હતી કે ભોજને, દાદાને પરણી હતી કે પૌત્રને, દુદાળની પુત્રી હતી કે રતનસિંહની, તે નક્કી નથી. કર્નલ ટોડે, “રાજસ્થાન” માં દર્શાવેલા જુના મત પ્રમાણે

મીરાં ૧૪૦૩-૭૦ માં થઈ. કુંભો રાણો તેનો પતિ હતો અને મેહતાના દુદાળની તે પુત્રી હતી. અર્વાચીન મત પ્રમાણે મીરાં ૧૫૦૦-૭૦ માં થઈ અને તે ભોજને પરણી હતી તથા રતનસિંહની પુત્રી હતી અને અકબરની સમકાલીન હતી. મીરાંનું આળપણ ભક્તિનાં સંસ્કારોમાં વીલ્યું હતું. એટલે જ હમ્રના પ્રથમ દિવસથી જ શ્વસુર પક્ષમાં તે અળખામણી ના બની. પતિમૃત્યુ બાદ તેના દિયર રાણા વિક્રમે મીરાંની ભક્તિને

અટકાવવા ઘણા પ્રયાસો કર્યા અને ત્રાસદાયક ઉપાયો પણ લીધા. એ પરમ વૈષ્ણવ સામે ઝેરનો ઉપાય પણ નિષ્ફળ નીવડ્યો અને મીરાં પોતે જ વૃંદાવન થઈને દ્વારકા ચાલી ગઈ, જ્યાં જીવનના અતિમ વર્ષો તેણે વીતાવ્યાં. “ હામો મેલ્યો મેવાડ રે, મીરાં ગઈ પશ્ચિમમાંય ” વગેરે શ્લોકોમાં મીરાંએ પોતે જ મેવાડ ત્યાગની આ કથા ગાઈ છે.

મીરાં એ જમાનાના ભારતની જગતને અમૂલ્ય ભેટ છે. એક રાજકુમારી ભક્તિનાં મંસ્કારો ધરાવતી હોય, આજન્મ કવયિત્રી હોય, પ્રભુભક્તિ માટે કુટુંબ અને વતનનો ત્યાગ કરવા તૈયાર હોય અને તેની કવિતા લાલિત્ય અને સુકુમારતા તથા ‘ભાવાદ્ર્તાથી ભરપૂર હોય એવું ભાવ્યે જ બન્યું છે. ગુજરાતમાં મીરાં જેવી ઉચ્ચ કોટિની બીજી કવયિત્રી થઈ નથી. મીરાં માત્ર ગુજરાતની નથી, રાજસ્થાન અને મધુરા પ્રદેશનો પણ એના પર એટલો જ દાવો છે. એ જમાનામાં ગુજરાત અને રાજસ્થાનની ભાષા સમાન હોઈને આ દાવો બ્યાજખી છે. મીરાંનાં પદોની ભાષા જુની પશ્ચિમ રાજસ્થાની છે, જેમાંથી ગુજરાતી અને રાજસ્થાની બન્ને ઉતરી આવેલ છે.

“ મીરાં ” એ નામ વિદેશી લાગે છે. કપીરે મીરાં શબ્દ વાપર્યો છે. આ શબ્દ મૂળ અરબી ભાષાનો છે. મીરાંએ કૃષ્ણભક્તિનાં ભજનો, ગરબીઓ, છૂટાછવાયાં પદો, ‘સતભામાનું રુસાણું’ વગેરે લખ્યાં છે. તેનાં પદો અને ગરબીઓ સમગ્ર ભારતમાં લોકપ્રિય છે. તેનાં કાવ્યોમાં સદ્-દયતા અને અકૃત્રિમતા છે. ભાવાવેગની અવશતા, તન્મયતા તેના મોટા ગુણ છે. મીરાંની કવિતા એટલે પ્રેમવ્રક્ષણા ભક્તિનો નિર્મળ ઝરો. તેની કવિતાની ગેયતા મનોહારી છે અને તેમાં માધુર્ય તથા લાલિત્યના ગુણો પણ રહેલા છે. પ્રભુ પ્રત્યેનો સંદેશ તેના બધાં કાવ્યોમાં ગુંજી રહે છે. “ અબ તો મેરા ગિરધર ગોપાલ, દુસરા ન કોઈ, ” “ ઘાયલ કી ગત ઘાયલ જાને, ” “ ખોલે ઝીણા મોર, રાધે તારા કુંગરિયા પર ખોલે ઝીણા મોર, ” “ પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની રે, મને લાગી કટારી પ્રેમની, ” “ તમ રે

વિના હું જનમ જોગણ છું,” “મોહન તારા મુખડાની માયા લાગી રે,” “મુજ અખળાને મોટી મીરાત બાઈ, શામજો ઘરેણું મારે સાચું રે,” વગેરે અનેક કાવ્યપંક્તિઓમાં સુકુમાર ગેયતાથી મધુર અને તીવ્ર સંવેદનાથી ભાવાર્દ્ર અનતી કવિતા વહી છે. અલગત, મીરાંના કાવ્યવિષયોનો મર્યાદા છે, તેનું કાવ્યફલક સંકુચિત છે, તો પણ તેની સુકુમારતા અને નાજુકતા અનન્ય છે. મુનશી કહે છે તેમ, “Her poetic skill possesses the supreme art of being artless” કૃષ્ણ-પ્રેમનાં કાવ્યોમાં પણ મીરાંએ પ્રભુમિલન કરતાં પ્રભુવિયોગનાં ભાવો વધારે પ્રમાણમાં ગાયાં છે. તેનું કારણ ગમે તે હોય. જે કે પ્રભુમિલન માટેનો તલસાટ મોહક પદાવલિમાં વ્યક્ત થયો છે અને ગુજરાતને ઘણી મધુર કવિતા તેમાંથી મળી છે. મીરાં પર ભક્તિ સંપ્રદાયની અસર હોવાનો સંભવ છે, પરંતુ એની ભક્તિ બાહ્ય અસરનું પરિણામ નથી, અંતરાત્માના દિવ્ય તલસાટનું પરિણામ છે.

ભાલણુ ગુજરાતનો આદિ કવિ છે, એવો પણ એક મત છે.

ભાલણુ નરસિંહને સોળમાં સૈકામાં મૂકીએ તો ભાલણુ નરસિંહનો પુરોગામી ઠરે. તેમ છતાં રસદષ્ટિએ નરસિંહ ભાલણુ કરતાં ચઢી જાય છે. એટલે ભાલણુનો આદિ કવિપદ માટેનો દાવો શિથિલ થાય છે.

ભાલણુ પાટણનો રહીશ હતો અને જ્ઞાતિએ મોઢ કે શ્રીમાળી હતો. તેનું મૂળ નામ પુરુષોત્તમ મહારાજ હતું; પણ સંસ્કૃત કવિ ‘આણુ’ની જેમ તેણે ‘ભાલણુ’ જેવું ‘ણુ’ કારાંત નામ પસંદ કર્યું. ગુજરાતના એ પાટનગરમાં તેને પંડિતોનો સંસર્ગ થયો હશે. તે પોતે સંસ્કૃતનો વ્યુત્પન્ન પંડિત હોય તેની છાપ તેની કૃતિઓ પરથી પડે છે. પ્રાચીન યુગના બીજા ભક્તકવિઓની જેમ તેના જીવનના ચમત્કારોની દંતકથાઓ પણ વહેતી મૂકાઈ છે. તેના કુટુંબમાં સાહિત્યનો રસ વ્યાપક હતો, તેના પુત્રોએ તેની અધુરી કૃતિઓ પૂરી કરી છે અને કુટુંબ પ્રત્યેના તેના વાત્સલ્યે કવિતામાં પણ વાત્સલ્યરસના આલેખક તરીકે તેને સફળતા અપાવી.

‘કાદમ્બરી’નું ભાષાંતર, ‘દશમસ્કંધ’ ‘નળાખ્યાન’ (૨), ‘શિવભીલડી સંવાદ,’ ‘દ્રુવાખ્યાન,’ ‘રામચાળલીલાનાં પદો,’ ‘સમશતી અથવા ચંડી-આખ્યાન,’ ‘ઉદ્ધવ આવાગમનનાં પદો,’ ‘દુર્વાસા આખ્યાન,’ ‘કૃષ્ણ-વિષ્ણુ,’ ‘રામવિવાહ’ વગેરે તેની કૃતિઓ છે. સંસ્કૃત કવિ બાણની ‘કાદમ્બરી’નું પદ્ય-ભાષાંતર કરીને બાલણે તેની વિદ્વત્તા સિદ્ધ કરી છે. ભારતની બીજી કોઈ ભાષામાં આ કૃતિનું પદ્ય-ભાષાંતર કરવાની હામ બીજા કાષ્ટએ ભીડી નથી. કાવ્યના પ્રવાહને અટકાવ્યા વિના બાલણે તેમાં કોઈ કોઈ સ્થળે યોગ્ય ઉમેરા પણ કરેલા છે. બાલણે કૃષ્ણ જીવનને લગતાં કાવ્યોમાં ગરબીનો ઉપયોગ કર્યો છે અને તેમાં ભાષાનું સૌંદર્ય અને ઊર્મિની સુકુમારતા સિદ્ધ કર્યાં છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં બાલણનું મુખ્ય અર્પણ આખ્યાનના ક્ષેત્રમાં છે. આખ્યાન-કલાનો પિતા બાલણને કહી શકાય. પૌરાણિક વાર્તાના ખોખામાં તેણે નવા પ્રાણ પૂર્યા. બાલણે શરુ કરેલી આ આખ્યાન પરંપરાએ ગુજરાતની સંસ્કૃતિને ટકાવી રાખવામાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. નરસિંહમાં આખ્યાનકલાનાં બીજા માત્ર હતાં, જ્યારે બાલણે દાખલેલી આખ્યાન પદ્ધતિની પ્રૌઢીએ આખ્યાનને એ જમાનાનું સૌથી વધુ અસરકારક સાહિત્ય સ્વરૂપ બનાવ્યું અને ગુજરાતનો સંસ્કાર દેહ આખ્યાનોએ ધર્યો. ભાગવત, રામાયણ, મહાભારત વગેરે પુરાણોમાંથી વસ્તુ લઈને આખ્યાનો રચવાની પદ્ધતિ બાલણે શરૂ કરી, જે ૧૯ મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધ સુધી ચાલુ રહી. એક આખ્યાન તરીકે બાલણનું “નળાખ્યાન” ભાગવત પરથી થયેલું વિશ્વસનીય આલેખન છે. બાલણની એક વિશિષ્ટતા એ પણ છે કે તેણે વાત્સલ્યનું નિરૂપણ સચોટતાથી કર્યું છે. ‘રામબાલ ચરિત’માં વાત્સલ્યનું સચોટ આલેખન જોઈ શકાય છે. બાલણ ભક્ત કરતાં પૌરાણિક પંડિત, આખ્યાનકાર વધારે હતા. તેથી નરસિંહ જેટલું અદ્ભુત કવિત્વ તેનામાં નથી, પણ રસિક કથનકારની કલા છે. તેનામાં શુદ્ધ ભક્તિ નથી, કેવળ ઉપાસના છે.

લીમ સિદ્ધપુરનો મોઢા બ્રાહ્મણ હતો. કાવ્યોમાં તે વિપ્રને વંદે છે, તેથી કદાચ બ્રાહ્મણેતર પણ હોય. ‘હરિલીલા

લીમ

(૧૪૮૪-૧૫૬૦)

પોડશ કલા,’ ‘પ્રમોદપ્રકાશ’ એ બે તેની મહત્વની કૃતિઓ છે. નરસિંહ મહેતાની ‘હારમાળા’ ના કેટલાંક પદો તેણે રચ્યા હોવાનું એક અનુમાન છે. તેની ‘હરિલીલા પોડશ કલા’ ભાગવતનું સંક્ષિપ્ત ભાષાંતર છે. તેમાં બોપદેવના ભાગવતનું અનુકરણ છે. આ કૃતિ માત્ર જુની ગુજરાતીના ભાષાકીય અભ્યાસને માટે મહત્વની છે. પંડિત કૃષ્ણમિશ્રના પ્રસિદ્ધ રૂપક-નાટક “પ્રમોદયદ્રોહય” પરથી ‘પ્રમોદપ્રકાશ’ નામનો એક સંક્ષિપ્ત અનુવાદ તેણે કર્યો છે.

એ વિસલનગરા નાગર જ્ઞાતિનો કવિ મારવાડમાં આવેલ ઝાલોરપતિ અખેરાજનો રાજકવિ હતો. એની સુપ્રસિદ્ધ કૃતિ “કાન્હડદે પ્રયંધ” એ રાજની પાંચમી પેઢીના પૂર્વજ કાન્હડદેની

પદ્મનાભ

પરાક્રમ ગાથા છે. “કાન્હડદે પ્રયંધ” નું વસ્તુ (૧૪૫૬ આસપાસ) કરણધેલાના યુગમાં અલ્લાઉદ્દીને ગુજરાત પર કરેલા આક્રમણ અને ગુજરાતે તેના કરેલા પ્રતિકારને વીરતાભરી ભાષામાં આલેખે છે. ચાર વર્ષ સુધી અલ્લાઉદ્દીને ઘાલેલા ઘેરાની સામે રાજપૂત વીર કાન્હડદેનો વીરતાભર્યો સામનો કાવ્યમાં વર્ણવાયો છે અને કાન્હડદે પુત્ર વીરમદે અને અલ્લાઉદ્દીનની પુત્રી પિરોળનો જન્મ જન્માંતરનો પ્રેમ પણ તેમાં આલેખાયો છે. ચાર સર્ગમાં બે હજાર પંક્તિસુધી વહેતું આ કાવ્ય ગુજરાતનું અદ્વિતીય વીર રસિક કાવ્ય છે. પદ્મનાભની ભાષામાં ઓજસ અને પ્રભાવશીલતા દેખાય છે. તેમાં પૌરુષેય જોમ અને લશ્કરી જીવનનો અસાધારણ અનુભવ નજરે પડે છે. તેમાં શરાતન જગાવે તેવા શબ્દોની ગૂંથણી છે. ઉચ્ચ દેશાભિમાન અને પ્રયજ્ઞ ધર્માભિમાનના આવેશથી તે કવિતા જનવલ્લ-માન બને છે. આ કૃતિ મધ્યકાલીન ગુજરાતીનું એક ભાષાકીય સીમાચિહ્ન

પણ અને છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષાની બીજી ભૂમિકા તેમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

પદ્મનાભ ઉપરાંત શ્રીધરવ્યાસે “રણમલ્લજી” એ નામે એક વીરરસિક કાવ્ય આપ્યું છે. મીરમલિક વગેરે નરસિંહ યુગના મુરલિમ આક્રમણકારોને સફળતાથી હંકારનાર અન્ય કવિઓ ધડરના રણમલ્લ રાડોડની પરાક્રમ ગાથા તેમાં છે. ગુજરાતનું એ અનન્ય વીર રસિક ખંડકાવ્ય છે. સંસ્કૃત આર્યાઓમાં પણ તેણે અરબી ફારસી શબ્દો પ્રયોજ્યાં છે. તળગુજરાતનાં કાવ્યોમાં “અવહટ્ટ” ભાષામાં બે કોષ્ટ જુનામાં જુનું કાવ્ય હોય તો તે આ છે.

જનાર્દન ત્રવાડીએ “ઉષાહરણ” નામની કૃતિ લખી છે. આ કવિ ઉમરેહનો વતની હતો અને ખડાયતા જાતિનો હતો. તેની કવિતા સાદી અને કળાના ઓપ વિનાની છે.

કર્મણુ મંત્રીએ ‘સીતા-હરણ’ નામની કૃતિ લખી છે. તે તેના જમાનામાં મંત્રી હશે પણ સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં તે સામાન્ય કથાકાર તરીકે ઓળખાશે. કર્મના સિદ્ધાંતને તેણે અનેકવાર રજૂ કર્યો છે. રામાયણની મૂળ કથા તેણે ટૂંકાવી છે અને બધાં કંઈક મૌલિક ઉમેરો કર્યો છે ત્યાં અકુશળતા દેખાય છે.

કોઈ અનામી કવિએ લખેલું ‘વસંત વિલાસ’ નામનું કાવ્ય નરસિંહ મહેતાના સમયની જૂની ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલું છે. શ્રી. કે. હ. ધ્રુવ કહે છે તેમ આ કાવ્ય ચમક ચમક થતી ચાંદરણીના જેવું કાવ્ય છે. કવિની બાની અત્યંત મધુર અને ભાવભરી છે. શૈલી સંસ્કારી છે. તેની કડીએ કડીએ જીવનનો ઉદ્ધાસ ઉભરાય છે. ‘વસંત-વિલાસ’ નો હૃદયરાગ, એનું માધુર્ય, એનું પદલાલિત્ય સર્વ કંઈ મનોહર છે. આપણા સાહિત્યનું એ શ્રેષ્ઠ ઋતુ-કાવ્ય છે. એ યુગનું ગુજરાત કેટલું રસિક, શૃંગારી અને વિલાસ પ્રિય હશે, તેનો ખ્યાલ આ કાવ્ય પરથી

આવે છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં વસંત-સમયની શૃંગારલીલા વર્ણવતો 'કાશ્ય' નામનો કાવ્ય પ્રકાર હતો અને આ કાવ્ય-પ્રકારનું નિદર્શન તે પુરું પાડે છે. તેમાં મોહક કલ્પનાચિત્રો છે, સચેત ભાવમયતા છે, લાલિત્ય અને શૃંગારની જમાવટ છે. તેનો કર્તા કાશ્ય હશે તે અનિશ્ચિત છે. એ કાવ્યની હસ્તપ્રતની નકલ આચાર્ય રતનાકરની લખેલી મળી છે તેથી કેટલાંક તે જૈન કવિને જ આ કાવ્યનો કર્તા માને છે. મુનશી નર્તર્પિ નામના એક કવિને આ કાવ્યનો કર્તા માને છે. કાવ્યની છેલ્લી કડીમાં 'ગુણવંત' શબ્દ આવે છે તે પરથી પ્રો. વ્યાસ ગુણવંત નામનો કવિ તેનો કર્તા છે એમ કહે છે. આ બધાં કેવળ અનુમાનો છે, અને આ શૃંગારી કાવ્યનો કર્તા અંધાર પછેડો ઓઢીને ખેંચેલો છે. આ કાવ્યની સચિત્ર પ્રત મળી આવી છે અને તેમાં પંદરમા સૈકાના ત્રીજા ચરણની ભાષા-જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની-નું સ્વરૂપ જોઈ શકાય છે.

અસાધિત “હંસાઉલી”ના કર્તા તરીકે તેમજ ભવાઇના સર્જક અને પ્રચારક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. “હંસાઉલી” હાસ્ય અને કરુણ પ્રસંગોવાળી એક અદ્ભુત રસિક લોકકથા છે. આ કવિ જ્ઞાતિએ બ્રાહ્મણ હતો પરંતુ પોતાના ગામના પટેલની પુત્રીને બચાવવા માટે તેણે તે છોકરીની સાથે ખેસીને ખાધું તેથી તે જ્ઞાતિ બહાર મૂકાયો. એક મુસ્લિમ સરદાર, પટેલની પુત્રીને ઉપાડી જતો હતો પણ અસાધિત પ્રત્યે તેને સહભાવ હતો એટલે જો એ છોકરી અસાધિતની હોય તો તે છોકરીને છોડી દેવા તૈયાર હતો. પોતાની પુત્રી તરીકેની તેની ઓળખાણ સાચી ઠરાવવા તેને તેની સાથે જમવું પડ્યું અને એમ કરી પટેલની પુત્રીને બચાવી. ઉંઝામાં પટેલે તેને આશ્રય આપ્યો અને તેના પુત્રોના ત્રણ ધરના વારસદારો—જે તળગારા (ત્રિધરાં પરથી) કહેવાયા તેમણે અસાધિતે લખાયેલાં ભવાઇના ૩૬૦ વેશો ભજવીને ગુજરાતમાં નાટ્ય-કલાનો આરંભ કર્યો. ભવાઇ ગુજરાતનું વિશિષ્ટ લોકનાટ્ય છે અને અસાધિતે તેના બધા વેશો લખ્યા કહેવાય છે. જો કે અસાધિતના અનુગામીઓએ પોતે લખેલા વેશો અસાધિતના નામે ચઢાવ્યા હોય તેવું

સંભવ પણ છે. રંગભૂમિ અને નાટ્યકલાનો, અભિનયનો વારસો પણ અસાધતના વંશજોએ છેક આજસુધી જાગવી રાખ્યો છે. અસાધતથી જયશંકર 'સુંદરી' સુધીના આ અભિનય પટુઓએ ગુજરાતી રંગભૂમિ અને નાટકને વિકસાવ્યા છે. " ભણે અસાધત ઠાકરો, પછી કન્નેડો રમતો થયો;" આવો ઉલ્લેખ કન્નેડાના વેશમાં આવે છે આ તેમજ બીજા ઉલ્લેખો પરથી અસાધતનું કર્તૃત્વ સાબીત થાય છે. એમ પણ અને કે અગાઉથી આવા વેશો ચાલ્યા આવતા હોય અને અસાધતે તેનું સંસ્કરણ કર્યું હોય. પોતાના યુગનાં અનિષ્ટો, હસના યોગ્ય પાત્રો અને પ્રસંગોને સામાજિક પ્રહસનના સંક્ષિપ્ત રૂપમાં અસાધતે આલેખ્યાં છે.

અખંડુર રહેમાને પંદરમા શતકમાં "સંદેશક રાસ" લખ્યો છે. તેમાં વિપ્રજંભ શૃંગાર છે અને ખંભાતનું વર્ણન ધ્યાન ખેંચે છે. "મેઘદૂત"ની દબનું એ દૂત-કાવ્ય છે.

મયણુ નામના કવિએ "મયણુ છંદ" નામનું "વસંત-વિલાસ" જેવું શૃંગાર કાવ્ય લખ્યું છે.

વીરસિંહનું 'ઉષાહરણ' ઉષા-અનિરુદ્ધ વિશેનું જુનામાં જુનું કાવ્ય છે.

કેશવદાસ કાયસ્થે "શ્રીકૃષ્ણ કીડા-કાવ્ય" લખ્યું છે. ભાગવતના દશમસ્કંધની કથાઓ તેમાં છે. રાધાકૃષ્ણનો પ્રસંગ (જે ભાગવતમાં નથી) તેણે ઉમેર્યો છે, કવિ સોરઠમાં આવેલા પ્રભાસપાટણનો વતની હતો.

માંડણ ખંધારો તેના 'પ્રખોધ બત્રીશી' નામના કાવ્યથી પ્રસિદ્ધ છે. તેમાંની કહેવતો અને છંપાએ પછીના કવિ અખાને પણ પ્રેરણા આપી છે. 'પ્રખોધ-બત્રીશી'માં સચોટ લોકાક્રિતિઓ છે. તે અખા જેવો પ્રતિભાશાળી કવિ નથી, માત્ર ઉપદેશક છે. આ કવિ શિરોહીમાં થઈ ગયો એમ કહેવાય છે.

વાસુએ ‘સગાળશા આખ્યાન’ લખ્યું છે અને તે વર્ણુનની દૃષ્ટિએ સારું કાવ્ય છે.

દેહુલે ‘અભિવન ઉઝળું’ એ નામનું કાવ્ય અભિમન્યુ વિષે લખ્યું છે.

નરપતિએ ‘નંદ ખત્રીશી’ અને ‘પંચદંડ’ની વાર્તાઓ લખી છે, જેના વિષે પછી શામળે વધારે સુંદર કથાઓ લખી છે.

ખહેરામ લખમીધર નામના પારસી કવિએ ઇ. સ. ૧૪૫૧ માં, પહેલવીમાં લખાયેલી કૃતિ ‘અર્દ વિરાફ નામા’ને, ગુજરાતીમાં ઉતારી છે.

આ ઉપરાંત આ યુગમાં શાલિભદ્ર સૂરિએ ‘પંચ પાંડવ ચરિત્ર’ લખ્યું છે, જેમાં મહાભારતનો સાર આપેલો છે. જ્યાનંદ સૂરિએ “ક્ષેત્ર-પ્રકાશ” નામનો રાસ આપ્યો છે. તેની જેમ વિનયભદ્રાસુરિ કૃત ‘કમલાવતી રાસ’ પણ એક લોકવાર્તા છે. વિનયપ્રભે ‘ઘૌતમ-રાસ’ નામની કૃતિ રચી છે. આ કૃતિ માટે એવો દાવો કરવામાં આવ્યો હતો કે આ કૃતિ ગુજરાતીમાં જુનામાં જુની છે અને માટે વિનયપ્રભ ગુજરાતનો આદિ કવિ છે, નરસિંહ નહીં. જિનોદયસૂરિએ ‘ત્રિવિક્રમ-રાસ’માં ગુરુની પરંપરા વર્ણવી છે. હંસ નામના કવિએ ‘શાલિભદ્ર-રાસ’ લખ્યો છે. કવિ જયશેખરે પોતાના રચેલા સંસ્કૃત કાવ્ય ‘પ્રમોદ ચિંતામણી’ને ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું છે. તે કાવ્યમાં જીવાત્માને પરમહંસ ગણીને રૂપકકથા (allegory) આલેખવામાં આવી છે કવિએ પોતાને “વાણીદત્તવર:” (સરસ્વતીનું વરદાન પામેલ) તરીકે ઓળખાવેલ છે. બીમે “સદ્યવંશ ચરિત”ની લોકવાર્તા લખી છે.

પંદરમા સૈકામાં જૈન સાહિત્યકારોએ કેટલુંક ગદ્ય પણ લખ્યું છે. તરુણપ્રભાચાર્યે કેટલીક ધાર્મિક વાર્તાઓ લખી છે. શ્રીધરે ‘ગણિત-સાર’ એ નામે જ્યોતિષ વિષેનો ગ્રંથ લખ્યો છે. કુલમંડનગણિએ

“મુખ્યાવખોધ ઔકિતક” નામે વ્યાકરણનો ગ્રંથ લખ્યો છે, જે ભાષાકીય દૃષ્ટિએ ઘણો મહત્વનો છે. માણિક્ય સુંદર સૂરિએ “પૃથ્વી ચંદ્ર ચરિત” એ નામની એક ગદ્ય કથા લખી છે. પહિડાણના રાજા પૃથ્વીચંદ્રના લગ્ન અયોધ્યાના રાજા સોમદેવની પુત્રી રત્નમંજરી સાથે થાય છે તે તેનું વસ્તુ છે. આ કથા સુંદર, હૃદયંગમ અને રસભરી બાનીમાં લખાઈ છે.

પ્રકરણ પાંચમું

નાકર યુગ

(ઈ. સ. ૧૫૦૦ થી ૧૬૫૦)

સોળમા સૈકાના સાહિત્યને નાકરયુગનું સાહિત્ય કહેવામાં આવે છે. આ યુગના સાહિત્યકારોમાં નાકર નામનો કવિ કેન્દ્રસ્થાને છે માટે

તેને નાકર યુગ કહેવામાં આવે છે. આનો

નાકર યુગ અર્થ એવો નથી કે નાકર પ્રથમ પંક્તિનો કવિ (ઈ. સ. ૧૫૦૦ થી હતો. આ યુગમાં પ્રથમ પંક્તિનો કવિ કોઈ (૧૬૫૦) થયો જ નથી. બ. ક. કોકોરે કવિઓના મહા-

કવિ, કવિ, ઉપકવિ, કવિડાં એવા પ્રકારે પાડ્યા

છે. તે અહીં લાગુ પાડીએ તો આ યુગના કવિઓ મોટે ભાગે ઉપકવિ અથવા કવિડાં છે. નાકર એ બધાનો મુખ્ય પ્રતિનિધિ છે, અને આ યુગમાં આખ્યાનનો જે વિસ્તાર થયો છે તે સવિશેષ તેને હાથે થયો છે; માટે આ યુગને નાકર યુગ કહીએ તો ખોટું નથી. આ યુગને એક વિદ્વાને “A Period of Comparative barrenness” કહેલ છે તે ખરાબર નથી. થોડાં વર્ષ પહેલાં આપણું સંશોધન અધૂરું હતું એટલે આપણને લાગતું હતું કે આ યુગમાં સાહિત્યનું ખેડાણું

ઓછું થયું છે. પરંતુ હવે નવા સંશોધનના પ્રકાશમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે સંખ્યા-દષ્ટિએ આ યુગમાં ઘણું સાહિત્ય રચાયું છે. અલગત, ગુણવત્તાની દષ્ટિએ એ સાહિત્ય સાધારણ કોટિનું છે.

સોળમા સૈકામાં ગુજરાતની સત્તનત પરવારી અને મોગલાઈની સત્તા આવી. આ સૈકા ગુજરાત માટે સંક્રાન્તિ કાળ હતો. પ્રજાજીવનની શાંતિ પ્રમાણમાં ધટી હતી. તેથી સાહિત્ય ઉપર તેની અસર થઈ. સામાન્ય કવિઓએ આખ્યાનો લખવા ચાલુ રાખ્યા. પણ નરસિંહ-યુગની કવિતાની કક્ષાએ કોઈ પહોંચી શક્યું નહિ. માત્ર આખ્યાન સાહિત્યમાં જોઈએ તો નરસિંહ મહેતાના હાથે વવાએલ અને ભાલણને હાથે નવપદ્મવિત થયેલ આખ્યાન વૃક્ષ નાકર અને વિષ્ણુદાસને હાથે શાખા પ્રશાખામાં ખીલ્યું. નરસિંહયુગમાં ભક્તિનો પ્રવાહ વેગવાન હતો. તે આ યુગમાં ઓછો થયો. શુદ્ધ ભક્તિની ઊર્મિ આ યુગના કોઈ કવિમાં નથી. લોકવાર્તાનું સાહિત્ય આ યુગમાં ખીલ્યું છે. ભાષાની દષ્ટિએ આ યુગના સાહિત્યનું મૂલ્ય છે.

નાકર વડોદરાનો વણિક હતો. પુણ્યઉપાર્જન કરવા માટે તેણે આખ્યાનો લખીને બ્રાહ્મણોને તે કૃષ્ણાર્પણ કર્યાં, જેથી બ્રાહ્મણો તે શ્રોતાઓને સંભળાવી શકે અને તેમને નિર્વાહનું સાધન મળે. એ પોતે સંસ્કૃતજ્ઞ નહોતો, તેથી નાકર (૧૪૯૪-૧૫૬૪) ગુરુના મુખેથી જેટલું સાંભળ્યું હતું તેટલું તેણે કથાઓમાં ઉતાર્યું. ‘હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન,’ ‘શિવવિવાહ,’ ‘દ્રુવાખ્યાન,’ ‘ચંદ્રહાસ આખ્યાન,’ ‘લવકુશ આખ્યાન,’ ‘મૃગલી સંવાદ,’ ‘ભીલડીના બારમાસ’ વગેરે તેની કૃતિઓ છે. ‘લકત-માળ’માં સાધુઓના ચરિત્ર છે. તેણે રામાયણ અને મહાભારતમાંના પ્રસંગો પરથી આ બધાં-લગભગ વિશેષ આખ્યાનો લખ્યાં છે. નાકરે પ્રેમાનંદને ‘કાચોમાલ’ સારા પ્રમાણમાં પૂરો પાડ્યો છે. તેણે જે

વિષયો પર આખ્યાનો લખ્યાં છે તે વિષયો પર તેનો આધાર લઈ પ્રેમાનંદ વધારે સારાં આખ્યાનો લખ્યાં છે. તેના 'વિરાટપર્વ' માં દ્રોપદીની કૃષ્ણસ્તુતિનો ભાગ ઘણો હૃદયદ્રાવક છે. આખ્યાનની કલાને તેણે વધારે નિશ્ચિત સ્વરૂપ આપ્યું. તેની કવિતાની રસસમૃદ્ધિ તો સાધારણ જ રહે છે.

જંબુસરનો રહીશ અને કમ્પીરપંથી આ કવિ તેની 'રસમંજરી' માટે જાણીતા છે. તેણે પ્રેમાવતીની પ્રચલિત લોકકથાને આધારે 'રસમંજરી' ની રચના કરી છે. કવિ શામળની વછરાજ લોકકથાઓમાં જે પ્રકારની પદ્ધતિ જોવામાં આવે છે, તે શામળના પહેલાં લગભગ દોઢસો વર્ષ અગાઉ વછરાજની 'રસમંજરી' માં નજરે પડે છે. ખરે જોતાં લોકવાર્તાનું સાહિત્ય ધણું પ્રાચીન છે, અને વછરાજ પહેલાં સૈકાઓથી તેની પરંપરા ચાલી આવી છે. 'રસમંજરી' શૃંગાર અને સ્ત્રીચરિત્રનું કાવ્ય છે.

વસ્તો ખેડાજિલ્લાના ખોરસદ ગામનો વતની હતો. તે જાતનો ધારાળો કાળી હતો અને ખેતી કરતો. તે

વસ્તો આદર્શ કાટિનો ભક્ત અને બાળ પ્રત્યક્ષચારી હતો. નાનપણથી તેનામાં વૈરાગ્ય ઉદ્ભવેલ અને લગ્નનો

વિરોધ કરીને તે સત્તર અઢાર વર્ષની ઉંમરે નારસીને રામેશ્વરની યાત્રાએ ગયેલો. તેનું "શુદ્ધ દેવાખ્યાન" સાદું અને ઉપદેશાત્મક છતાં સુંદર કાવ્ય છે. તેણે 'સુભદ્રાહરણ' પણ રચ્યું છે. નરસિંહ મહેતા, મીરાં વગેરે ભક્તોનાં જીવનચરિત્ર તેણે 'સાધુચરિત્ર' માં લખ્યાં છે અને કેટલાંક છૂટા છવાયાં પદો પણ રચ્યાં છે.

આ જૈનેતર કવિ આમોદ ગામનો વતની હતો અને જાતનો કાયસ્થ હતો. તે પોતાને નરસા-સુત ગણપતિ તરીકે ઓળખાવે છે. રાજકુમારને ખુશ કરવા માટે તેણે સત્તર દિવસમાં

ગણપતિ

એક લોકવાર્તા દુહામાં લખી હતી. તે કાવ્ય ‘માધવાનલ કામકંડલા દોગધક’ તેણે કોઈ અજ્ઞાત પ્રાચીન કૃતિ ‘મયણપુરાણ’ (મદનપુરાણ) ને આધારે લખી છે. આ કૃતિ ઘણી અલંકારપ્રચુર છે, અને તેમાં માધવાનલની જાણીતી પ્રેમકથા હોઈને શૃંગારનું પ્રાધાન્ય છે. નવીનતા એ છે કે કાવ્યના આરંભે મંગલાચરણમાં પહેલાં કામદેવની સ્તુતિ છે અને પછી સરસ્વતીની સ્તુતિ છે. વળી સામાન્ય રીતે બારમાસમાં ત્રીપુરુષના વિરહમાં ખૂરે તે જાતનું આલેખન હોય છે ત્યારે તેણે પુરુષના વિરહના બાર માસ ગાયા છે. વનનું વર્ણન તેણે કાવ્યમાં એક સ્થળે કર્યું છે ત્યાં પુષ્કળ અપભ્રંશ કાલીન શબ્દો વાપર્યા છે. આ કથાનું શામળે અનુકરણ કર્યું છે.

કુશલ્લાલ વાચક નામના જૈન સાધુએ બે પદ્યાત્મક લોકવાર્તાઓ લખી છે. “માધવાનલ કામકંડલા રાસ” અને “મારૂં દોલા ચોપાઈ” એ બે કૃતિઓથી તે શામળનો ગણનાપાત્ર કુશલ્લાલ (ઇ. સ. પુરોગામી ઠરે છે. માધવાનલ વિશેનું તેનું કાવ્ય ૧૫૬૦ આસપાસ) ગણપતિની એ વિશેની વાર્તાથી ચડિયાતું નથી.

એ કાવ્યની ફલશ્રુતિમાં તેણે કહ્યું છે કે જે કોઈ આ કાવ્ય વાંચશે તેને વિરહ નહીં થાય! “મારૂં દોલા ચોપાઈ” માં તેણે મારૂં દોલાની જાણીતી પ્રેમ કથાનું સુંદર આલેખન કર્યું છે. લખનાર જૈન સાધુ હોવા છતાં તે કહે છે કે સર્વ રસોમાં શૃંગાર એ મુખ્ય રસ છે. “મારૂં દોલા ચોપાઈ” માં જુની ગુજરાતી ભાષાનું રાજસ્થાની પાસું નજરે પડે છે, અને મુનશી કહે છે તેમ: “It is beautiful love-poem of old Gujarat fresh with local colour. The note of love sounds true and intense in its appeal as in no other poem of the age.” આ કાવ્ય પરથી આધુનિક યુગમાં ડાહ્યાભાઈ ઘોળશાહએ “કામદેવરી” નામનું નાટક લખ્યું છે,

નાકરયુગ

આ કવિ ઇ. સ. ૧૪૮૫ આસપાસ થઈ ગયા અને તેમણે ૮ વર્ષની વયે અમદાવાદમાં જૈન દીક્ષા લીધી હતી. ૧૭-૧૮ વર્ષની વયે તેમણે કાવ્યો લખવા શરુ કર્યાં અને લગભગ લાવણ્યસમય એકવીસ જેટલાં નાનાં મોટાં કાવ્યો તેમણે લખ્યાં છે. તીર્થંકરો ને સંતોના રાસ પણ તેમણે લખ્યાં છે. 'રાવણ મદોદરી સંવાદ' તથા 'દેવરાજ વત્સરાજ ચક્રપાઠ' ઉપરાંત 'વિમલ-પ્રબંધ' નામે જાણીતો ઐતિહાસિક ગદ્ય ગ્રંથ તેમણે રચ્યો છે. તેમાં ઇતકથા મિશ્રિત ઇતિહાસ-લેખન છે. રાજા ભીમદેવના પ્રધાન વિમળ વિશેનો આ પ્રબંધ છે. સૌભાગ્યે આ પ્રબંધનું સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કયું છે. ભીમદેવના સમયની સમાજ સ્થિતિનાં ચિત્રો તેમાં આલેખાયાં છે. તે સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અગત્યનાં છે.

આ જૈન કવિ ઇ. સ. ૧૫૬૦ની આસપાસ થઈ ગયો. ઉચ્ચ કોટિના રાસાઓ આ કવિએ લખ્યા છે. તેમાં અલંકાર અને રસનું સારું નિરૂપણ છે. 'નળદમયંતી રાસ' અને 'રૂપચંદ કુંવર રાસ' વગેરે ૭ રાસાઓ કવિએ લખ્યા છે. નળ દમયંતિ રાસની રચના કવિએ માણિક્ય સુરિના 'નળાયન' પરથી કરી છે, અને 'રૂપચંદ કુંવર રાસ'માં વણિક પુત્ર રૂપચંદ અને રાજપુરી સોહાગતી પ્રણયકથા આલેખવામાં આવી છે. આ જૈન સાધુની શિષ્યા હેમશ્રીએ 'કંકાવટી' નામની કાવ્ય કથાની રચના કરી છે.

સોળમાં સૈકામાં બે વિષ્ણુદાસ થયા છે. એક વિષ્ણુદાસ ભાલણ-સુત, જેણે પિતાની આખ્યાન પરંપરા ચાલુ રાખી અને પોતાના ભાઈ ઉદ્ધવનું અધૂરું રામાયણ પૂરું કર્યું. બીજો ખંભાતનો વિષ્ણુદાસ (૧૫૬૮-૧૬૧૨), જેણે સંખ્યા દૃષ્ટિએ માણું સાહિત્ય સર્જન કર્યું છે. આખ્યાન પદ્ધતિનો આ ખંભાતી વિષ્ણુદાસે

સારો વિકાસ કર્યો. રામાયણ-મહાભારતની લગભગ બધી જ કથાઓને તેણે આખ્યાનબદ્ધ કરી. તેનાં આખ્યાનો પરથી પ્રેમાનંદે પણ પ્રેરણા મેળવી છે. એક દિવસમાં જ પ્રેમાનંદે 'લક્ષ્મણાહરણ'ની રચના કરી હતી; તેમાં તેણે વિષ્ણુદાસની કૃતિનો આધાર લીધો હતો. 'લક્ષ્મણાહરણ,' 'મોસાળ,' 'હુંડી' વગેરે નરસિંહ વિષયક કાવ્યો, અશ્વમેધનાં આખ્યાનો, રુકમાંગદનાં આખ્યાનો, 'શુકદેવાખ્યાન,' મહાભારતનાં પર્વો, રામાયણ, 'અંબરિષાખ્યાન' વગેરે ૪૦ જેટલી કૃતિઓ, તેણે રચી છે. મોટે ભાગે એણે સંસ્કૃત કથાનો સાર આપવાની પદ્ધતિ જ અપનાવી છે. નરસિંહ મહેતા વિશે સૌપ્રથમ કવિતા તેણે લખી છે. કલા દૃષ્ટિએ તેની કૃતિઓ નાકરથી પણ ઊતરતી છે.

કૃતિયાણાના સારસ્વત પ્તાક્ષણ તુલસીએ 'દ્રુવાખ્યાન' નામનું કાવ્ય ચંદ્રાવળામાં લખ્યું છે. આ કાવ્યમાં નાકર-યુગના કરુણ અને ભક્તિનું નિરૂપણ સારું થયું છે. અન્ય કવિઓ.

વલ્લભસંપ્રદાયી ગોપાલદાસે વલ્લભાચાર્યના પુત્ર વિકૃતનાથજી વિશે લખેલાં કાવ્ય 'વલ્લભાખ્યાન'નું સાંપ્રદાયિક મહત્ત્વ ધણું છે; આ કૃતિની ટીકાઓ સંસ્કૃત ને વ્રજમાં થઈ છે.

ભાવણસુત ઉદ્ધવે 'રામાયણ' અને 'બ્રહ્મવાહન આખ્યાન'ની રચના કરી છે. 'રામાયણ'માં તેણે કાંઈ નવું ઉમેર્યું નથી, પણ પ્રામાણિકપણે વાદ્મીકિતું અનુસરણ કર્યું છે.

ખંભાતવાળા વિષ્ણુદાસના નાગર ગુરુબંધુ શિવદાસે બીજાપુરમાં વસીને 'પરશુરામનું' આખ્યાન, 'બાલચરિત્ર,' 'જલધંધરાખ્યાન,' 'સભાપર્વ,' 'કલાવતીની વાર્તા,' 'હંસા ચારખંડી' વગેરે બારેક નાની મોટી કૃતિઓ લખી હતી. તેમાંની લોકકથા 'હંસા ચારખંડી'ની નાયિકા એક પુરુષ દેષિણી સ્ત્રી છે.

નાકરચુગ

૩૫

ખેડા જિલ્લાના ચારસા ગામના રહીશ કવિ મધુસૂદન વ્યાસે 'હંસાવતી વિક્રમકુમાર ચરિત્ર' નામની અલંકારપૂર્ણ લોકવાર્તા રચી છે, જે અસાધતની 'હંસાહલી' કરતાં ચડિયાતી છે.

'ચતુર્ભુજની' ભ્રમરગીતા 'માં કૃષ્ણ લગવાનને ઉદ્ધવ લઇ જાય છે ત્યારે વિહ્વળ થતી ગોપીઓની મનોદશા વર્ણવવામાં આવી છે. તે કાવ્ય 'વસંત વિલાસ'ને મળતું એક ફાગુ-કાવ્ય છે.

વિષ્ણુદાસની જેમ પ્રેમાનંદ પહેલાં નરસિંહ મહેતા વિશે વિશ્વનાથ જાનીએ 'મોસાળાચરિત્ર' અને 'હારમાળા' એ કાવ્યો લખ્યાં છે. નરસિંહની 'હારમાળા'માં તેણે વધારે કર્યો છે. નરસિંહ વિશેનાં કાવ્યો પરત્વે પ્રેમાનંદ વિશ્વનાથનો ઋણી છે. 'પ્રેમપચીશી' એ પૌરાણિક કાવ્ય તથા 'સગાળચરિત્ર' એ કુરુણ રસિક કૃતિ તેણે રચેલ છે. ઐતિહાસિક કૃતિ 'ગનીમનો પવાડો' પણ તેણે લખેલ છે.

જાવડ નામનો એક વણિક મલિયાગર (મલખાર ?) વેપાર અર્થે ગયો હતો અને ત્યાં રહીને તેણે 'મૃગશી સંવાદ' નામનું કાવ્ય લખ્યું છે. ગુજરાત બહાર જઈને તત્કાલીન ભાષામાં તેણે કાવ્ય રચના કરી છે તે તેની વિશિષ્ટતા છે.

ઋષભદાસે તીર્થંકરો, સંતો, કુમારપાલ વગેરે વિશે રાસો લખ્યા છે, જેમાં 'હીરવિજયસિંહ રાસ'નો પણ સમાવેશ થાય છે. તેણે બત્રીસેક કૃતિઓ રચી છે. પણ સાહિત્યકલાની દૃષ્ટિએ તેનું મહત્ત્વ નથી.

સમયસુંદરની કૃતિઓ 'નળદમયંતીનો રાસ,' 'સીતારામ ચંડિપાઠ,' 'સામ્યપ્રદુમ્ન' વગેરેમાં સાહિત્યકલાનાં તત્ત્વો રહેલાં છે. તેનામાં વાણીનું કૌશલ અને અલંકાર પ્રભુત્વ છે. પ્રેમાનંદની જેમ હાસ્યરસિક વર્ણનની તેની શક્તિ પ્રશસ્ય છે. 'સામ્યપ્રદુમ્ન' માં કૃષ્ણનું

૩૬

ગુજરાતી સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

જેથી તરીકિતું જે હાસ્યરસિક વર્ણન તેણે કર્યું છે તે પ્રેમાનંદના તેવા વર્ણનને ઘણું મળતું છે.

જૈન સાધુ જ્ઞાનાચાર્યે ‘બિલ્હણપંચાશિકા’ અને ‘શશિકલા-પંચાશિકા’ નામનાં શંગારપ્રચુર કાવ્યો સંસ્કૃત પરથી લખ્યાં છે. તે બંને વિરહકાવ્યો છે. એકમાં બિલ્હણનો અને બીજામાં શશિકલાનો વિરહ વર્ણવાયો છે.

કોઇ અનામી (‘શશિકલા’કાર) કવિએ ‘શશિકલા’ નામની કૃતિ રચી છે. જેમાં જ્ઞાનાચાર્યની તદ્દવિષયક કૃતિ કરતાં વધુ વિસ્તાર છે.

કોઇ બીજા અનામી (‘પ્રેમાવતી’કાર) કવિએ ‘પ્રેમાવતી’ નામની બોધવાર્તા લખી છે, જેના પરથી શામળે તેની એક બોધવાર્તા સર્જી છે.

આ ઉપરાંત નાકર-યુગમાં સ્તુતિ કાવ્યોનો કર્તા ઇસર ખારોટ, આખ્યાનો લખનાર હરિદાસ વાળંદ, ‘રણજંગ’નો કર્તા વળિયો, ‘રુકમણીહરણ’નો કર્તા દેવીદાસ ગાંધર્વ, ગુજરાતીમાં પહેલી વાર ભગવદ્-ગીતા લખનાર રામભક્ત, વગેરે ઘણા કવિઓએ આ યુગના સાહિત્યના સર્જનમાં પોતાનો યત્નિચિત ફાળો આપ્યો છે.

પ્રકરણ છઠું

પ્રેમાનંદ-યુગ

(ઇ. સ. ૧૬૦૦થી ૧૭૦૦)

સત્તરમા સૈકાને સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ‘પ્રેમાનંદ-યુગ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે તો તે યોગ્ય જ છે. પ્રાચીન ગુજરાતના ઐઞ કવિ

તરીકે ગણી શકાય તેવા કવિ પ્રેમાનંદ આ યુગમાં થયો. આ ગાળા પછી એ પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોએ સાહિત્ય પ્રેમાનંદ-યુગ -સૃષ્ટિમાં એક ચિરસ્થાયી અસર સમર્પી છે. (૧૬૦૦-૧૭૦૦) પ્રેમાનંદ-યુગને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો સુવર્ણયુગ કહેવામાં આવે છે. કારણ કે આ યુગમાં સાહિત્ય સર્વ રીતે સમૃદ્ધ થયું હતું. પ્રેમાનંદ, શામળ અને અખો જેવા ત્રણ મહાન સાહિત્યકારો આ યુગમાં થયા. આ કવિ-ત્રિપુટિમાંથી દરેકેનું અર્પણ વિશિષ્ટ મહત્ત્વથી અંકિત થયેલું છે. પ્રેમાનંદનું કવન, શામળની વાર્તાઓ અને અખાતું તત્ત્વચિંતન, ત્રણ વિવિધ સાહિત્ય-શાખાઓમાં થયેલો ઉત્કૃષ્ટ વિકાસ દર્શાવે છે. રાજકીય દૃષ્ટિએ જોઈએ તો મધ્યકાલીન ગુજરાતના ઇતિહાસમાં આ યુગ સૌથી વધારે આખા-દીનો સમય હતો. શ્રી. વિજયરાય વૈદ્ય કહે છે તેમ, “ મોગલ શાસનના આ શાંતિયુગમાં સાહિત્યનાં નવીન પ્રેરક બળો ઉદ્ભવ્યાં અને ગુજરાતનો કાવ્યભંડાર પ્રકાશમાન, બહુપ્રભ, બહુરૂપ, રત્નોથી સમૃદ્ધ બન્યો. આ યુગના ત્રણ મહાન કવિઓએ સંક્રાન્તિકાળની મોળપનો ખંગ વાળી દીધો. અખાલકા અને પ્રેમાનંદની કેટલીક કૃતિઓ આ યુગમાં રચાઈ. રાજકીય શાંતિને લીધે એ ખેતી કલાનો જેમ પરિપાક થયો, તેમ આજ સમયમાં ધૌવન ભોગવતા શામળભટ્ટની પ્રતિભા પણ નિયંત્રિતના વાતાવરણમાં પોષાઈ...એ યુગમાં પ્રબળ રંગીલી ને બહુધા ધૃશ્વરવિમુખ ન થઈ હોત તો, અખાલકાએ તેના પર વર્ષાવી છે તેવી અરબલિત, ઉનમલક કટાક્ષધારાની જરૂર પડત નહીં; કે ન જરૂર પડત પતિત પ્રબળા ઉદ્ધાર માટે જન્મનાર પ્રેરિત જન જેવા જ તેના સીધા ચોટખંધ ને અચૂક ઉપદેશાની. જે યુગબળે ચોક્કસ અંશે અખાતે ધડ્યો અને જેને નવે અવતારે ધડવા તેણે પોતે કમ્મર કસી એજ યુગબળ પ્રેમાનંદમાં જુદી રીતે વ્યક્ત થાય છે. એકે (અખાએ) જ્યાં ધર્મબોધકના એકતરશી અણમાતા ઉત્સાહથી દેશને સુધારી નાખવા માટે જરૂરી કાશીય કરી હતી, ત્યાં ખીજના (પ્રેમાનંદના)

રસપૂજક સુકુમાર આત્માએ ધર્મને કે અંગત અભિપ્રાયોને આગળ પડવા દીધા વિના, અનુકૂળ દેશકાલનો લાભ લઇને કલાનાં ઉચ્ચતર લક્ષ્યો સાધવામાં મન પરોવ્યું... પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોમાં જે ઉત્તમ રસિકતા, સંસ્કારમયતા ને કલાવૈભવ વિલસે છે, તે સમકાલીન દેશ-સ્થિતિને લીધે જ શક્ય નીવડ્યાં એમ માનવા આપણને પ્રેરે છે. મધ્યકાલીન યુગની કલગી રૂપ પ્રેમાનંદની કૃતિઓ ન હોય અરાજક સુલતાનીયતનાં રૂળ કે ન હોય ધાડપાડુ મરાઠાઓના રાજ્યની ઉત્પત્તિઓ; એ તો મોગલ આધિપત્યના રસભરપૂર ને નિરુપદ્રવ વાતાવરણમાં જ સમૃદ્ધ થયેલા સંસ્કારશોભન હૃદયનો પરિપાક. એમ પ્રત્યેક રસકાવિદનો આત્મા સાક્ષી પૂર્યા વિના રહેશે નહીં.”

પ્રેમાનંદ એટલે મધ્યકાલીન સાહિત્યનો કવિ શિરોમણિ. એક બાજુ પ્રેમાનંદના સઘળા પુરોગામીઓનું સર્જન મૂકા, અને બીજી બાજુ એકલા પ્રેમાનંદનું જ વિશાળ સાહિત્ય મૂકા તો

પ્રેમાનંદ (ઈ. સ. પ્રેમાનંદે સાધેલી ગુજરાતી સાહિત્યસેવાની પ્રતીતિ

૧૬૪૯-૧૭૧૪ થશે. “ આપણા આ પ્રતિભાવંત કવિની કાવ્ય-કલા એવા કેટલાક ગુણે ગુણાદ્ય છે, જે તેની

ગણના મધ્યકાલીન ભારતના પ્રથમ પંકિતના કવિઓમાં કરાવે; અને એવા અમુક ગુણે ગુણાન્વિત છે, જેના વડે જગતના ઉત્કૃષ્ટ કવિઓ સર્વ દેશકાલમાં ઉત્કૃષ્ટતાની પદવી પામ્યા છે.” શ્રી વિજયરાય વૈદ્ય કહે છે તેમ, માત્ર કાવ્યપ્રદેશની દૃષ્ટિએ જ્ઞેતાં, હજારેક વર્ષના ગુજરાતી સાહિત્યનો અદ્વિતીય વસ્તુલક્ષી કવિ પ્રેમાનંદ છે.

પ્રેમાનંદના જીવનકાલ વિશે વિવિધ મતમતાંતરો છે. શ્રી કેશવ-લાલ ધ્રુવ કહે છે. “ ગુર્જરી ગિરાના સદ્ગુણે શ્રુતિપ્રોકત સો વર્ષ જેટલું આયુષ્ય ભોગવનાર એ પ્રતાપી કવિ, આકાશગંગાનો તેજસ્વી પ્રવાહ જેમ આકાશને મળ્યો છે, તેમ અદારમી સદીને માપી લે છે.”

સં. ૧૬૯૫ થી સં. ૧૭૯૬ (ઈ. સ. ૧૬૩૯ થી ઈ. સ. ૧૭૪૦) સુધીનો પ્રેમાનંદનો જીવનકાળ તેઓ ગણે છે. પરંતુ સંબંધ ધરાવતી બધી હકીકતો જોતાં ઈ. સ. ૧૬૪૯ થી ઈ. સ. ૧૭૨૪ સુધીનાં વર્ષોને પ્રેમાનંદનો જીવનકાળ ગણવાનું યોગ્ય જણાય છે. પ્રેમાનંદ મોટા કવિ, મહાકવિ, એટલે તેનું આયુષ્ય પણ મોટું, ઋતિપ્રોક્ત સો વર્ષનું, એમ નિરાધાર કલ્પનાઓ ફેંકવાનો કરીશ અર્થ નથી.

પ્રેમાનંદના જીવન વિશે નિશ્ચિત રૂપે આટલું જ કહી શકાય તેમ છે:—(૧) પ્રેમાનંદ રાતિએ નાંદિરા ચાતુર્વંશી (ચોવીસા) બ્રાહ્મણ હતો. એના પિતાનું નામ કૃષ્ણરામ અને ગુરુનું નામ રામચરણ હતું. (૨) તે વડોદરાનો વતની હતો અને ‘ ઉદ્ધર નિમિત્તે ’ તે સરત અને નંદરખારમાં રહેલો. (૩) તેનો ધંધો કથાકારનો હતો. (૪) તેની કૃતિઓ ખૂબ જ લોકપ્રિય થઈ હતી. નવું સંશોધન પ્રેમાનંદ વિશેની આ ઉપરાંતની એક પણ હકીકત માનવાની ના પાડે છે. પ્રેમાનંદનો મહિમા ખોટી રીતે વધારવા વહેતી મૂકાયેલી કાલ્પનિક વાતો નીચે પ્રમાણે છે:—(૧) પ્રેમાનંદનાં માતાપિતા નાનપણમાં ગુજરી ગયાં હતાં. ચૌદ પંદર વર્ષની ઉંમર સુધીમાં તે અધુધ હતો. સિદ્ધિવાળા કોઈ સાધુના આશીર્વાદથી તે અધુધ બાળકને કાવ્ય શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. ગુરુ પાસે જવામાં તે સહેજ મોડો પડ્યો, એટલે પ્રાકૃત (ગુજરાતી) માં લખવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ; વહેલો ગયો હતો તો સંસ્કૃતમાં લખવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાત. (૨) ગુરુ રામચરણે તેને સંસ્કૃતને બદલે ગુજરાતીમાં લખવાનું કહ્યું હતું. (૩) પ્રેમાનંદે ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્ધાર માટે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી અને બીજી ભાષાઓ જેટલી કક્ષાનું ગુજરાતીને ગૌરવ ન મળે ત્યાં સુધી પાઘડી ન પહેરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. (૪) પ્રેમાનંદને વલ્લભ નામે એક પુત્ર હતો, જેણે કવિતા લખી છે. (૫) પ્રેમાનંદને બહુ મોટું (૧૦૦ શિષ્ય-શિષ્યાઓ જેટલું) શિષ્યમંડળ હતું; તેમાં ૫૨ મુખ્ય વીરો અને ૧૨ સ્ત્રીઓનો સમાવેશ થતો હતો. આ બધી વાતો બનાવટી અને નિરાધાર છે.

પ્રેમાનંદની સાહિત્યસમૃદ્ધિ કોષ્ટ પણ સાચા કવિને શોભાવે તેવી છે. તેની સાહિત્યસેવા વિપુલ, અખંડ, વૈવિધ્યભરી ને રુચિર છે. પ્રેમાનંદને શ્રેષ્ઠ કવિ કહેવામાં તેનું મનોરંજક સર્વાનુભવરસિકત્વ, અનન્ય રસસમૃદ્ધિ, જીવનદર્શનનું વૈવિધ્ય, આકર્ષક આખ્યાનકલા, ગુજરાતી સમાજજીવનનું તાદ્રશ પ્રતિબિંબ, અખંડવાર્તારસ, જીવન પાત્રચિત્રણ, અનુપમ નાટ્યશક્તિ, ચિત્રશક્તિ અને વર્ણનસૌંદર્ય, ભાષાવૈભવ, ઇત્યાદિ ગુણઆહસ્ય અભિપ્રેત છે. એકના એક પૌરાણિક વિષય પર લગભગ બધા જ પ્રાચીન કવિઓએ આખ્યાનો લખ્યાં છે, પણ તેમાં પ્રેમાનંદની કૃતિ જ ચડિયાતી હોય છે. ભાગવત, રામાયણ ને મહાભારત વગેરેમાંથી પ્રાચીન યુગમાં બધા કવિઓએ પ્રેરણા લીધી છે. પ્રેમાનંદે પણ બધાંની જેમ એ બાદશાહી ખગનામાં લૂંટ ચલાવી છે; પણ પ્રેમાનંદે એ લૂંટને શોભાવી છે; મૂળને નવી સર્જકતાના રસાયણનો પટ આપી કોઈ નૂતન કલારૂપ તેણે આપ્યું છે.

કથાવસ્તુના મૂળને અનુલક્ષીને પ્રેમાનંદની કૃતિઓનું વર્ગીકરણ કરીએ તો તેને આટલા વિભાગોમાં વહેંચી શકાય :—(૧) રામાયણ પરથી રચાયેલી કૃતિઓ : ‘રણયજ્ઞ’ આ આખ્યાનમાં વીરરસ છે. (૨) ભાગવતને આધારે રચાયેલી કૃતિઓ : ‘દશમસ્કંધ,’ ‘સપ્તમસ્કંધ,’ ‘વામનકથા,’ ‘સુદામાચરિત,’ ‘ઓખાહરણ,’ ‘ગુહિમણીહરણ,’ ‘લક્ષ્મણાહરણ,’ એ કવિની પરિણત પ્રજ્ઞાનું ફળ છે (૩) મહાભારત પરથી રચાયેલી કૃતિઓ : ‘નળાખ્યાન,’ ‘ચંદ્રહાસાખ્યાન,’ ‘સુધન્વાખ્યાન,’ ‘અભિમન્યુ આખ્યાન,’ ‘માંધાતાઆખ્યાન’ તથા મહાભારતનાં કેટલાંક પર્વો. મહાભારતના આધારે પ્રેમાનંદે રચેલાં આખ્યાનોમાં રસાલંકારથી સમૃદ્ધ થયેલું તેનું ‘નળાખ્યાન’ ઉત્તમ કોટિનું કાવ્ય છે. (૪) બીજાં પુરાણોના આધાર પર રચાયેલી કૃતિઓ : ‘માર્કંડેય પુરાણ,’ ‘મદાલસા આખ્યાન,’ ‘દેવીચરિત્ર.’ (૫) નરસિંહ મહેતાના જીવન વિશે લખાયેલી કૃતિઓ : ‘મામેરું,’ ‘હુંડી,’ ‘આદ્ય,’ ‘શામળશાનો વિવાહ’ અને

‘હારમાળા,’ આ પાંચેય કૃતિઓ નાની છતાં રસમય છે. (૧) અન્ય પ્રકીર્ણ કૃતિઓ: ‘સ્વર્ગનીસરણી,’ ‘ઋષ્યશૃંગાખ્યાન,’ ‘અષ્ટાવક્રાખ્યાન,’ ‘હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન,’ ‘વિવેકવલ્લુઝારો,’ ‘ભ્રમરપચ્ચીસી.’

પ્રેમાનંદની આ બધી કૃતિઓમાંથી કેટલીક તો આજ સુધી ઘણી લોકપ્રિય રહી છે. તેની લોકપ્રિયતા વર્ણવતાં સ્વ. નવલરામે લખ્યું છે: “એનાં ઘણાંખરાં કાવ્યો તો એક રીતે ગુજરાતમાં પૂજન્ય છે એમ કહીએ તો ચાલે. હજારોને સુદામા ચરિત્ર શનિવારે અને હુંડી રવિવારે ગાઇ જવાનો નિયમ છે. ગામે ગામ ચૈત્ર માસમાં એનું ઓખાહરણ તો ઊછળી જ રહે છે, જુવાન કે વૃદ્ધનાં અંતઃકરણ વિહ્વળ કરી નાખે છે. અને વ્યાસની એ કાવ્યથી રોજ ચાલે છે. શ્રાદ્ધના દહાડામાં ન્યાં ત્યાં નરસિંહ મહેતાના બાપનું શ્રાદ્ધ વંચાય છે, અને લોકો અડધી રાત આનંદમાં અને નાગરો પર ફિટકાર પાડવામાં કાઢે છે. સુરત કે ન્યાંના લોકોએ એ કવિનો રસ વિશેષ ઝીલ્યો હોય એમ માલૂમ પડે છે, ત્યાં દરેક સ્ત્રીની અધરણી વખતે સાસરે ને પિયર મોસાળું ગવડાવવું એ તો એક આચારનો જ ભાગ થઈ પડ્યો છે. ચોમાસાના દહાડામાં ત્યાં એક પણ ગામડું એવું નહિ માલૂમ પડે કે ન્યાં પ્રેમાનંદ કૃત દશમસ્કંધ વંચાતો નહિ હોય. તેનું ભાગવત વાંચ્યે બાણવું સાર્થક થયું એમ ગણાય છે. ધન્ય છે પ્રેમાનંદને કે જેના કાવ્ય સમુદ્રમાં પર્વે પર્વે સ્નાન કરવાને આટલા બધા જીવ ધામને આવે છે, અને શુદ્ધ, કોમળ તથા ભક્તિમાન થઇને સંસારમાં પાછાં વળે છે.”

પ્રેમાનંદને નામે ચઢેલી કૃતિઓમાંથી કેટલીક ખરેખર પ્રેમાનંદની છે, કેટલી પ્રાચીન યુગમાં લખાઈને પ્રેમાનંદને નામે ચઢી છે અને કેટલી અર્વાચીન યુગમાં લખાઈને પ્રેમાનંદને નામે ચઢી છે તે એક અશ્વ છે. ‘પ્રાચીન કાવ્યમાળા’ કારોએ પ્રેમાનંદનાં કહેવાતાં ત્રણ નાટકો—‘તપત્યાખ્યાન,’ ‘પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન,’ ‘રોષદર્શિકા સત્ય-ભામાખ્યાન’—પ્રસિદ્ધ કર્યા અને આપણા સમર્થ સાક્ષર સ્વ. નરસિંહ-

રાવે તે નાટકો પ્રેમાનંદનાં નથી જ એમ સખળ રીતે પૂરવાર કયું. તે પછી પ્રેમાનંદને નામે ચડેલી બીજી કૃતિઓનું કર્તવ્ય પણ શંકારપદ બન્યું. અર્વાચીન યુગમાં પ્રેમાનંદનું અને ગુજરાતનું ગૌરવ વધારવા માટે પ્રેમાનંદને નામે બનાવટી કૃતિઓ લખીને છપાવવાનું એક રીત-સરનું કાવતરું થયું હતું તે હકીકત હવે પ્રકટ થઈ ગઇ છે. પ્રેમાનંદને નામે ચડેલાં ત્રણ નાટકો ઉપરાંત આ કૃતિઓ પણ પ્રેમાનંદની જણાતી નથી : (૧) પાંડવાશ્વમેધ. (૨) બ્રહ્મવાહનાખ્યાન. (૩) ભીષ્મ પર્વ. (૪) સભાપર્વ. (૫) સુભદ્રાહરણ. (૬) હારમાળા. (૭) અષ્ટાવક્રાખ્યાન. (૮) ઋષ્યશૃંગાખ્યાન. (૯) દ્રૌપદીસ્વયંવર. (૧૦) દ્રૌપદી હરણ. (૧૧) નાચિકેતાખ્યાન. (૧૨) ભાગવત સપ્તમસ્કંધ. (૧૩) માર્કંડેય પુરાણ. (૧૪) માંધાતાખ્યાન. (૧૫) લક્ષ્મણ હરણ. (૧૬) વિરાટ પર્વ.

પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો તેના પુરોગામીઓ તેમજ અનુગામીઓનાં આખ્યાનો કરતાં વધારે આકર્ષક છે; તેનું કારણ એ છે કે આખ્યાન કલાના સર્વ તત્ત્વોનો સમુચિત વિનિયોગ તે કરી શક્યો છે. પ્રેમાનંદમાં આખ્યાનોની રસસમૃદ્ધિ આકર્ષક છે. રસની બાબતમાં તેને કોઇ પહોંચી શકે તેમ નથી. સ્વ. નવલરામે કહ્યું છે તેમ, “પ્રેમાનંદની કવિત્વશક્તિ અસાધારણ હતી. એ જે વિષય પર લખે છે તેનું આબેહૂબ ચિત્ર વાંચનારની નજર આગળ ઊભું કરવાનું એ કદી ચૂકતો નથી.

રસની બાબતમાં કોઇ પણ ગુજરાતી કવિ એના પેંગડામાં પગ ધાલે એવો નથી. તાકયું તીર મારનારો તો પ્રેમાનંદ જ. એ ધારે છે ત્યારે રડાવે છે. એ ધારે છે ત્યારે હસાવે છે, અને ધારે છે ત્યારે શાન્તરસનાં ધરમાં આપણને લઇ જઈને બેસાડે છે. એની વધારે મોટી ખૂબી એ છે કે એને એક રસ-માંથી બીજા રસમાં છટકી જતાં વાર લાગતી નથી, અને તે પણ એવી સ્વાભાવિક રીતે કરે છે કે લેશમાત્ર પણ રસભંગ થતો નથી. અલંકાર સમૃદ્ધિ પણ પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોમાં છે. રુચિર કલ્પના, માનવહૃદયની ઊર્મિઓ, ઊચિત સૌંદર્ય દષ્ટિ, રસસમૃદ્ધિ, વર્ણનકલા,

ચિત્રશક્તિ વગેરે કાવ્યતત્ત્વો પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોમાં આવી શક્યાં છે. એની ભાષા છે, કવિ શ્રી ન્હાલાલ કહે છે તેમ, “ તેજસ્વી ભર્યા અવયવોની હલેતી, જાણે Typical ગુજરાતણું સુંદરી.” પ્રેમાનંદની ભાષા શુદ્ધ, સુંદર, સંસ્કારી ગુજરાતી છે. આખ્યાનોમાં તેણે પ્રયોજેલી દેશીઓ અને રાગ રાગિણીઓ ઘણી અસરકારક છે. વિશાળ જીવનદર્શન પણ પ્રેમાનંદની કૃતિઓમાં છે. ભક્ત સુદામાથી માંડીને મદલરી સત્ય-ભામા સુધીનાં પાત્રોનું માનસ તે આગ્રેહ્ય આલેખે છે. માનવ જીવનના વિવિધ ભાવોને આ સર્વાનુભવ રસિક કવિએ તેની કૃતિઓમાં રજૂ કર્યાં છે.

તત્કાલીન ગુર્જર સમાજમાંથી જ લીધાં હોય એવાં Typical ગુજરાતી પાત્રો પ્રેમાનંદે આપ્યાં છે. એની પાત્રસૃષ્ટિમાં વૈવિધ્ય અને વ્યક્તિત્વ પણ છે. આખ્યાન કાવ્યમાં તેણે વસ્તુ સંકલનની કલા યોગ્ય છે. પ્રેમાનંદના આખ્યાનો વાંચતાં જણાશે કે જાણે આખ્યાનકાર પોતાની માણ પર ટકોરા મારતો, વિવિધ અભિનયો કરતો, જાણે આખું ય આખ્યાન પોતે જ ન બજવી રહ્યો હોય. તેનાં આખ્યાનોનું જીવવટભર્યું વર્ણનસૌંદર્ય પણ એક નોંધપાત્ર તત્ત્વ છે. આછેરી સંવાદ કલા પણ તે યોગ્ય છે. તેની કવિતામાં પ્રસાદનો ગુણ મોટો છે. ગુજરાતીપણું એ તેની કવિતાનો એક વિશિષ્ટ ગુણ છે. “ એનાં પાત્રો, એની કૃતિઓનું વાતાવરણ, એના પૌરાણિક પાત્રો, એનાં રસ દેશનાં હવાપાણી, એની ભાવમાળા ને વિચાર પ્રલાલિકા, એનો કાવ્યપ્રવાહ, સહુ ગુજરાતી છે.”

શ્રીયુત સુનશી કહે છે તેમ, “ Among the literary artists of the period he alone was truly a creative artist, and could give a glimpse of actual life. He used this art so skillfully that the Akhyana became, like the modern novel, an elastic medium for all literary purposes.”

આમ છતાં પ્રેમાનંદની કવિતામાં પણ દોષો છે ખરા. એ દોષો પ્રેમાનંદના દોષો હોવા ઉપરાંત યુગ સામાન્ય દોષો છે. પ્રેમાનંદની કૃતિઓમાં વસ્તુ સંકલનનું શ્લેષ્ટત્વ ઓછું છે. તેનાં પાત્રોમાં આજની વાતોનાં પાત્રો જેવું વ્યક્તિત્વ નથી. પાત્ર-માનસના જટિલ વ્યાપારો તેણે આલેખ્યા નથી. પૌરાણિક પાત્રોને રજૂ કરતાં તે મૂળનું ગાંભીર્ય ને ઉદાત્ત તત્ત્વ ભૂલી જઈ તેમને હલકાં બનાવી દે છે. કવિ શ્રી ન્હાનાલાલ કહે છે તેમ, “ગુજરાતીપણું એ પ્રેમાનંદનો ગુણ તેમજ ગુણ સીમા છે.” એની વિચાર સૃષ્ટિમાં નવીનતાનો અભાવ લાગે છે. આ અંધા દોષો હોવા છતાં તે ગુણની સમુજ્જ્વલતામાં ઢંકાઈ જાય છે.

માત્ર સત્તરમા સૈકાના જ નહિ પરંતુ સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાં અખાતું સ્થાન અનોખું છે, અને તે તત્ત્વ

અખો.

—વસ્તુના દર્શનના એના આગ્રહને કારણે, હૃદય

(ઈ.સ.૧૮૫૨-૧૬૫૬) સોંસરી ચાલી જતી એની મર્મવાણીને લઈને અને તેના પથગંબરી આવેશને કારણે છે. તેના જીવન વિશે આપણે યહુ થોડું જાણીએ છીએ. તે જાતનો સોની હતો. અમદાવાદમાં એનું ઘર હતું. તેણે જેને ખડેન માની હતી તે ખાઈને જ અખાની પ્રમાણિકતામાં અવિશ્વાસ આવ્યો. તેથી અખાને વૈરાગ્ય ઉદ્ભવ્યો. એમ પણ કહેવાય છે કે; સુલતાનની ટંકશાળમાં તેના પર અવિશ્વાસનો આરોપ આવ્યો અને એમાંથી તે છૂટી તો ગયો પણ તેનામાં વૈરાગ્યનો ભાવ ઉદ્ભવ્યો. પછીનો સમય તેણે મથુરા અને કાશીની યાત્રા કરવામાં તથા વેદાંત-ચિંતનમાં ગાળ્યો. “શુરુ કીધા મેં ગોકુળનાથ, ઘરડા બળદને ધાલી નાથ.” વગેરે શબ્દો ગોકુળનાથજીને શુરુ કર્યાની હકીકત સુચવે છે. જો કે પાછળથી તે વૈષ્ણવ મતથી દૂર ખસી ગયો છે અને કેવલાદૈત તરફ વળેલો જણાય છે. તેનાં કાવ્યોમાં ‘અહ્માનંદ’ એ શબ્દોનો ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે તેથી કેટલાંક માને છે કે, કાશીમાં અહ્માનંદ નામના શુરુએ તેને વેદાંતનું શિક્ષણ આપ્યું હતું. પરંતુ આમ માનવા માટે

પૂરતો આધાર નથી. અખાની કૃતિઓમાં ગુરુ પ્રત્યે ઘણો ભક્તિભાવ છે. અખાનો જીવનકાળ ઇ. સ. ૧૫૯૧-૧૬૫૬ ગણી શકાય. કેટલાક ના મતે તે ૧૬૧૫થી ૧૬૭૪માં થઈ ગયો.

અખાની પંક્તિઓ શેકસ્પીઅર પેઠે કહેવતરૂપ બની છે. વળી અખાએ પોતે જ પરંપરાથી ચાલી આવેલી કહેવતોનો ઉપયોગ કર્યો છે. અખા પર માંડણ બંધારાની કવિતાની અસર છે અને ખાસ કરીને માંડણની ‘પ્રભોધબત્રીસી’ની અખાના છંપા પર સ્પષ્ટ અસર દેખાય છે. ‘આંધળો સસરો સણગટ વહુ’ વગેરે ઉક્તિઓ માંડણમાં પણ મળે છે. બન્ને કટાક્ષકારો છે. પરંતુ માંડણ ટાઢો ટમકો મૂકે છે ત્યારે અખો બહુ તેજા રહેતો હોય છે.

અખાના યુગમાં ઐહિક જીવન તરફ નફરત આવી હતી અને પારલૌકિકતા વધી પડી હતી, જેનો પથગંભીર અખો હતો. આવી મુનશીની માન્યતા છે. પરંતુ આ માન્યતા બરાબર નથી. હિન્દુસ્તાનમાં પરલોકની ચિંતા કરનારા જીવોની કદી ખોટ પડી નથી. એટલે પારલૌકિકતા (other-worldliness) અખાના યુગની જ વિશિષ્ટતા નથી.

અખાની કૃતિઓ નીચે પ્રમાણે છે: ‘અખેગીતા’, ‘ચિત્તવિચાર-સંવાદ’, ‘ગુરુશિષ્યસંવાદ’, ‘પંચી કરણ’, ‘અનુભવ બિંદુ’, ‘કૈવલ્ય ગીતા’, ‘બ્રહ્મલીલા’ (હિન્દીમાં), ‘પરમ પદપ્રાપ્તિ’, ‘પંચ-દશી તાત્પર્ય’ અને લગભગ સાડા સાતસો જેટલા છંપાઓ, આમાં ‘અનુભવ બિંદુ’ તેની શરૂઆતની કૃતિ છે જ્યારે ‘અખેગીતા’માં ચિન્તન અને સાધનાની પરિપક્વતા દેખાય છે. અખાએ કહ્યું છે કે, અમો મગણ બગણ નથી બાળતા’, એટલે કે કે વૃત્ત રચનાનો પરિચય નથી. પરંતુ તેના સમયના પ્રચલિત પદબંધ—પ્રકારોમાંથી ઘણાખરાં તેણે સફળતાથી અજમાવ્યા છે.

અખાને જ્ઞાની, ભગત કે વેદાંતી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

કારણ કે, તેણે કવિતામાં તત્ત્વજ્ઞાનનું સંયોજન કર્યું છે. તે માને છે કે, “તત્ત્વજ્ઞાન વિણ ખીજું અખા, તે રમવું જેમ કાચકાચકા.” તત્ત્વ-વિચારનું તેજ અખાની કવિતામાં સાંપડે છે. અખાના જ શબ્દો વાપરીએ તો એ ‘ગરવો જ્ઞાનનો વડલો’ છે. મુનશીએ અખાના કાવ્ય-સંદેશને મૃત્યુસંદેશ (Gospel of Death) તરીકે ઓળખાવેલ છે, તેમાં માત્ર અખાને નહિ પરંતુ ભારતમાં પહેલેથી જ મોક્ષ વિચારણા કરતા આવેલા આપણા અનેક પૂર્વજોની વિચારણાને અન્યાય થાય છે. મુનશી જીવનના ઉલ્લાસમાં માને છે અને તેમને અખાના કાવ્યમાં જીવનનો ઉલ્લાસ દેખાતો નથી પરંતુ માણસે માણસે જીવન અને ઉલ્લાસના ખ્યાલ જુદા હોય છે. અખો બ્રહ્માનંદમાં માને છે અને તેને જીવનનો પરમ ઉલ્લાસ ગણે છે.

અખો માને છે કે, ઉચ્ચતમ જ્ઞાન ગુરુ વિના સંભવી શકે નહીં. ગુરુને યોગ્ય થવા માટે ચિત્તશુદ્ધિ રૂપી સાધના કરવી પડે. ચિત્તશુદ્ધિ હોય તો બ્રહ્મજ્ઞાન જીરવાય. બ્રહ્મજ્ઞાનનો મૂળ પાયો વિશ્વસર્જનનું જ્ઞાન છે. આ બાબતમાં અખો સાંખ્યમતને અનુસરે છે. એ રીતે જીવ, જગત અને ઈશ્વરનો સંબંધ એ સમજાવે છે. તે બાહ્ય આડંબરો અને દંભ ભરી સાધનાઓને મિથ્યા ગણે છે. વેદાંતની દૃષ્ટિએ તે અજ્ઞાનવાદને અનુસરતો જણાય છે. આ વાદની દૃષ્ટિએ જગત, જીવ વગેરે માયારચિત પ્રાંતિ માત્ર છે. આ પ્રકારના વેદાંત મતનું નિરૂપણ અખાએ પોતાની કવિતામાં કર્યું છે. એની કવિતામાં મંજુલતા અને સુકુમારતા નથી પરંતુ બ. ક. ઠાકોરની કવિતા જેવી કઠિનતા અને કર્કશતા છે. તેમ છતાં એ કવિતા ‘અનુભવ’ની કવિતા છે અને તેમાં ‘આતમની સૂઝ’ પ્રકટ થાય છે. એની કાવ્યભાષા એક જાજ્વલ્યમાન વીરાંગના જેવી છે. એની કવિતામાં કોઈવિધ સંદિગ્ધતા અને ક્લિષ્ટતા આવી જાય છે, કોઈ વાર શબ્દરચના અને વાક્યપ્રયોગો દ્વિધિત જણાય છે, તેમ છતાં તેનું અર્થગૌરવ પ્રશસ્ય છે. અખાને કવિ ગણવો કે જ્ઞાની તે બાબતમાં

મતભેદ પ્રવર્તે છે. અખાએ પોતે કહ્યું છે કે, “જ્ઞાનીની કવિતા ન ગણીશ.” એટલે કે અખાએ પોતાને કવિ ગણવાની ના પાડી છે. નર-સિંહરાવ કહે છે. “તો ભલે; એ કહે છે તે આપણે ભાની લઈએ. એ જ્ઞાની છે, કવિ નથી.” પરંતુ આમાં અખાની નમ્રતાને અન્યાય થાય છે. તે જ્ઞાની હોવા છતાં કવિ છે. તેની કવિતામાં રસ, કલ્પના અને ઊર્મિ જરૂર છે, માત્ર તેનો પ્રકાર જુદો છે. તેની ઊર્મિ એ જ્ઞાનીની ઊર્મિ છે ‘અખેગીતામાં એ પ્રહ્લાનંદ વર્ણવે છે ત્યારે એનો આત્મા ડાલતો દેખાય છે. તેની નિરૂપણ શૈલી પણ એક સારા કવિને શોભે તેવી છે. વળી રસની દૃષ્ટિએ હાસ્ય, કટાક્ષ, મર્મપ્રહાર અને ઉપહાસ એ પ્રકારો ખેડવામાં અખો અજોડ છે. તેનાં કેટલાંક કાવ્યો ‘ત્રીજા નેત્રની પ્રસાદી’ છે. શાંતરસનું તેનું નિરૂપણ પણ સામર્થ્યયુક્ત છે. અખાનું ખડખડાટ હાસ્ય આપણા સાહિત્યનું અમૂલ્ય ધન છે. દા. ત.

“સજવાએ નજવાને ધડયો ને સજવો કહે છે કે, ‘મને કાંઈક દે,’
આ અખો ભગત એમ પૂછે છે કે તારી તે એક ફૂટી ગઈ છે કે બે?”

આવા કટાક્ષોથી અખાએ આપણા સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે.

અખાની ઉપમાઓ કલ્પનાની તેજસ્વિતા ખતાવે છે અને તેનાં દૃષ્ટાંતો ધરગથ્ય છતાં સચોટ છે. દા. ત. તે કહે છે :—

“ભાષાને શું વળગે ભૂર, જરણમાં જતે તે શૂર.”

“ઊંડો ફેવાને ફાટી બોખ, શીખ્યું સાંભળ્યું સઘળું ફેક.”

“કેટલા એક મૂરખને પડી એક ટેવ, પથ્થર તેટલા પૂજે દેવ.”

“મરકટને વળી મદિરા પીએ, અખા એથી સહુ કો ખીલે.”

“આછું પાત્ર ને અદકું ભણ્યો, વઢકણી વહુએ દીકરો જણ્યો,

“મારકણો સાંઠ ને ચોમાસું મા’લ્યા’, કરકડણાં ફેરારને હડકવા હાલ્યા.”

આવી બધી પંક્તિઓએ અખાના છંપાઓને મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં અનોખું સ્થાન અપાવેલું છે.

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં રસીલી પદ્યાત્મક લોકવાર્તાઓ આપીને ગુજરાતી વાચક વર્ગની વાર્તાપિપાસાને સૌથી વધારે પ્રમાણમાં શામળે

સંતોષી છે. શામળનો જીવનકાળ લગભગ

શામળ ૧૭૦૦-૧૭૬૬ ગણી શકાય. શામળ અને પ્રેમા-
(ખ. સ. ૧૭૦૦-૬૬) નંદ વચ્ચે ઝઘડો થયેલો એવી કલ્પના વહેતી

મૂકવામાં આવી હતી પરંતુ એ કલ્પનામાં તથ્ય નથી. “કહેલું” કવે તે શાનો કવિ ?” એ પંક્તિથી તેણે પ્રેમાનંદને ઉદ્દેશીને ટીકા કરી કહેવાય છે પણ પ્રેમાનંદ-શામળનો ઝઘડો તારીખની દૃષ્ટિએ અસંભવિત છે. કેટલાક કહે છે કે, પ્રેમાનંદ અને શામળ વચ્ચે નહીં તો પ્રેમાનંદ-પુત્ર વલ્લભ અને શામળ વચ્ચે ઝઘડો થયેલો હતો, પરંતુ આખો વલ્લભ જ કલ્પિત છે તેથી આ ઝઘડો પણ અસંભવિત છે. શામળ જાતે શ્રીગોડ માળવી બ્રાહ્મણ હતો અને અમદાવાદના વેંગલપૂર (ગોમતીપૂર)નો રહેવાસી હતો. તેના પિતાનું નામ વિશ્વેશ્વર અને ગુરુનું નામ નાનાભટ્ટ હતું. પુરુષોત્તમ નામે તેને પુત્ર હતો અને તેના શિષ્યનું નામ ઘેલા વ્યાસ હતું. શામળે પ્રાચીન લોકસાહિત્યની કથાઓ, ભાટ ચારણોનાં મુખેથી કહેવાતી કથાઓ, મુસ્લિમ વાર્તાકારોની કથાઓ, જૈન મુનિઓએ રચેલી કથાઓ વગેરેનું રસપાન કર્યું હતું અને આવી અદ્ભુત વાતો સાંભળીને તેણે પણ એવી રોમાંચક વાર્તાઓ લખી જણાવે છે. અત્યારે શામળની વાર્તાઓ વિસરાતી જાય છે. આજે વાસ્તવદર્શન તરફ આપણું ધ્યાન વધારે ગયું છે, તે પણ એક કારણ હોય. તેની કવિતામાં કલ્પના (Imagination) કરતાં તરંગ (Fancy) વધારે છે, તે પણ કારણ હોય. શામળ પ્રેમાનંદની જેમ વિદ્વાન નથી. તે લોકભાષ્ય કવિ છે. શામળને વાણિયાઓનો કવિ કહેવામાં આવે છે. કારણ કે, તેનામાં સંસારી રસની કવિતા વધારે છે. શામળને કવિ દલપતરામે ગુજરાતનો મહાકવિ ગણ્યો હતો અને પ્રેમાનંદ કરતાં પણ શામળની કવિતાને ચઢીઆતી ગણાવી હતી. પ્રેમાનંદ રસપ્રદેશનો રાજવી છે ત્યારે શામળ અદ્ભુત કલ્પના-સૃષ્ટિ ઊભી કરે છે. નવલરામ કહે છે.

તેમ, “શામળની કવિતામાં ખંડ લહરી છે, જ્યારે પ્રેમાનંદની કવિતામાં અખંડ લહરી છે.”

‘શિવપુરાણ’, ‘રેવાખંડ’, ‘અંગદવિષ્ટિ’, ‘રાવણમંદોદરી સંવાદ’, ‘કાલી મહાત્મ્ય’, ‘શુક દેવાખ્યાન’, ‘દ્રૌપદી વસ્ત્રાહરણ’ વગેરે તેની પૌરાણિક કૃતિઓ છે. શામળની ઉત્કૃષ્ટતા આ કૃતિઓમાં નથી. એમ કહેવાય છે કે, એક વાર તે કથા કરતો હતો ત્યારે ગામમાં લવાયાઓ આવતાં તેની કથા સાંભળવા કોઈ આવ્યું નહિ. એટલે શામળે પૌરાણિક કથાઓ બાળુએ મૂકીને રોમાંચક અને અદ્ભુત વાર્તાઓ શરૂ કરી, જેથી લવાયાઓને ગામ છોડવું પડ્યું. આ હકીકત કદાચ સાચી ન હોય તો પણ શામળની વાર્તાઓમાં લોકોનું મનોરંજન કરવાની શક્તિ રહેલી છે, તે હકીકત સાચી છે. તેની આ વાર્તાઓથી ખુશ થઈને ખેડા જિલ્લાના સુંજ ગામના રખીદાસ નામના પટેલે શામળને આશ્રય આપ્યો હતો. અને શામળે પણ રખીદાસને તેની વાર્તાઓમાં ‘ભોજ સમોવડ ભૂપ’ કહીને મિરદાવ્યો છે. શામળની લોકવાર્તાઓનીચે પ્રમાણે છે : ‘બત્રીસ પૂતળી’, ‘સડા ખોતેરી’, ‘પદ્માવતી’, ‘નંદ-બત્રીસી’, ‘વિનેચટની વાર્તા’, ‘બરાસ કરતુરીની વાર્તા’, ‘ચંદ્રા ચંદ્રાવતી’, ‘મદન મોહના’, ‘વિધાતાની વાર્તા’, ‘સુંદર કામદાર’, ‘ભોજકથા’, આ ઉપરાંત શામળે ‘રણછોડગુનાં શલોકો’ (ખોડાણાખ્યાન), ‘ઉદયમ કર્મ સંવાદ’, ‘શામળરત્નમાળા’, ‘અભરામ કુલીના શસ્ત્રોકો’ (સ્તમ બહાદુરનો પવાડો), ‘રખીદાસ ચરિત્ર’, ‘વિશ્વેશ્વરાખ્યાન’ વગેરે પ્રકાર્ણ કૃતિઓ લખી છે.

શામળ પ્રાચીન ગુજરાતનો વાર્તાસમ્રાટ છે. તેણે સુગ્રાવ્યકથાઓ આપી છે. તેણે વાર્તામાં વાર્તા એ રીતે અનેક કથાઓની ગૂંથણી કરી છે. સામાન્ય બુદ્ધિની કસોટી કરતી સમસ્યાઓના દાવપેચ તેમાં આવે છે. શામળની નાયિકા સમસ્યા ઉકેલનારને જ પરણે છે. તેની કવિતામાં બુદ્ધિયાતુર્યનો રસ છે. લોકોને તેમાંથી મનોરંજન, બુદ્ધિયાતુર્ય, વ્યવ-

હારજ્ઞાન અને નીતિબોધ એક સાથે મળી રહે છે. આપણું સંશોધન અધૂરું હતું ત્યાં સુધી શામળની વાર્તાઓ મૌલિક ગણાતી અને નવીન પ્રકારનાં સ્ત્રીપાત્રો આપવા માટે શામળની પ્રશંસા થતી પરંતુ હવે આપણે જાણીએ છીએ કે, શામળની વાર્તાઓ મૌલિક નથી, અને તેની દરેક વાર્તા, દરેક પાત્ર અને પ્રસંગ ગુણાદ્યની 'જુહા કથા'થી જે લોકકથાની પરંપરા ચાલી આવે છે તેમાંથી જ ઝડપી લીધેલાં છે. શામળની વાર્તાસૃષ્ટિમાં રસ છે, જીવનનો ઉલ્લાસ છે, સાહસ છે, પ્રેમ છે. અદ્ભુત ચમત્કારોની શક્યતા છે અને તેમાં પ્રવેશ કરતાં માણસ ઘડીભર આ દુનિયાને ભૂલી જાય છે. જેનો અદ્ભુત જીવન વિકાસ થયો છે એવી નાયિકાઓ, પરદુઃખભંજન વિક્રમ, જડી બુટ્ટીવાળો કાઠ સિદ્ધ, દેશવિદેશનો વેપાર ખેડનારાં સાહસિકો, વર્ણાન્તર સ્નેહ-લગ્નો વગેરે શામળની વાર્તાઓમાં આવે છે. તેમાં જન્મ જન્મોત્તરની કથાઓ છે; પશુઓ અને પક્ષીઓ પણ માનવસૃષ્ટિને મદદ કરવા આવે છે, જનસમુદાયની માન્યતાઓ અને વહેમો પણ આવે છે; ભૂત-પ્રેત વાસ્તવિક હોય તેવી રીતે વાર્તાઓમાં આવે છે; તેના પુરુષ પાત્રો કરતાં સ્ત્રી-પાત્રો વધારે તેજસ્વી, ચતુર, કાર્યદક્ષ અને આકર્ષક લાગે છે. મોહના જેની તેની કાઠ નાયિકા તો પુરુષ વેશ ધારણ કરી, અનેક સાહસો કરી, પોતાની ચતુરાઈથી અનેક સ્ત્રીઓને પરણી લાવી, પોતાના પતિને ચરણે તે બધી સ્ત્રીઓને ધરી દે છે. શામળે સર્જેલી નારી-સૃષ્ટિ વિરિધ, આકર્ષક, કલાનિપુણ, સાહસિક, સમસ્યાદક્ષ અને કેટલીકવાર સ્ત્રીચરિત્રમાં પાવરધી હોય છે. શામળની વાર્તાઓમાં સમ સ્યામાજી એક વિશિષ્ટ તત્ત્વ છે. આ ઉપરાંત નીતિનો બોધ તેની કવિતામાં ઘણો છે માનવ સ્વભાવનું તેનું જ્ઞાન છંપાઓમાં સારી રીતે વ્યક્ત થયું છે. શામળે એની બધી જ વાર્તાઓ પદ્યમાં લખી છે; તે કવિતા તરીકે મહત્ત્વની નથી. કારણ કે, તેનામાં કાવ્ય કલા અલ્પ છે. શામળની વાર્તાઓનો ઉપયોગ રોમાંચક, અદ્ભુતરસિક કથાનકો તરીકે ચિત્રપટમાં થઈ શકે તેમ છે.

‘પ્રાચીન કાવ્ય માળા’ કારોએ એવી કલ્પના વહેતી મૂકી હતી કે, પ્રેમાનંદને એકસો જેવી મોટી સંખ્યાનું એક શિષ્ય મંડળ હતું, જેમાં સ્ત્રીઓ પણ હતી. આમાંથી વલ્લભ, વીરજી, રત્નેશ્વર, સુંદર, હરિદાસ અને દ્વારકાદાસની કવિતા પ્રસિદ્ધ થઈ છે. પરંતુ પ્રેમાનંદના શિષ્ય મંડળની કલ્પના હવે ખોટી ઠરી છે. આમાંથી વલ્લભ વગેરે કવિઓ અને તેમની કવિતા છેક ઉપગમી કાલવામાં આવેલ છે. અને કેટલાકને પ્રેમાનંદના શિષ્ય ખોટી રીતે ગણાવી દેવામાં આવેલ છે, પ્રેમાનંદનો મહિમા વધારવા માટે આમ કરવામાં આવ્યું હશે તેમ લાગે છે.

પ્રેમાનંદ-સુત વલ્લભ:-આ શિષ્ય મંડળમાં મુખ્ય ગણાય છે. તે આઠ નવ માંડલિકાનો નેતા હતો, અને કોઈ રાજા કે આશ્રયદાતાની ખુશામત કરવાનો પિતાએ તેને આદેશ આપ્યો હતો એમ કહેવાય છે. તેણે ચંદ અને પ્રેમાનંદની સરખામણી કરી છે, અને ચંદ કરતાં પ્રેમાનંદને શ્રેષ્ઠ ગણ્યો છે. તે ઘણો ઉર્જાળો અને જુરસાદાર કવિ છે. શામળ અને વલ્લભ વચ્ચે ઝઘડો થયો હતો તેમ પણ કહેવાય છે. શામળની ‘અંગદ વિષ્ટિ’ની હરીફાઈમાં તેણે ‘કૃષ્ણ વિષ્ટિ’ લખી હતી. પ્રેમાનંદે પોતાના શિષ્યોને જુદી જુદી ઢબની કવિતા લખવાનું સોંપ્યું હતું. તેમાંથી વલ્લભને હિંદી કવિતાની શૈલી પ્રમાણે કવિતા લખવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રમાણે ‘કૃષ્ણવિષ્ટિ’ વલ્લભે લખી તેથી પ્રેમાનંદ ખુશ થયો અને ખુશાલીમાં પોતાની પાઘડી ન પહેરવાની પ્રતિજ્ઞા તોડીને તેણે થાડીવાર પાઘડી પહેરી હતી. તેની ઉચ્છ્રંખલતાને કારણે વલ્લભને વલ્લભ ગાંડો કહેતા. વલ્લભે નવરસની નવ કૃતિઓ લખવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. તેમાંથી ફક્ત પાંચ બહાર પાડવામાં આવી છે. ‘દુઃશાસન રૂધિર પાનાખ્યાન,’ ‘કુન્તી પ્રસન્નાખ્યાન,’ ‘યક્ષ પ્રશ્નોત્તર,’ ‘મિત્રધર્મ આખ્યાન’ ‘યુધિષ્ઠિર-વૃકોદરાખ્યાન’ એ

પાંચ આખ્યાનો ઉપરાંત તેણે નાટકો લખ્યાં કહેવાય છે. પણ તે પ્રગટ થયાં નથી. 'દુઃશાસન રુધિર પાનાખ્યાન'માં વીરરસ આલેખવામાં આવ્યો છે અને તેમાં ભીમ અને દ્રૌપદી નાટ્ય-નાયિકામાં છે. 'યક્ષ પ્રશ્નોત્તર'માં કરુણ રસ છે અને યુધિષ્ઠિરના ઉત્તરો દ્વારા જ્ઞાનગોષ્ઠિ પૂરી પાડવામાં આવી છે. 'કુંતી પ્રસન્નાખ્યાન'માં અદ્ભુત રસ આલેખવામાં આવ્યો છે. 'મિત્ર ધર્માખ્યાન'—એક સામાજિક કથા; રજૂ કરતું આખ્યાન છે તેમાં ઈદુ અને મિદુ બે મિત્રોમાંથી એકની અત્યંત ઉદારતા અને બીજીની અત્યંત ઇર્ષ્યાળુ પ્રકૃતિ આલેખવામાં આવી છે. 'યુધિષ્ઠિર-વૃંકાદરાખ્યાન'માં રૌદ્ર રસ છે. વલ્લભની શૈલી ઘણી ઉદ્ધત અને સંસ્કાર વિનાની છે. તેના દરેક આખ્યાનમાં કંઈક ને કંઈક વિશેષતા છે. તેની કવિતામાં ઉદ્દામ વૃત્તિ-અંડખોર વૃત્તિ નજરે પડે છે. 'કવિત' છંદમાં તેણે દીર્ઘ કાવ્ય લખી બતાવેલ છે. તેની ભાષા કઠોર ને કાષ્ઠવાર કિલ્લે પણ બને છે. વ્યાકરણના દોષો તેમાં ઘણા છે. અર્વાચીન સંશોધન માને છે કે વલ્લભની બધી કૃતિઓ આધુનિક બનાવટ છે. વલ્લભ નામનો કોઈ લેખક થયો જ નથી, તેમજ પ્રેમાનંદને વલ્લભ નામે પુત્ર પણ હતો નહિ. પ્રેમાનંદ-સુત વલ્લભ એક તરફ જ છે. તેના કાવ્યની એક પણ હસ્તપ્રત મળી નથી; જેમણે પ્રેમાનંદનાં નાટકો બનાવી કાઢ્યા તેમણે વલ્લભ અને તેની કવિતા બનાવી કાઢ્યા હશે.

વીરજી પ્રેમાનંદનો શિષ્ય ગણાય છે. તે તાપી પરના બુદ્ધરાન-પુરનો વતની હતો અને પ્રેમાનંદ પાસે વડોદરા આવ્યો હતો. તેનો સ્વર મધુર હતો, તેથી પ્રેમાનંદ પોતાનાં આખ્યાનો તેની પાસે ગવડાવતો. શામળની હરીફાઈમાં વાર્તાઓ લખવાનું તેને સંપિવામાં આવ્યું હતું; પણ તે તેણે સફળતાથી ન કર્યું, માટે વલ્લભ તેને 'વીર-જી' (વીરબાઈ) કહીને ચીડવતો. 'કામાવતીની કથા,' 'અલિરાગનું, આખ્યાન,' 'સુરેખાહરણ' અને 'દશાવતાર' એ કૃતિઓ વીરજીએ લખી છે. તે ઘણા મગરૂં, કાવ્ય કલામાં છીછરો અને જ્ઞાનમાં અધૂરો હતો.

પુરાણો કરતાં પણ પોતાની કેટલીક કાવ્યપદ્ધતિઓ વધુ સુંદર હોવાનો પોષ્ઠ દાવો તેણે કર્યો છે.

રત્નેશ્વર પ્રેમાનંદનો સૌથી વિદ્વાન શિષ્ય હતો. તે ડોમોઈનો આલણ હતો અને કાશીમાં તેણે અભ્યાસ કર્યો હતો. પુરાણીઓ સાથે તેને ઝઘડો થયો અને જ્ઞાતિજનોનો ત્રાસ તેને વેઠવો પડતો તેથી ડોમોઈ છોડીને તે પ્રેમાનંદ પાસે આવ્યો. તેણે એવી પ્રતિજ્ઞા સાથે ગામ છોડ્યું હતું કે એક એવો ગ્રંથ રચવો કે જે ઘેર ઘેર ગવાય, જ્યાં પુરાણીઓનો ધધો પડી ભાંગે. એક વૈષ્ણવ મહારાજ તેને ‘કળિયુગનો વ્યાસ’ કહેતા. ડોમોઈથી કર્ણાટ (કર્ણાવતી) તે રહેવા ગયો અને ત્યાં ભાગવતનો ‘દશમસ્કંધ’ રચ્યો. આ પછી તે ડોમોઈ પાછો ફર્યો ને ગામલોકોએ તેનો સત્કાર કર્યો. તેના મૃત્યુ પછી તેના પુત્રોએ મિલકત સાથે પુસ્તકો વહેંચી લીધા. ભાગવતના તો ભાગ પાડ્યા. એમાંના એક મૂર્ખ પુત્રને દેખી પુરાણીઓએ બનાવ્યો : ‘આ ગ્રંથો તારા પિતાને પ્રિય હતા, માટે તેમની સાથે જ એ સળગાવી દે.’ પણ પુત્રે વળી પાણીમાં ઝોળવાથી પતાવ્યું, છતાં ઘણો મોટો ભાગ નષ્ટ થયો. રત્નેશ્વરે સંસ્કૃત ગ્રંથોનું ભાષાતર કરવાનું કામ પ્રેમાનંદના કહેવાથી હાથમાં લીધું અને ‘પરાપર પાર ઉતાર્યું’. છંદરચના તેને સુસાધ્ય હતી. ‘ભગવદ્ ગીતા,’ ‘મૂર્ખલક્ષણાવલિ,’ ‘સુત્રાવલિ,’ ‘મહિમ્ન સ્તોત્ર,’ ‘શિશુપાલ વધ,’ ‘ગંગા લહરી’ અને ‘ભાગવત’ એ કૃતિઓને સંસ્કૃત પરથી તેણે ભાષાંતરિત કરી છે. આ ઉપરાંત ‘કામવિલાસ,’ ‘રાધા કૃષ્ણના મહિના’ ‘વૈરાગ્ય લતા,’ ‘અશ્વમેધ’ ‘લંકા કાંડ,’ ‘આમ વિચાર-ચંદ્રોદય’ અને ‘સ્વર્ગા રોહણ’ તથા કેટલાંક પદો તેણે રચ્યાં છે. તેણે ભક્તિસિદ્ધાંતનો ઉપદેશ આપ્યો છે. સંસ્કૃતનો તેનો અભ્યાસ ઘણો સારો હતો, અને તેની શૈલીમાં શુદ્ધિ અને સંસ્કારિતા તથા સમૃદ્ધિ નજરે પડે છે, જે તેના સમકાલીનોમાં નજરે પડતાં નથી. તેના ‘મહિના’ની ભાષામાં ઘણું માધુર્ય છે. તેની શૈલીમાં અર્થગૌરવ છે. તેણે અલંકાર અને રસ પણ પ્રયોજ્યાં છે.

સુંદર મેવાડો પ્રેમાનંદનો ધણો નમ્ર શિષ્ય હતો. અને તેની નમ્રતાથી પ્રેરાઈને પ્રેમાનંદે પોતાનો અધૂરો રહેલો ‘દશમસ્કંધ’ પૂરો કરવાનું કામ તેને સોંપ્યું હતું. એ કામ તેણે સંવત ૧૭૯૬માં પૂરું કર્યું. પુરાણોની શૈલીની રચનાઓ કરવાનું કામ પ્રેમાનંદે તેને સોંપ્યું હતું.

હરિદાસ વડોદરાનો વીસા લાડ વણિક હતો અને પ્રેમાનંદના કુટુંબનો સેવક હતો. તેને કાવ્ય સર્જનનો શોખ જાગ્યો અને એ શોખમાં ને શોખમાં તેણે તેર ગ્રંથો રચ્યા કહેવાય છે. પ્રેમાનંદ પહેલાં તે ગુજરી ગયેલો અને પ્રેમાનંદે તેનું સારું કારણ કહ્યું હતું. તેણે ‘સીતા વિરહ’, ‘શામળશાનો વિવાહ’, ‘શ્રાદ્ધ’, ‘ભારત સાર’ વગેરે સામાન્ય કક્ષાની રચનાઓ કરી છે, અને તેમાં કેટલાંક વર્ણનો સારાં છે. તેણે પોતાની કેટલીક કૃતિઓ આધાર ભટ્ટને રળી ખાવા માટે આપી હતી.

દ્વારકાદાસ હરિદાસની જ્ઞાતિનો હતો અને પ્રેમાનંદનો પડોશી હતો. તે ગુજરાતી અને હિન્દી ભજનોનો અભ્યાસી હતો. પ્રેમાનંદે એને ભજન કવિતા લખવાનું સૂચવ્યું હતું. વલ્લભે કટાક્ષ કર્યો હતો કે ડોશીઓ પણ આવી કવિતા તો લખે! આથી પ્રેમાનંદે એક અઠવાડિયામાં દ્વારકાદાસને કાવ્ય લખતાં શીખવી દીધું. તેણે પચીસ કૃતિઓ રચી કહેવાય છે. કૃષ્ણલીલાનાં પદો પણ તેણે લખ્યાં છે.

લોકપ્રિય અનેલી ‘અર્જુન ગીતા’ના કર્તા ધનદાસે તેની એ કૃતિમાં ગીતાનો મર્મ તદ્દન સરળ રૂપમાં ને પ્રેમાનંદ-યુગના સંક્ષેપમાં સમજાવ્યો છે; અન્ય કવિઓ.

“સંસારમાં સરસો રહે, ને મન મારી પાસ;

સંસારમાં લોપાય નહિ, તે જાણ્યું મારો દાસ.” આ કડીમાં

કવિએ ખરા જ્ઞાની ભક્તનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. ધનદાસ ધંધુકાનો વતની હતો અને કદાચ જ્ઞાતિએ પટેલ હતો.

રતનજીની એ કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ થઈ છે : ‘સગાળશા’ અને ‘વિશ્વંશ રાજનું આખ્યાન.’ તેણે ગુજરાતની બહાર રહી ગુજરાતી સાહિત્યની એવા કરી છે. નાસિક જિલ્લામાં આગલાણમાં તે રહેતો. ‘સગાળશા’માં કરુણ રસનું અને ‘વિશ્વંશ આખ્યાન’માં અદ્ભુત અને વીરરસનું આલેખન છે.

મુકુન્દ કવિ (ગૂણી)એ હિંદી અને ગુજરાતી બંને ભાષામાં કવિતા રચી છે. તે જ્ઞાતિએ ગૂણી બ્રાહ્મણ હતો દ્વારકાનો રહીશ હતો. તેણે કેશવાનંદ નામના કોઈ સંન્યાસી પાસેથી હિંદીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેણે ભક્તોનાં ચરિત્રની માળા રચવાનો પ્રયાસ આરંભ્યો હતો. તેમાં આઠ ચરિત્ર તેણે લખ્યાં છે, જેમાંથી એ પ્રસિદ્ધ છે : ‘ગોરખ-ચરિત’ (ગોરખ ચરિત્ર) અને ‘કબીર ચરિત્ર.’ તેના ‘કબીર ચરિત્ર’-માંથી કેટલીક ઉપયોગી ઐતિહાસિક માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

દેવીદાસ ગાંધર્વ પેટલાદ પાસે આવેલા સોજિત્રાનો વતની હતો. તે જ્ઞાતિએ ગાંધર્વ અને ધર્મે વૈષ્ણવ હતો. તેનું ‘રુકિમણી હરણ’ એક રસિક આખ્યાન છે. તેમાં લગ્નના રિવાજોનું જે વર્ણન છે તે પરથી જણાય છે કે આજે ત્રણ સદી પછી પણ ગુજરાતના લગ્નના-રિવાજો ખાસ બદલાયા નથી. તેણે ‘ભાગવતસાર’ અને ‘રાસપંચા-ખ્યાયીનો સાર’ પણ લખ્યાં છે.

મુશરિ ‘ધશ્વર વિવાહ’ નામના સુંદર કાવ્યના કાવ્ય તરીકે જાણીતા છે. હિમાલયને ત્યાં પુત્રીલગ્ન વેળા મહેમાન બનેલા પર્વતોમાં તેણે સૌ પ્રથમ ગિરનારને ગણાવ્યો છે તે કાઠિયાવાડના પર્વતોને પણ ગણાવ્યા છે, તેથી કદાચ તે ગિરનારના પ્રદેશમાં રહેતો હોય. ‘ધશ્વર-

વિવાહ 'માં હાસ્ય-શૃંગારનું નિરૂપણ સારું થયું છે તથા તત્કાલીન લગ્ન-સમારંભના ચિત્ર તરીકે પણ તે મહત્વનું છે.

નરહરિ અખાનો ગુરુબંધુ હતો. એક પ્રાચીન ઊક્તિ છે :

“અખાએ કયોં ડખો, ગોપાળે કરી ઘેંશ;
ખૂટે કમે' કૂટો, નરહરને કહે શિરાવા ખેસ.”

આ ચારેયની કવિતામાં વેદાન્તનું નિરૂપણ છે અને તે બધાએ વેદાન્તનું શિક્ષણ કાશીના સ્વામી બ્રહ્માનંદ પાસેથી લીધું હતું તેમ કહેવાય છે. ‘ભગવદ્ગીતા’ ‘જ્ઞાનગીતા’ ને ‘વશિષ્ઠસાર’ એ ત્રણ તેની કૃતિઓ છે. ગુજરાતીમાં ભગવદ્ગીતાનું પહેલું પદ્યમય ભાષાંતર નરહરિનું છે. નરહરિ સંસ્કૃત ભાષાનો અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સારો અભ્યાસી છે. કમોઘ-કઠિન ગીતા ભાષોને પણ તેણે સરળ ગુજરાતીમાં રજૂ કર્યા છે.

ગોપાલ અખાનો ગુરુબંધુ અને વેદાન્ત કવિ છે. તે સુરતનો વતની હતો. બ્રહ્મજ્ઞાન વિષે ‘ગોપાલ ગીતા’ નામની કૃતિ તેણે રચી છે.

બુદ્ધિયા ભગતે પણ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનાં પદો લખ્યાં છે.

જૈન કવિ આનંદઘને ‘આનંદઘન ચોવીશી’ લખી છે, જેમાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને કાવ્યનું સ્વરૂપ અપાયું છે. તેમનાં સ્તવનો સરળ છતાં ગંભીર આશયવાળાં છે. ખરા વૈરાગ્યની સૌરભ તેમાં પ્રસરે છે.

જૈન કવિ નેમિવિજય સૂરિ એક લોકપ્રિય કવિ-વાર્તાકાર હતા. તેમની કૃતિ ‘શીલવતીનો રાસ’ એક સુંદર વાર્તા છે. તેમની ગુજરાતીમાં અપભ્રંશ, માગધી, મારવાડી અને શૌરસેની શબ્દોનું પણ મિશ્રણ છે. શીલવતી મહિમા “શીલવતીનો રાસ”માં સમગ્રવવામાં આવ્યો છે. તેમાં છેવટે, રાખેતા મુજબ, નાયક-નાયિકા જૈન ધર્મની દીક્ષા લે છે.

પારસી કવિ એરવદ રસ્તમ પેશોતન સુરતનો વતની હતો. તેણે ચાર ‘નામેહ’ (ચરિત્ર કાવ્ય) લખ્યાં છે : ‘ઝરથોસ્ત નામેહ,’

‘શિયાવસ નામેહ,’ ‘વીરાઈ નામેહ’ અને અરુપન્દિયાર નામેહ.’ શિયાવસ નામેહ’ લખવામાં તેણે ફિરદૌસીના ‘શાહનામા’ માંની શાહબદા શિયાવસની કથાનો આધાર લીધો જણાય છે. શામળની વાર્તાઓ જેવું અદ્ભુત તત્ત્વ તેમાં છે. તેની ભાષામાં ગુજરાતી શબ્દો સાથે સંસ્કૃત, ઝંદ, પહેલવી અને ફારસી શબ્દો પણ આવી જાય છે. પારસીઓના સામાજિક ને ધાર્મિક વિચારોની રજૂઆત તેણે કરી છે. કવિ ફારસી, રખેસ્તા, પહેલવી, સંસ્કૃત ને ગુજરાતીનો જ્ઞાતા જણાય છે. પ્રાચીન ઇરાનની સ્ત્રીનું સૌંદર્ય વર્ણવવામાં તેણે સંસ્કૃત શૈલી અપનાવી છે. ‘ઝરથુસ્તનામેહ’માં પ્રાચીન ઇરાનીઓનું જીવન ચિત્ર સાંપડે છે. તેની કૃતિઓનું સાહિત્યિક, ઐતિહાસિક, સમાજશાસ્ત્રીય અને ભાષાશાસ્ત્રીય મહત્ત્વ ઘણું છે.

આ ઉપરાંત આ યુગમાં સુરભટ્ટ, ગોવિંદ, માધવદાસ, ભાણુદાસ, માધવ, જનતાપી, હામો, કુંવર વગેરે સંખ્યાબંધ નાના મોટા કવિ-ઓએ સાહિત્યનો વિકાસ કરવામાં પોતપોતાનો ફાળો આપ્યો છે.

પ્રકરણ સાતમું

મંદ યુગ

(ઈ. સ. ૧૭૦૦ થી ૧૮૫૦)

પ્રેમાનંદ પછી, પ્રેમાનંદ યુગ જેવા મહાયુગ પછી, મંદયુગ આવે તે સ્વાભાવિક છે. ભરતી પછી ઓટ આવે તે કુદરતી છે. આ યુગમાં એક તરફથી અધ્યાત્મ દષ્ટિવાળું અને બીજી

મંદ યુગ તરફથી સંસારનાં ચિત્રો આલેખતું સાહિત્ય વિકાસ પામ્યું. જે પૌરાણિક પ્રસંગો હજી પણ આલેખાયા વિના રહી ગયા હતા તેના પર

આખ્યાનો લખાયાં અને જે વિષયો પર અગાઉના કવિઓએ પોતાની કાવ્યરચનાઓ કરી હતી તેના તે જ વિષયો પર મોટે ભાગે ઓછા સામર્થ્યથી, લેખિની ચલાવવામાં આવી. આ યુગમાં અખંડધારાએ લખનાર અને કાવ્યરસિકના આત્માને તૃપ્ત કરે તેવી કાવ્ય રચનાઓ કરનાર ફક્ત દયારામ જ ગણાય. આ યુગમાં દયારામ સૌથી શ્રેષ્ઠ કવિ હતો. તે પછી આ યુગને દયારામ-યુગ કહેવામાં આવતો નથી; કારણ કે યુગમૂર્તિ તરીકે કે યુગપ્રવર્તક તરીકે જે વ્યાપક પ્રેરકતા જોઈએ તે એનામાં નથી.

આ યુગમાં મરાઠી સત્તાનો ઉદય થયો અને મોગલ સલ્તનતનું પતન થયું. મરાઠાઓનાં ધાડાં ફરી વળ્યાં, ચોતરફ અશાંતિ ફેલાઈ અને લોકોમાં નિરાશા વ્યાપી. પરિણામે સાહિત્યિક ઉજ્જવળતાનો અભાવ આ યુગમાં નજરે પડે છે. સાહિત્ય સર્જનની દૃષ્ટિએ આ યુગ નિર્જળ અથવા મંદ છે. મોટે તેને મંદ યુગ કહેવામાં આવે છે. સાંપ્રદાયિક સાહિત્યનો આ યુગમાં વિકાસ થયો. વિષ્ણુ, કૃષ્ણ, શિવ, અંબા વગેરેની ભક્તિ વ્યાપક બની. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનું સાહિત્ય અને જૈન સાહિત્ય આ પ્રકારના સાહિત્યમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. આ યુગમાં સામાજિક જીવન અંધિયાર અને સંકુચિત થયું. મુનશી પૂછે છે, “મૃત્યુના પયગંબર અખાના પારલૌકિકતાના પયગામ મોટે આથી વધારે યોગ્ય બીજી કઈ ભૂમિ જોઈએ?”

આ યુગમાં ફારસીનો અભ્યાસ થવા માંડ્યો. ગુજરાતમાં મુસલમાની સુગાઓ હતા તેથી ફારસી સાહિત્ય પ્રચાર પામ્યું અને એની અસર ગુજરાતી પર શરૂ થઈ. મસ્લામ ધર્મનું અને ખોળાઓનું સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય પણ રચવા લાગ્યું.

નરસિંહ યુગમાં ગુજરાતી સલ્તનતની સ્થાપના થતાં પ્રજાજીવનમાં શાંતિ આવી હતી. નાકરયુગમાં સંક્રાંતિકાળ હોવાથી સાહિત્ય પણ તેનો ભોગ બન્યું. પ્રેમાનંદ યુગમાં મોગલ શાસન આવતાં શાંતિ પ્રસરી

અને સાહિત્યના પ્રદેશમાં પણ સમૃદ્ધિ દેખાઈ. અઠારમા સૈકામાં અવ્યવસ્થાની અવધિ આવી, મરાઠાઓની ધાડો આવી, સુરતની લૂંટ થઈ, દુષ્કાળ આવ્યો, અમદાવાદમાં હુલ્લડ થયું, મોગલ અને મરાઠા વચ્ચે સંઘર્ષ થયો. એવા ઉગ્ર અને ત્રાસદાયક વાતાવરણે વલ્લભ મેવાડાની કૃતિઓ અને તેના કલિકાળનાં વર્ણનોને, ધીરાનાં વૈરાગ્ય અને નિર્વેદને, ભોળાના ચામખાઓને પ્રેરણા આપી હોય તો તે સંભવિત છે. આ યુગના અંતભાગમાં ગુજરાતમાં ગાયકવાડી સત્તા સ્થાપિત થઈ અને અંગ્રેજોનું પરિબળ વધવા લાગ્યું. કંઈકે શાંતિ સ્થપાઈ ત્યારે સાહિત્ય સાધના પર પણ તેની અસર થઈ અને દયારામ તથા સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કેટલાંક સારા કવિઓનું સાહિત્ય ગુજરાતને મળ્યું. ઈ. સ. ૧૮૨૫ માં દયારામના મૃત્યુ સાથે મંદયુગ તેમજ પ્રાચીન સાહિત્યનો સમગ્ર તથા યશસ્વી યુગ પૂર્ણાહુતિ પામ્યો.

આ યુગમાં અંબાનો ભક્તિ વધારે પ્રચાર પામી અને ખાસ કરીને વલ્લભ મેવાડાએ અંબા વિશે ગરબાઓ રચીને આ પ્રકારની ભક્તિનો પ્રચાર કર્યો. અંબા ઈશ્વરની શક્તિ ગણાય છે. તે પ્રતીકરૂપ છે, અર્થાત્ માતૃત્વનું પ્રતીક છે. રૌદ્ર અને સૌમ્ય એવાં બે તેનાં સ્વરૂપો છે. માતાની ભક્તિ વિશેનાં વલ્લભનાં કાવ્યો.

વલ્લભ મેવાડો

૧૬૮૦-૧૭૫૦

ધણાં લોકપ્રિય થયાં હતાં. માતાના ભક્તો “વલ્લભ હરિકી જ્ય” બોલાવે છે તે પરથી સંપ્રદાયમાં તેની પ્રતિષ્ઠા કેટલી હતી તેનો ખ્યાલ આવશે. વલ્લભની મેવાડો (ભાટ) બહુચરાળ માતાના સ્થાનક સુવાળમાં રહેતો હતો. તે મૂળ અમદાવાદનો રહેવાસી હતો. એ યુગમાં વલ્લભે અતીતિ જોઈ અને તેથી તે શોકમગ્ન બન્યો. માતા પાસે તેણે પોતાનું દુઃખ અને સમાજનું દર્દ ગાયું. એની કૃતિઓમાં શૈલીનું જોશ પ્રકટે છે. બહુચરા માતાનાં ત્રણ સ્થાનકો ગણાય છે; આરામુરમાં અંબા, સુવાળમાં બહુચરાળ અને પાવાગઢમાં કાલી. બીલ અને ડાળાથી માંડીને નાગર.

સુધીના બધા વર્ગોમાં માતાભક્તિ વ્યાપક બની હતી. વલ્લભના ગર્યા-ઓમાં ત્રણ સ્થાનકની માતાઓનું સવિસ્તર વર્ણન છે. ભક્ત માતાની શક્તિઓ વર્ણવે છે, તેનું સૌંદર્ય અને વેશભૂષા વર્ણવે છે અને માતાજીની કૃપા માટે યાચના કરે છે. આવાં કાવ્યો અંગાળના કાલીભક્તોએ પણ લખ્યાં છે. ગુજરાતમાં ગર્યાના સાહિત્યને પણ આ પ્રકારના ભક્તિ-સંપ્રદાયે પોષણ આપ્યું છે. વલ્લભે ગર્યા ઉપરાંત કૃષ્ણ વિશે પણ કેટલાંક કાવ્યો લખ્યાં છે. શરૂઆતમાં તે કૃષ્ણનો પૂજક હતો તેમ કહેવાય છે. પણ પાછળથી, આપ કરતાં માતા વધારે ક્ષમાશીલ હોય છે એવા અનુભવથી, તે માતાજીની ભક્તિ તરફ વળ્યો. ગુજરાતમાં શામળના છાંપા પ્રસિદ્ધ છે. “કળિકાળનો ગરબો” માં તે પોતાના યુગની અનીતિ વર્ણવે છે અને મોંઘા થયેલા અનાજથી માંડીને વનિતાઓના દુરાચાર સુધીનો સામાજિક સડો વર્ણવે છે. ‘કન્નેડનો ગરબો’ માં તેણે વૃદ્ધ પતિને પનારે પડેલી જુવાન પત્ની પાસે કહેવડાવ્યું છે.

“ગોરમા ! ધરડો કે ભરથાર કે મુજને આપિયો રે, લોલ,
ગોરમા ! ધિક્ક કીધો અવતાર કે શું કહું તુજને રે, લોલ.”

આ ઉપરાંત આનંદનો ગરબો, શણગારનો ગરબો, ધનુષ્યધારીનો ગરબો, ચોસઠ નેગણીનો ગરબો, બહુચરાળનો ગરબો, આરાસુરનો ગરબો વગેરે લોકપ્રિય ગર્યાઓ તથા અંબાજીના મહિનાઓ પણ તેણે લખ્યા છે. નર્મદે વલ્લભને ‘ખીજ વર્ગની પહેલી દુકડીમાં મૂકવા નેગ’ કવિ ગણ્યો છે. તેની કૃતિઓમાં ભક્તિનો ઉગ્ર આવેશ અને નૈતિક પુણ્યપ્રકાપ પ્રકટે છે. શ્રી. વિજયરામ વૈદ્ય કહે છે તેમ, “વલ્લભના ગર્યા એ મધ્યકાલીન સાહિત્યના ખુટ્ટી કે નથની જેવા ગૌણ પણ ચિત્તહર અલંકારો છે.”

ખેડાનો આ ભાવસાર કવિ ઇ. સ. ૧૭૭૯ આસપાસ થઈ ગયો. ‘બાર માસ’ (ઓધવળના મહિના) તેની સુપ્રસિદ્ધ કૃતિ છે. તેમાં કૃષ્ણ વિરહમાં ગોપીઓએ કાઢેલા આત્મોદ-

રત્નો ગારો છે. આ કૃતિ નાની હોવા છતાં એટલી હૃદયંગમ છે કે ગોવર્ધનરામ અને ન્હાનાલાલે પણ કહ્યું છે કે, “રત્નો ખરેખર સાચું રત્ન હતો.” મહિનાનું જે સાહિત્ય છે તેમાં આ કૃતિઓ ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો ગણાય છે. તેમાં નાનાં નાનાં પ્રકૃતિચિત્રો છે અને મધુરી હસક છે. પ્રાચીનયુગનાં ઉત્તમ અને સુંદર ઊર્મિગીતોમાં આ કૃતિની સુકુમાર ઊર્મિ અને તેમાં થયેલું ઋતુનું ત્રીણવટભર્યું વર્ણન તેને ગુજરાતી સહિત્યમાં ચિરંજીવ સ્થાન અપાવે છે.

નરભેરામ ૮૪ વર્ષ જેટલું લાંબુ જીવ્યો અને નડિયાદ પાસેના પિહિજ ગામનો તે વતની હતો. તેના ગુરુ છોટાલાલે કૃષ્ણ કે રણછોડ-રાયજીના ઉત્સવો વેળા કવિતા બનાવવાનું તેને

નરભેરામ શીખવ્યું હતું. આખી જિંદગી તેણે ડોકાર (ઈ.સ. ૧૭૬૮-૧૮૫૨) અને દારકા જેવા કૃષ્ણભક્તિનાં કેન્દ્રોમાં વિતાવી અને જિંદગીભર કૃષ્ણ અને રણછોડજીની કવિતાઓ કરી. તેની કૃતિઓની સંખ્યા વીશેક જેટલી છે કેટલીકમાં તેણે પોતાના જીવનપ્રસંગો વર્ણવ્યા છે. દા. ત. ડોકાર જતાં પછોસરા પાસે તે લૂંટાયો તેનું રમુજ વર્ણન તેણે કર્યું છે. જો કે લૂંટાયા બાદ પાસેના ગામના લોકોએ લૂંટાયો તેનાથી ચાર ગણું ધન તેને આપ્યું હતું. તે દારકા ગયો ત્યારે ગોમતી નદીમાં સ્નાન કરવા માટે પંડ્યાઓએ તેની પાસે કર માગ્યો પરંતુ એણે કરને બદલે કવિતા આપી, છેવટે પંડ્યાઓએ તેને મક્ત સ્નાન કરવા દીધું. કવિએ આ પ્રસંગને અનુલક્ષીને એક કાવ્યમાં કહ્યું છે :

“નાણું આપે નરભો રે, વાવરજો છોગાળા !

x

x

x

કહે નરભો છોટાલાલ પ્રતાપે, નથી એ તલમાં તેલ,
લેવાનું મુજ પાસે રે, હરિ ! હરિ ! જપ માળા.”

ભક્ત ખોડાણા વિશે તેણે બે કૃતિઓ રચી છે. તેમાં ‘ખોડાણા-

ચરિત્ર' છપ્પા અને ગરબીઓમાં છે અને 'ખોડાણાની મૂછના પદો'માં ખોડાણા ભક્ત અને તેમની પત્ની દ્વારકાથી રણછોડજીને ડોકારમાં લાવ્યાં તે ભક્તવીરતાની કથા છે. કવિને લોકો ખોડાણાનો અવતાર માનતા. 'ભીષ્મરત્ન', 'ગજેન્દ્રમોક્ષ', 'સત્યભામાનું રૂસણ' વગેરે તેની અન્ય કૃતિઓ છે. તેણે કેટલાંક છૂટક પદો પણ લખ્યાં છે. પ્રેમ વિશેનો તેનો એક છપ્પો પ્રખ્યાત છે : "નથી નીપજતો પ્રેમ, વાડીમાં પાણી પાતા." અહીં પ્રેમ એટલે પ્રભુપ્રેમ અભિપ્રેત છે.

પ્રીતમદાસ મધ્યયુગનો એક સારી કાઠિનો કવિ ગણી શકાય. તે ઇ. સ. ૧૭૭૮ આસપાસ થઈ ગયો. તે બાવળા ગામનો ભાટ હતો અને મોટે ભાગે ખેડા જિલ્લાના સાહેબરમાં રહેલો. તે ધણો લોકપ્રિય કવિ છે. તેની પહેલી પત્ની તેનાથી બે વર્ષે મોટી હતી અને પત્નીનો

સ્વભાવ પણ તીખો હતો. પત્ની ગાળો સંભળાવતી ત્યારે તે જવાબ ન આપતાં કૃષ્ણનાં કોર્તન કરતો. અવારનવાર તે ડોકાર જતો અને ધર્મગુરુઓને તેની કવિતા ગમતી. તેની બીજી પત્ની કંઈક સારી હતી પરંતુ તેનાં છેલ્લાં વર્ષો ધણા દુઃખમાં ગયા અને વૃદ્ધાવસ્થામાં અંધ અને વિધુર હોવાથી જીવનમાં ઘણું દુઃખ સહન કરવું પડ્યું. ભિક્ષુ અખંડાનંદ કહે છે કે, પ્રીતમ બાળ બ્રહ્મચારી હતો અને જન્મબંધ હતો. ગુરુ ગોવિંદરામ પાસેથી તેણે જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તેણે ભક્ત તરીકે ગુજરાતમાં સારો પ્રભાવ પાડ્યો હતો. તેના જીવનમાં કેટલાક અમતકારો પણ થયાનું કહેવાય છે. 'સરસગીતા,' 'જ્ઞાનકક્ષો,' 'ગુરુ મહિમા,' 'જ્ઞાનભાસ,' 'કૃષ્ણ જન્મ,' 'જ્ઞાનપ્રકાશ,' 'ગીતા,' 'અધ્યાત્મ રામાયણ,' 'જ્ઞાનગીતા,' 'ચેતવણીઓ' વગેરે તથા પદો અને ગરબીઓ તેણે લખેલ છે. ગરબી દ્વારામની અને પદ પ્રીતમનાં એ ઉક્તિ પણ પ્રસિદ્ધ છે 'સરસગીતા'માં કૃષ્ણની કથા છે. 'જ્ઞાનકક્ષો'માં જ્ઞાનનો સાર કક્ષા રૂપે આપવામાં આવેલો છે. તેની 'ચેતવણીઓ' આત્માને ચેતીને ચાલવાની જ્ઞાનમય અને આગ્રહભરી શિખામણ આપે છે.

‘હરિનો મારગ છે શ્રાવે, નહિ કાયરનું કામ જોતે’ વગેરે તેની ઉક્તિઓ આજે પણ એટલી જ સચોટ જણાય છે. તેણે જ્ઞાન, ઉપદેશ અને વૈરાગ્યનાં કાળ્યાં લખ્યાં છે. દા. ત. ‘જીભલડી રે! તુને હરિ ગુણ ગાતાં આવડું આળસ ક્યાંથી રે?’ પ્રીતમે સુડતાળો કાળ વિશે પણ પદ લખ્યાં છે, જે કે આ પદો તેણે ગાયા પછી વરસાદ થયાનો અમત્કાર થયો કહેવાય છે. પ્રીતમ એક રામાનંદીનો શિષ્ય હતો તો પણ તેણે તે કોઈ બીજા સંપ્રદાયને મહત્ત્વ આપ્યું નથી તેમ નવો સંપ્રદાય સ્થાપ્યો નથી. શંકરની માયા અને અદ્વૈતમાં તે માને છે તેમ છતાં ભક્તિને જ્ઞાનનું સાધન તે માને છે. તેણે પ્રેમ-ભક્તિમાત્ર દર્શાવનારી શૃંગાર કવિતા લખી છે તેમજ આત્મબોધ અને વેદાન્તજ્ઞાનની કવિતા પણ લખી છે. અખામાં જ્ઞાન શુષ્ક બની જાય છે ત્યારે પ્રીતમ ભાષાના માધુર્ય અને પદલાલિત્યથી તેને રસિક બનાવે છે.

ધીરાને ધીરા ભગત તરીકે વધારે ઝાળખવામાં આવે છે અને ભગતોમાં, ભગત કવિઓમાં તેનું માતખર સ્થાન છે. વડોદરા રાજ્ય-માંના સાવલી પાસેના ગોઠડા ગામનો તે વતની

ધીરો હતો અને જ્ઞાતિએ બ્રહ્મભટ (ભાટ) હતો. તે (ઇ. સ. ૧૭૫૩-૧૮૨૫) કુદ્ધર્મને વૈષ્ણવ હતો પણ તેનું વલણ શાંકર વેદાંત તરફ હતું. પહેલાં તે વૈષ્ણવ હશે પણ પાછળથી વૈરાગી થઈ ગયેલો જણાય છે. શરૂઆતમાં હરિભક્તિ અને પાછળથી આત્મજ્ઞાન તરફ તેનું વલણ હતું. તેણે શાસ્ત્રીઓ પાસે અભ્યાસ કર્યો હતો અને સાધુઓ સાથે તેનો સંપર્ક વધતાં તે અગમ્યવાદી (mystic) બન્યો હતો. તેની કૃતિ ‘અવળવાણી’ કબીર અને અખાની કૃતિઓને મળતી આવે છે. ગુરુ થવાનો એને અણગમો હતો, તેમ છતાં તેને કેટલાક શિષ્યો હતા. તેની પત્ની જતનબાઈ ભોળી પણ ઉચ્ચ સ્વભાવની હતી. તે સંસ્કૃતમાં વિદ્વાન ન હતો પરંતુ ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન મેળવીને યોગ અને જ્ઞાનના સિદ્ધાંતો તેણે યથાર્થ રીતે રજૂ કર્યો

કર્તા છે. અખાની જેમ તે આત્મજ્ઞાની હતો અને અખા કરતાં તેની રજૂઆત વધારે સરળ રીતની છે.

કવિતાનો પ્રચાર કરવાની નવી રીત તેણે શોધી કાઢી હતી. મહી નદી પાસે રહેતો હોવાથી વાંસની પોલી નળીઓમાં કાવ્યોના કાગળો મૂકી, તેને બરાબર બંધ કરી તે પાણીમાં તરતી મૂકી દેતો. કુતુહલથી લોકો તે લઈ લેતા અને તેના જ્ઞાનના કાવ્યો એવી રીતે વંચાતાં. એનાં શિષ્યોમાં બાપુસાહેબ ગાયકવાડ કવિ તરીકે નોંધપાત્ર છે. ધીરાએ પચીસ હજાર પદો રચ્યાં કહેવાય છે પણ તેની અગિયાર બાર જેટલી મોટી કૃતિઓ મળી છે : ‘સ્વરૂપની કાશીઓ,’ ‘જ્ઞાનકક્ષો,’ ‘યોગમાર્ગ,’ ‘અવળવાણી,’ ‘પ્રશ્નોત્તર-મણિકા,’ ‘આત્મબોધ, છૂટક પદો’ અને ગરબીઓ તેણે લખેલ છે. તેની સૌથી વધારે અને પ્રસિદ્ધ રચના કાશીઓની છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાશીનો તે કલારવામી ગણાય છે. ‘સ્વરૂપની કાશીઓ’માં તેણે ગુરુ, માયા, મન, તૃષ્ણા, લક્ષ્મી વગેરે વિશે જ્ઞાનનો બોધ આપ્યો છે. “કૂલ્યો શું ફરે છે રે, ભૂલ્યો ભવ-રૂપમાં પડ્યો,” ‘જેને રામ રાખે રે,’ ‘ગુરુ વિના જ્ઞાની રે. તે તો નર અંધ ઠયો,’ વગેરે કાવ્યો સુપ્રસિદ્ધ છે ધીરા તેના નામ પ્રમાણે ધીરથી સમજાવે છે. અખાની જેમ તેના કટાક્ષો તેજા રેડતા નથી. ‘તરણાં ઓથે કુંગર રે, કુંગર કોઈ દેખે નહિ,’ વગેરે તેની અવળ-વાણીઓ ઘણી ચમત્કૃતિભરી છે. હંસવૃત્તિ એ ધીરાનું મોટું ભૂષણ છે. ધીરાને ‘કવિ’ કહેવા કરતાં ‘ભગત’ વધારે કહેવા ઉચિત છે, એવો શ્રી. આનંદશંકર ધ્રુવનો મત છે, કારણ કે તેનું જીવનદર્શન ઘણું સંકુચિત છે.

ભોળ ભગત કે ભોળલ ભગત તરીકે કાઠીઆવાડનો વતની હતો.

અને જાતનો પાટીદાર હતો. તે ખાસ કશું

ભોળો

ભણ્યો ન હતો. તેની કવિતાનો પ્રચાર તેના

(ઇ. સ. ૧૭૮૫-૧૮૫૦) શિષ્યો દ્વારા થયેલો છે. ગાયકો તેના કાવ્યો

તંબુરા સાથે ગાતા. તે આખી જિંદગી અપરિણિત રહ્યો હતો. સ્ત્રીને તેણે બોળ રૂપ માની હતી અને તેની આ કાવ્યગત માન્યતા જ નથી પરંતુ જીવનમાં પણ તેણે સ્ત્રીને વિધન માનીને લગ્ન કર્યા ન હતા. બોળના શિષ્ય જલા ભગતની જગ્યા વીરપૂરમાં છે. બોળ ભગતનો ચોરડો ફતેહપૂરમાં છે. તે પહેલાં આર વર્ષ એકલા દુધ પર રહ્યો હતો અને ગીરનારના એક સાધુને શિષ્ય બની તે યોગ અને ભક્તિ શીખ્યો હતો. આર વર્ષ સુધી તેણે ‘સોડહમ્’ અજપાળપ મંત્ર જપવાનું તપ કર્યું હતું. તે પછી તેણે ચમત્કારિક સિદ્ધિઓ મેળવી, એમ કહેવાય છે. એક ગાયકવાડી અમલદારે તેની કસોટી કરી હતી પરંતુ છેવટે બોળની સિદ્ધિની તેને ખાતરી થઈ અને બોળએ તેને દોઢસો ચાખખા (કાવ્યના) લગાવ્યા.

જેવી રીતે પ્રાચીન સાહિત્યમાં નરસિંહનાં પ્રભાતિયાં, શામળના છપ્પા, દયારામની ગરબીઓ, પ્રીતમનાં પદ અને ધીરાની કાશીઓ પ્રસિદ્ધ છે તેવી રીતે બોળના ચાખખા પણ પ્રસિદ્ધ છે. ‘ચાખખા’માં તેના નૈતિક પ્રહારો છે. ‘ચેલેયા આખ્યાન’ તેની એક સળંગ કૃતિ છે. તેણે કેટલીક હોરીઓ લખી છે, જેમાંની સૌથી વધુ લોકપ્રિય છે, “નાથ ! મોરી અરજ સુનો અવિનાશી ! હું તો જનમ જનમ તોરી દાસી.” સાધુઓના વેશે દુનિયાને છતરનારા દંભીઓને તેણે બરાબર ખુલ્લા પાડ્યા છે. દા. ત. “બોળે ભગત કહે ભવસાગરમાં બાવે માર્યા બોળી રે,” તે કહે છે, “ર મેં દુઃખ દુનિયાનાં ભાળી, પરણી નારી પિયર મેલી વાળી રે.” વૈરાગ્યના ઉપદેશની તેની રીત ઘણી આકરી છે. તે કહે છે, “પ્રાણીઆ ! ભજી લેને કિરતાર, આ તો સપનું છે સંસાર.” તેની ભાષામાં શિષ્ટતાના સંસ્કાર નથી પણ તે સીધી હૃદય-માંથી આવે છે માટે તેના ચાખખા બરાબર વાગે છે. તેની બોલી ગામઠી છે પણ પ્રામાણિક છે.

જીવરામ ભટ્ટ ધોળકાનો રહીશ હતો અને પ્રેમાનંદના ‘વિવેક

વણ્ણરો 'ના અનુકરણમાં તેણે 'જીવરાજ શેઠની મુસાફરી' નામનું રૂપક કાવ્ય લખ્યું છે.

મંદ યુગના ગોવિંદરામ ભરૂચ પાસેના આમોદનો અન્ય કવિઓ વતની અને જ્ઞાતિએ ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ હતો. 'કળજુગનાં ધર્મ' માં તેણે વલ્લભ ભાટની જેમ કળિયુગનો પાપ મહિમા વર્ણવ્યો છે. બધી કામોની અધોગતિ તેણે વર્ણવી છે. તેનું કલિયુગ વર્ણન વલ્લભ કરતાં પણ વધારે અસરકારક છે. અલીખાન નામનો એક મુસ્લિમ, વલ્લભાચાર્ય પાસે હિંદુત્વની દીક્ષા માગ્યો હતો, તેનું વર્ણન પણ તેણે કર્યું છે, જે ઐતિહાસિક હોવાથી મહત્વનું છે.

કાળીદાસ કાઠિયાવાડમાં આવેલા વાંસાવડનો નાગર બ્રાહ્મણ હતો. 'પ્રહલાદ આખ્યાન', 'સીતા સ્વયંવર', 'ધ્રુવાખ્યાન', 'ધશ્વિર વિવાહ', 'ચંડિકાનાં ત્રિભંગી ઇંદ્રો', વગેરેની તેની કૃતિઓ છે. તે શક્તિનો ઉપાસક હતો, 'પ્રહલાદ આખ્યાન' તેની સૌથી વધારે લોકપ્રિય કૃતિ છે. તેનું વર્ણન 'નેમભર્યું' છે અને ભાષા સાદી છે. તેમાં ભયાનકતાનું આલેખન છે, ન્યારે 'ધ્રુવાખ્યાન'માં કરુણ અને 'ધશ્વિર વિવાહ'માં શૃંગાર રસનું આલેખન છે.

નિરાંત ભગત વડોદરા પાસેના દેથાણનો પાટીદાર હતો અને ઇ. સ. ૧૭૭૦ ૧૮૪૬માં તે થઈ ગયો. ધીરા કરતાં તેની ભાષા વધુ નમ્ર છે. શરૂઆતમાં તે કૃષ્ણનો ભક્ત હતો અને દર પૂર્ણિમાએ તુલસીનો છોડ હાથમાં ઉગાડીને ડાકાર જતો. એવી એક પૂર્ણિમાએ રસ્તામાં તેને એક ઇસ્લામી મિયાં સાહેબ મળ્યા અને મૂર્તિપૂજનની નિરર્થકતા તેમણે સમજાવી. નિરાંતને તેમનો ઉપદેશ અસર કરી ગયો અને તેમને ગુરુ કર્યા. ત્યારથી તેણે બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો. તેની કવિતામાં બહુ ભૂમિકાઓ — કૃષ્ણભક્તિ અને બ્રહ્મજ્ઞાન—જોવા મળે છે. નિરાંતને એ પત્નીઓ હતી અને આઠ બાળકો હતાં. મોટે ભાગે તે વડોદરામાં

રહેતો. તેના સત્તર શિષ્યો હતાં, જેમાં ત્રણ સ્ત્રીઓ હતી. તેનો સૌથી પ્રખ્યાત શિષ્ય બાપુ સાહેબ ગાયકવાડ હતો, જે ધીરા પાસેથી તેની પાસે આવેલો. મંછારામ નામનો એક શાસ્ત્રી તેનો વિરોધી હતો, પરંતુ નિરાંતના વેદાંતના પ્રશ્નોનો જવાબ મંછારામ ન આપી શક્યો. એટલે તે બ્રાહ્મણ મંછારામ પાટીદાર નિરાંતનો શિષ્ય બન્યો. નિરાંતનો સ્વભાવ શાંત હતો, તેમ તેની કવિતા પણ શાંત છે. તેની ભાષામાં ઉર્દુ શબ્દો આવે છે, તે સિવાય તેની ભાષા સરળ અને શુદ્ધ છે.

બાપુ સાહેબ ગાયકવાડ મરાઠા સરદાર હતો અને ઇ. સ. ૧૭૭૯-૧૮૪૩માં તે થઈ ગયો. વડોદરાના રાજકુટુંબ સાથે તેનો સંબંધ હતો. તે ક્ષત્રિય હોવા છતાં નાનપણથી સાધુઓ સાથેનો તેનો સંપર્ક ધણો હતો. પહેલાં તે ધીરા ભગતના સંપર્કમાં આવ્યો અને તેનો શિષ્ય થયો, પછી તે નિરાંતનો શિષ્ય બન્યો હતો. તેનું જીવન મોટે ભાગે સાધુઓ સાથેના સમાગમ, ભજન, કીર્તન અને કવિતા-લેખનમાં વ્યતીત થતું. ગાયકવાડ સરકારની તે તોફારી કરતો પણ તેમાં તેનું હૃદય ન હતું, તેથી તેમાં ભૂલો થતી ત્યારે સીધો મહારાજ પાસે જતો અને કવિતા સંભળાવીને માફી લઈ આવતો. નરસિંહની જેમ ગમે ત્યાં ભજન કરવા તે જતો. આથી કુટુંબીઓએ થોડો વખત તેનો ત્યાગ કર્યો હતો. પણ તેણે તો નરસિંહની જેમ ગાયું કે, “અમે બગડ્યાં, અમે બગડ્યાં, લેજો જાણી રે.” એકવાર તેણે શેરીમાં સ્ત્રીઓને રાજિયા (છાજિયા) લેતી સાંભળી તેથી તેમના અજ્ઞાનથી તેને શોક થયો. તેણે આથી ‘રામ રાજિયો’ બનાવ્યું, જેમાં ૫૬રિપુને તિરસ્કારવામાં આવ્યા છે. તે મરાઠી હોવા છતાં તેની કવિતામાં શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા, સાહજિક લૌકિક પ્રયોગો સાથે મળી આવે છે અને જાણે જન્મથી જ ગુજરાતી હોય એવી છાપ પડે છે. હિંદુ-મુસ્લીમ ઐક્યનો ઉપદેશ પણ તેણે તેની કવિતામાં આપ્યો છે અને રામ-રહીમ, કૃષ્ણ-કરીમ, વિષ્ણુ-બિસ્મીલ્લા, અલ્લા-અલખની એકતા દર્શાવી છે.

ગિરધર તેના લોકપ્રિય 'રામાયણ'થી પ્રસિદ્ધ છે. તે વડોદરા જિલ્લાના માસર ગામનો વતની હતો અને જાતે વાણિયો હતો. થોડું સંસ્કૃત અને હિન્દી તે એક જોડે ગોરજ પાસેથી શીખ્યો અને પછી એક વૈષ્ણવ મહારાજના સંપર્કમાં આવતાં તેણે ભક્તિમાર્ગનો સ્વીકાર કર્યો તેથી મોટે ભાગે રામ અને કૃષ્ણ વિશે લખ્યું છે. તેને એક વૈષ્ણવ મંદિરમાં પ્રવેશ ન મળવાથી ઘણો આઘાત લાગ્યો હતો અને તેને પરિણામે તેનું મૃત્યુ થયું હતું, એમ કહેવાય છે. 'તુલસી વિવાહ,' 'રાજસૂય યજ્ઞ,' 'ગોકુળ લીલા,' 'રાધાના બાર માસ,' 'અશ્વમેધ,' 'મથુરા લીલા' વગેરે અન્ય કૃતિઓ તેણે લખી છે, પરંતુ તેનું 'રામાયણ' જ સૌથી વધારે લોકપ્રિય બન્યું છે. સામાન્ય લોકો સમજી શકે તેવી ભાષામાં તેણે આ સરળ પણ ભક્તિભાવપૂર્ણ કૃતિ રચી છે.

રણછોડજી દીવાન (ઇ. સ. ૧૭૬૮-૧૮૪૧) કાઠીઆવાડના મહાન મુત્સદ્દી અને ઇતિહાસકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તે જાતનો નાગર હતો અને જૂનાગઢના તે દિવાનને, તેની તલવાર અને કલમ બંનેને, પરદેશી લેખકો તરફથી પણ માનભરી અંગૂઠી મળેલી છે. સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં આધારભૂત સામગ્રી તરીકે તેણે ઉર્દૂમાં લખેલી કૃતિ 'તવારીખે સોરઠ' મહત્વની છે. આ ઉપરાંત તેણે કેટલાંક પત્રો લખ્યા, છે જેનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઘણું મૂલ્ય છે. તે શિવનો ભક્ત હતો અને વૈષ્ણવ ધર્મ સાથે દુર દુરનું મળતાપણું હોય તેવું નામ પણ કોઇનું ન પાડવું તેવો શિરસ્તો પોતાના કુટુંબમાં તેણે અપનાવ્યો હતો. (જો કે, એનું પોતાનું નામ રણછોડજી હતું, જે આપદાદાયક પાડેલું હોય તે બદલાવી શક્યો નથી !) આ શિવશક્તિ-ભક્તે વ્રજમાં 'શિવરહસ્ય'નું ભાષાતર કર્યું છે અને 'શિવગીતા,' 'મંડીપાઠના ગરબા' વગેરે કૃતિઓ લખી છે.

હરિદાસ જાતનો ક્ષત્રિય હતો, જૂનાગઢના પાસેના કુતિયાણાનો વતની હતો અને રણછોડજી દીવાનનો આશ્રિત હતો. તેણે 'શિવ વિવાહ' નામની કૃતિ રચી છે અને કેટલાંક વેદાંતી પદો પણ લખ્યાં છે.

તેની ભાષામાં ઉર્દૂ અને ફારસી શબ્દોનું પ્રમાણ ઘણું જોવામાં આવે છે. હરિદાસ નામના એક બીજા કવિએ 'કાલીકા માતાનો ગરબો' રચ્યો છે.

મનોહર સ્વામી (ઇ. સ. ૧૭૮૮-૧૮૪૫) જૂનાગઢનો નાગર બ્રાહ્મણ હતો અને ભાવનગરમાં કેટલોક સમય નોકરી કર્યા બાદ તેણે સંન્યસ્ત લીધું હતું. તેણે સંસ્કૃત અને ફારસી સાહિત્યનો જાંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેણે ભગવદ્ ગીતા પર ટીકા લખી છે, 'રામ ગીતા' ની રચના કરી છે અને 'યુગરાતીનું' વ્યાકરણ પણ લખ્યું છે. મૂર્તિપૂજા અને વૈષ્ણવ ધર્મ તરફનો અણગમો તેનાં કાવ્યોમાં દેખાય છે. વેદાંત તરફનું તેનું વલણ તેનાં બધાં કાવ્યોમાં દેખાય છે. ભાવનગરના દીવાન કુટુંબનો તે યુરુ હતો અને સૌરાષ્ટ્રના દીવાન કુટુંબોમાં વેદાંતની પરંપરા ચાલુ રાખવામાં તેનો ફાળો છે.

દ્વારકે ડોકારનો વતની હતો. તેણે કૃષ્ણ સંબંધી કાવ્યો લખ્યાં છે. તેની 'ચેતવણીઓ' જાણીતી છે. તેમાં આત્માને માયાનો મોહ છોડીને જાગૃત કરવાના ઉદ્દેશથી ઉપદેશ અપાયો છે.

આ ઉપરાંત રઘુનાથદાસે 'ઓધવજી, સંદેશ કહેજો શ્યામને' વગેરે લોકપ્રિય ગરબીઓ લખી છે. રણછોડ ભક્તે 'રામાયણ,' 'રાધા વિવાહ,' 'રણછોડજીનો ગરબો' વગેરે કૃતિઓ લખી છે, અને અન્ન-દેવનો મહિમા વર્ણવતું એક રમૂજી કાવ્ય પણ લખ્યું છે. રાવો ભક્તે અંબાની ભક્તિનાં કાવ્યો લખ્યાં છે. રતનદાસે 'સગાળશા ચરિત્ર' લખ્યું છે. કૃષ્ણરામે કળિયુગનાં લક્ષણો તેની કવિતામાં બતાવ્યા છે. કેટલીક ગરબીઓ લખી છે. ભવાન ભક્ત ગોરખ સંપ્રદાયનો હતો; તેણે રામ અને કૃષ્ણ વિશે કાવ્યો લખ્યાં છે. રઘુરામે 'નરસિંહ મહેતાની હાંડી' લખી છે. રેવાશંકરે ચંદ્રાવાળા છદો સારા લખ્યાં છે. વિજયભાઈ રામ અને સીતા વિશે લખ્યું છે, જેમાં સીતાનો રામને સંદેશ ધણો હૃદયસ્પર્શી છે. જીવણદાસે 'જ્ઞાનકમ્પો' લખ્યો છે. ભાણુદાસે વેદાંતી કવિતા લખી છે. નરસિંહ મહેતાના વંશજ ત્રીકમદાસે

‘રૂક્મણી વિવાહ’ લખ્યો છે. સુરતના નાગર બ્રાહ્મણ શિવાનંદે આરતીઓ લખી છે. માધવદાસે ‘દશમસ્કંધ’ ‘ઝોખાહરણ’ વગેરે કૃતિઓ લખી છે. આ ઉપરાંત રામૈયો, ભૂખણ, રાજે ભક્ત, મીઠા ભક્ત, કૃષ્ણરામ, મુકુન્દ, રવિદાસ વગેરે ધણા નાના કવિઓએ પણ પ્રકીર્ણ કાવ્યો લખ્યાં છે.

અયોધ્યાના વતની સહજનનંદ સ્વામી એ કાઠિયાવાડ ગુજરાતમાં આવીને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની સ્થાપના વિક્રમ સંવત ૧૮૫૭ આસપાસ કરી. સહજનનંદ સ્વામી એ મોટા

સ્વામીનારાયણ વિદ્વાન ન હતા, પણ આચરણની શુદ્ધિ પર ભાર સંપ્રદાયના કવિઓ મુકીને એ જમાનાની વિલાસિતાની સામે મોરચો માંડીને, તેમણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઘણું સુધારક

કાર્ય કર્યું છે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય કૃષ્ણની ભક્તિ જ પ્રબોધે છે. પરંતુ આચારનો સંયમ અને નિર્મળ ચારિત્ર્ય એ બે સિદ્ધાંતો તેની વિશિષ્ટતા છે. સહજનનંદ સ્વામીનું વ્યક્તિત્વ વશીકરણથી ભરપૂર હતું. તેમણે કાઠી, કોળી વગેરે ઉગ્ર કોમોને પણ શાંત પાડી દીધી. નીચી કોમોને સાચે માગે ચડાવીને તેમણે એક સામાજિક સુધારક તરીકે પણ મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું છે. સ્વામીનારાયણનાં મંદિરો ગઢડા, અમદાવાદ, મૂળી અને વડતાલમાં બંધાયાં અને ત્યાંથી તેમનો ઉપદેશ પ્રસરી. તત્ત્વસિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ આ સંપ્રદાય રામાનુજનો સંપ્રદાય માની શકાય. સહજનનંદ સ્વામીએ સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન આદરપાત્ર બનાવ્યું. તેમણે સમાજમાંથી ફટાણાં જેવા કુરિવાજો બંધ કરાવ્યાં. સહજનનંદ સ્વામીએ વચનામૃતો, આજ્ઞાપત્રો, અને વેદરહસ્યો લખ્યાં છે. તેમની સરળ ભાષામાં ધર્મ અને આચારનાં કેટલાંક સત્યો મૂક્યાં છે. તેમની ભાષા હિંદી-મિશ્રિત ગુજરાતી છે. તેમનાં લખાણોમાં તત્ત્વજ્ઞાન કરતાં આચરણ શુદ્ધિ અને વ્યવહાર બુદ્ધિ પર વધારે ભાર છે. મુક્તાનંદ સ્વામી, બ્રહ્માનંદ સ્વામી, પ્રેમાનંદ સ્વામી (સખી,) નિષ્કુલાનંદ

સ્વામી, મંજુકેશાનંદ સ્વામી દેવાનંદ સ્વામી વગેરે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓ એ સંપ્રદાય બહારના ભક્તોને પણ રૂએ એવી કવિતાઓ લખી છે.

મુક્તાનંદ સ્વામીની કવિતા મુખ્યત્વે જ્ઞાન પ્રધાન છે. તેમણે ‘મુક્ત-દ આવની’, ‘ઉદ્ધવગીતા’, ‘સીતા ગીતા’ વગેરે કૃતિઓ લખી છે. શાંત અને સ્વસ્થ શૈલીમાં તેમણે કવિતા લખી છે. મોટે ભાગે તે જ્ઞાની કવિ હોવાથી તેમની કવિતામાં ઊર્મિ અને ભાષાવૈભવ ગૌણ રહે છે.

બ્રહ્માનંદ સ્વામી જ્ઞાતિએ ખારોટ હતા અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં ગઢવી તરીકે ઓળખાતા. મુખ્યત્વે તે ઉપદેશક કવિ છે. તેમની વાણી અશ્વત્થી જેમ ઉછાળા મારે છે. સહજનંદ સ્વામીના સંપર્કમાં આવતાં જ તે તેમના શિષ્ય બની ગયા. તેમણે પિંગળશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. આજે પણ તેમના ચંદ્રાવળા અને જૂલણાં, બાવાઓ અને ઉપ-દેશકો ગાય છે. તેમણે કુલ આઠ હજાર પદો લખ્યાં છે. વ્રજ અને ચારણી શબ્દો તથા સંસ્કૃત શબ્દો તેમની કવિતામાં આવે છે. તેમની કવિતામાં ઝઝમક અને નાદ વૈભવ છે તેમણે અસત્ય, પ્રપંચ વગેરે માંથી મનુષ્યોને સન્માર્ગે દોરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

પ્રેમાનંદ સ્વામી (સખી) ગવૈયા જાતિના હતા અને ‘પ્રેમ-સખી’ તરીકે પણ ઓળખાય છે. તેમણે વિરહના ખાર માસ જેવાં કાવ્યો લખ્યાં છે અને આ કવિની વિશેષતા પણ તેમાં રહેલી છે. બીજા કવિઓએ કૃષ્ણની ભક્તિ અને કૃષ્ણનો વિરહ ગાયાં છે, ત્યારે તેમણે સહજનંદ સ્વામીની ભક્તિ અને વિરહ ગાયાં છે. તે નરસિંહ, મીરાં અને દયારામની કક્ષા સુધી પહોંચી જાય તેવા કવિ છે. વળી તેમની કવિતા ધણી જ ગેય છે. તેમની કેટલીક કૃતિઓ સહજનંદ સ્વામીની ભક્તિની છે, કેટલીક કૃતિઓમાં વૈરાગ્ય અને ભક્તિનાં પદો છે અને કેટલીક કૃતિઓમાં કૃષ્ણના શૃંગારનાં પદો અને ગરબીઓ છે. ગેયતાની સાથે તેમની કવિ-તામાં માધુર્ય પણ ભરેલું છે.

નિષ્કુલાનંદ સ્વામી કચ્છના વતની હતા અને જ્ઞાતિએ વિશ્વ-કર્મા બ્રાહ્મણ હતા. તેમણે બાવીસેક કાવ્યો અને ત્રણેક હજાર પદો લખ્યાં કહેવાય છે. જનસમાજમાં નિષ્કુલાનંદ મુખ્યત્વે વૈરાગ્યના કવિ તરીકે જાણીતા છે. “ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ્ય વિના,” “જનુની જીવે રે ગોપીચંદની, પુત્રને પ્રેર્યો વૈરાગ્ય જી” વગેરે કાવ્યોમાં વૈરાગ્યનો સચોટ ઉપદેશ તેમણે આપ્યો છે. તેમની કવિતામાં પ્રાસ કે રાગ કે તાલની બહુ પરવા નથી તેમ જતાં વૈરાગ્યનો તેમનો ઉપદેશ ઘણો અસરકારક છે. વૈરાગ્યના ભાવને અનુરૂપ એવા રાગો તેમણે કવિતામાં પસંદ કર્યા છે.

મંજુકેશાનંદ સ્વામીએ લખેલાં પદોની સંખ્યા લગભગ ચાર હજાર જેટલી છે. તેમની કવિતામાં પણ વૈરાગ્યના ઉપદેશને પ્રાધાન્ય મળ્યું છે. દંભી ગુરુઓ સામે તેમણે ઘણો અણગમો જાહેર કર્યો છે. તેમનાં ઘણાં કાવ્યો હજી અપ્રસિદ્ધ છે. જ્ઞાન સાથે કટાક્ષની વાણી યોજવાની કળા તેમના કાવ્યોમાં છે.

દેવાનંદ સ્વામીએ લખેલાં પદો ખાસ કરીને સ્ત્રી વર્ગમાં તથા ટહેલ નાંખનારાઓમાં ઘણાં પ્રિય થઈ પડ્યાં છે. તેમનાં લખાણોમાં ‘ચાચખા’ સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચે છે ‘ચાચખા’માં માત્ર ભોળે જ તેનાથી વધારે સમર્થ છે. આ કવિનાં કાવ્યોની છાયા તેમના અનુગામીઓ અને કવિ દલપતરામ પર પણ થયેલી છે. જીવનની શાંતિમાંથી જ્ઞાન અને બોધના સ્વરો તેમની કવિતા જગાવે છે.

આ પ્રમાણે, “ગંભીર અને શાંત, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનાં તત્ત્વોને માતાની પ્રમાણે સમજીને ઉપદેશ આપનારી મુક્તાનંદની વાણી, રોમે-રોમમાં ઉત્સાહ અને શૌર્ય પ્રેરનારી બ્રહ્માનંદની ઉક્તિ, હૃદયને હચમચાવી રડાવનારી તથા હસાવનારી શુદ્ધ, નિઃસ્વાર્થ, પ્રેમભક્તિને પોષનારાં, પ્રેમસખીનાં ગુંજન લલકારે, આ જગત પરથી મનને હઠાવી, તીવ્ર, દૃઢ અને શુદ્ધ સાત્ત્વિક વૈરાગ્યને હૃદયમાં સ્થાયી કરનાર વૈરાગ્ય-

મૂર્તિ નિષ્કુલાનંદના તથા દેવાનંદ અને મંજુકેશાનંદનાં પદો, ચામ-
ખાઓ અને સાખીઓ આજે પણ વાચકના પર તેવી જ અસર કરે છે.”

જિન હર્ષે ‘ચંદન મલયાગિરિ ચોપાઈ,’ ‘શિયળની નવ વાડ,’
‘શ્રીપાળ રાજનો રાસ’ વગેરે કાવ્યો લખ્યાં છે.

મંદ યુગના ઉદયરત્ને ‘શિયળની નવ વાડ,’ ‘શ્રુતિભદ્ર
જૈન કવિઓ રાસ’ વગેરે કૃતિઓ લખી છે. તેમાં ‘શિયળની
નવ વાડ’ સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધ છે. વીરવિજયે

નૈતિક અને વ્યવહાર ઉપદેશનાં પદો લખ્યાં છે. દાનવિજયે ‘અદાર
નાતરાં’ નામનું એક વિચિત્ર કાવ્ય લખ્યું છે. લાભવર્ધને ‘વિક્રમ
ચોપાઈ,’ ‘પાંડવ ચરિત્ર ચોપાઈ’ અને ‘લીલાવતી રાસ’ લખેલ છે.
જ્ઞાનવિમલસૂરિએ નીતિ ઉપદેશની સન્મગ્ધઓ લખી છે.

ગમે તે કારણ હોય પણ સાહિત્યમાં સ્ત્રી-કવિઓ સુદુર્લભ છે.
સ્ત્રીઓ વિશે અગણિત કાવ્યો લખાયાં છે પણ કવિતા લખનાર સ્ત્રીઓની
સંખ્યા આંગળીને વેઢે ગણી શકાય તેટલી છે.

મંદ યુગની ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રારંભમાં મીરાંબાઈ જેવા
સ્ત્રી-કવિઓ પ્રથમ કક્ષાના સ્ત્રી કવિ પછી પ્રાચીન યુગમાં
ફક્ત મંદયુગમાં અને તે પણ સાધારણ કક્ષાના

પાંચેક સ્ત્રી-કવિઓની કવિતા આપણને મળે છે. દિવાળીબાઈ, રાધાબાઈ,
કૃષ્ણાબાઈ, પૂરીબાઈ અને ગૌરીબાઈએ લખેલી કવિતા તટસ્થ દષ્ટિએ
ધણી સાધારણ કક્ષાની છે. દિવાળીબાઈ ડોહાઓના આદ્યોની પુત્રી હતાં.
તેમણે રામાયણના પ્રસંગ વિશે વધારે લખ્યું છે. તેમની કવિતામાં
‘વાતસલ્યનું’ નિરૂપણ સારું છે અને સ્ત્રીઓનાં મનોભાવનું નિરૂપણ પણ
તેમણે આખેહૂય કર્યું છે. રાધાબાઈ વડોદરાના વતની હતા, અવધૂત-
નાથ નામના સાધુના શિષ્યા હતા અને રાધાકૃષ્ણના ભક્ત હતા. તેમનું
‘દેહસૌંદર્ય’ સારું હતું અને કંઈ પણ સારું હતો. તેમની ગરબીઓ સુગેય
છે, પરંતુ તેમની ભાષામાં ગુજરાતી સાથે મરાઠી અને હિન્દીનું વિચિત્ર

મિશ્રણ થયેલું છે. કૃષ્ણાખાત્ર વડનગરના નાગર બ્રાહ્મણ હતાં અને તેમણે લખેલાં ‘કૃષ્ણનાં હાલરડાં’ તથા ‘સીતાજીની કાંચળી’ ગુજરાતની સ્ત્રીઓમાં લોકપ્રિય છે. ‘સીતા, રામ અને લક્ષ્મણના સંવાદો’ તેમણે ધરગથ્ય છતાં અસરકારક ભાષામાં રજૂ કર્યાં છે. ગૌરીખાત્ર ડુંગરપુરના વતની હતા અને સાંતિએ નાગર બ્રાહ્મણ હતા. નાની ઉંમરમાં વિધવા થયા પછી તેમણે એક રામાનંદી ગુરુ પાસે યોગ, સમાધિ અને તત્ત્વ-જ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમણે લગભગ સાડા છસો પદો લખ્યાં છે, જેમાં મુખ્ય વિષય વેદાંત છે. કવયિત્રીઓમાં વેદાંતી તરીકે તેમનું પ્રથમ સ્થાન છે.

પ્રાચીન યુગનો છેલ્લો કવિ દયારામ ગરબી સાહિત્યનો ચક્રવર્તી ગણાય છે. તેનું મૂળ નામ દયાશંકર હતું પણ કૃષ્ણભક્ત થયા પછી દયારામ રાખ્યું. તેનો જન્મ નર્મદા તીરે આવેલા

દયારામ ચાંદોદમાં થયો હતો. તેનું જીવન નર્મદા તીરે (ઇ. સ. ૧૭૭૭-૧૮૫૨) ધડાયું. કિશોર અવસ્થામાં અને યૌવન અવસ્થામાં તેણે પોતાના આદર્શ કૃષ્ણના જીવનનું અનુકરણ કર્યું હતું. એક વાર નંદી તીરે સોનારણનો ધડો ફેડી નાંખ્યો અને ઝંઘડો વધી પડે તે પહેલાં તે બાજુના ગામ કરનાળીમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં તેને કેશવાનંદ નામના ગુરુ મળ્યા અને તેને કૃષ્ણનો ભક્ત બનાવ્યો. મોટે ભાગે તે ચંદોદ અને ડોહમાં રહેતો. આખી જિંદગી અપરિણીત રહ્યો હતો. રતનખાત્ર નામની એક વિધવા સોનારણને પોતાના પૂર્વ-જન્મની પત્ની માનીને તે સાથે રાખતો હતો, જે કે એ મરણદી વૈષ્ણવ હાથે જ રાંધતો. તે ઘણો વિલાસી પ્રકૃતિનો અને વરણાગી હતો. જાતનો સાઠોદરા નાગર હતો. તેનો સ્વભાવ ઘણો ઉગ્ર હતો. જીવનના અંત ભાગમાં અંધ થયો ત્યારે રતનખાત્રએ તેની ઘણી સંભાળ લીધી. તેણે ભારતનાં બધાં તીર્થોની યાત્રાઓ કરી હતી, તેથી તેની ભાષામાં ઘણું વૈવિધ્ય છે. આ યાત્રાઓમાં તે ઘણીવાર લૂંટાયો પણ હતો. વિલાસી વૈષ્ણવ મહારાજની નિંદા કરવાનું તે છોડતો નહિ અને ખુલ્લે મોઢે ઉક્તપણે તેમની સામે બોલતો. તે

સ્વભાવનો ધણો લહેરી અને રસિક હતો. જિંદગીમાં ધન ભેગું કર્યું ન હતું. પાછળથી પોતાની મરણક્રિયા થાય કે ન થાય પણ જીવતે જીવત ખારમું કરીને તેણે એ ક્રિયા આટોપી લીધી હતી. તેના શિષ્યો તેને આર્થિક મદદ કરતા. તે સંગીતનો જાણકાર હતો અને એકવાર સંગીતની હરીફાઈમાં પણ જીત્યો હતો. તેને નરસિંહ મહેતાનો અવતાર પણ ગણવામાં આવતો. “દયારામ અભિમાની, ઊર્મિલ અને ઉગ્ર સ્વભાવનો હતો. દયારામના ઘડતરમાં જ એક નિર્જળ, નિઃસહાય ગોપીના ભાવો ન હતા, તેમ જ શરણાગતિ પામતા ભક્તની દીનતાય ન હતી. આપણી ગત ચોખ્ખાયા પેઢીના દયારામનાં દૂષણો સંતાડવાના બધા પ્રયત્નો વ્યર્થ ગયા છે. દયારામમાં માનવભાવનું પ્રાધાન્ય છે. તેની જાતીયવૃત્તિ ઘણી પ્રબળ હતી. સ્ત્રીઓ જે કંઈ છે અને જે કાંઈ આપી શકે એમ છે, તે માટે એ તેમને ચાહતો. એની ભક્તિમાં રાધાકૃષ્ણ એ તો નિમિત્ત છે. કોઈ કાલ્પનિક કૃષ્ણની ગોપી થવાનું એના હૃદયમાં જ નથી. એ માત્ર તો ગરબા ગાતી કે નર્મદા તીરે નહાતી સ્ત્રીના સૌંદર્યની પ્રશંસા કરવામાં જ આનંદ માને છે.” (મુનશી).

દયારામની કૃતિઓના છ વિભાગ પાડી શકાય:—(૧) વલ્લભ સંપ્રદાયની કૃતિઓ. દા. ત. ‘વલ્લભનો પરિવાર,’ ‘ચોરાસી વૈષ્ણવનું ઘોળ,’ ‘ભક્તિપોષણ’ વગેરે. (૨) વલ્લભ સંપ્રદાયનું તત્ત્વજ્ઞાન ચર્ચાતી કૃતિઓ. દા. ત. ‘રસિક વલ્લભ’ અને હિન્દીમાં ‘શત શૈયા.’ (૩) પૌરાણિક આખ્યાનો દા. ત. ‘અન્નમિલ આખ્યાન,’ ‘વકત્રાસુર આખ્યાન,’ ‘સત્યભામા આખ્યાન,’ ‘ઓખાહરણ,’ ‘દશમ-સ્કંધ,’ ‘રાસ પંચાખ્યાયી’ વગેરે. (૪) પ્રકીર્ણ કૃતિઓ. દા. ત. ‘નરસિંહ મહેતાની હૂંડી,’ ‘પરશુરામ વર્ણન,’ ‘નીતિ ભક્તિનાં પદો’ વગેરે. (૫) ગરબી સંગ્રહ (૬) દયારામે ‘શત શૈયા’ની ટીકમાં કેટલુંક પૌરાણિક કથન ગદ્ય પણ લખ્યું છે.

તેની સાંપ્રદાયિક કૃતિઓનું સાહિત્યિક મૂલ્ય ઘણું ઓછું છે. પુષ્ટિ-માર્ગીય સિદ્ધાંતો સમજાવવા માટે તર્ક પરંપરા યોજતાં તેનો કાવ્ય-

પ્રવાહ ઝાંખો પડે છે. જો કે તેની ભાષાનું માધુર્ય અને કૃષ્ણભક્તિના ઊછળતા ભાવોથી સાંપ્રદાયિક કવિતા પણ મનોરમ બની જાય છે. ‘રસિક વલ્લભ’માં તેણે શાંકરવેદાંતનું ખંડન કરી વૈષ્ણવ ધર્મસિદ્ધાંતનું મંડન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેનાં આખ્યાનોમાં કશું અસાધારણ તત્ત્વ નથી, તેમાં પ્રમાણબદ્ધતા નથી, કથાનો વેગ નથી અને વિષયાંતર ઘણું છે. પ્રસંગો અને પાત્રોનું આલેખન તેને ફાવ્યું નથી. તેની ભાષા મંબુલ અને કર્ણરમ્ય છે, તેટલી તેની વિશિષ્ટતા છે. દયારામે હિન્દી, વ્રજ, મરાઠી, પંજાબી, સંસ્કૃત અને ઉર્દૂમાં પણ ઘણાં કાવ્યો લખ્યાં છે.

દયારામને મહત્તા અપાવનાર, ‘પ્રાચીન કાવ્ય-મહાલયનું ઝળકતું સુવર્ણ શિખર’ તરીકે માન અપાવનાર તેની ગરબીઓ છે. ઊર્મિગીતોમાં તેનું સ્થાન પ્રથમ પંક્તિના કવિઓમાં છે. ઊર્મિગીતોમાં તેણે અનેક અવનવા તત્ત્વો ગૂંથ્યાં છે. અર્વાચીન રાસની પ્રેરણા પણ ગરબીઓમાં રહી છે. ગુજરાતનું રસજીવન દયારામની ગરબીઓએ કેટલેક અંશે ઘડ્યું છે. ગુજરાતી ભાષામાં લાલિત્ય અને માધુર્ય પૂરવામાં દયારામનાં ગીતોનો વિશેષ ફાળો છે. દયારામનાં કેટલાંક ઊર્મિગીતોમાં શૃંગારભાવો નિરૂપાયા છે, કેટલાકમાં હૃદયનો પશ્ચાતાપ અને પાપમાંથી દૂરવાનો તલસાટ વ્યક્ત થયો છે. અને કેટલાકમાં કેવળ કૃષ્ણની ભક્તિ છે. કેટલાકના મતે દયારામનાં કાવ્યો રાધા એ જીવનું અને કૃષ્ણ એ પલ્લવનું પ્રતીક છે. ત્યારે કેટલાકના મતે દયારામ ભક્ત કરતાં પ્રણયી વધારે છે. સંસ્કૃત કવિઓએ જે વિલાસિતા તેમની કૃતિઓમાં દર્શાવી છે તેવી વિલાસિતા દયારામની કૃતિઓમાં છે.

“વાંકું મા જોશે વરણાગિયા,

“જોતાં કાળજમાં કાંઈ થાય છે જ રે,”

“હું શું જાણું જે વહાલે મુજમાં શું દીકું ?”

“જે કાંઈ પ્રેમઅંશ અવતરે, પ્રેમરસ તેના હિરમાં ઠરે,”

“કામણ દીસે છે અલખેલા તારી આંખમાં રે લોલ.”

વગેરે રસ છલકતાં ગીતોથી દયારામે ગુજરાતને મુગ્ધ કયું છે. કૃષ્ણ, રાધા, ગોપી, ળંસરી એ જેટલું મહત્ત્વ તેનાં કાવ્યમાં ધરાવે છે અને તેની આસપાસ તેણે પોતાની ભાવસૃષ્ટિ રચી છે. બાષાની સુકુમારતા, લાલિત્ય, ઊર્મિની સચોટતા, શબ્દમાધુર્ય, સુગેયતા અને પ્રાણ્યના તલસાટના કથનની સચોટતામાં તેને કાષ્ઠ પહોંચી શકે તેમ નથી. “દયારામ ભક્ત કહેવાયો પણ તે સદાય કવિ છે. જે જમાનામાં ભક્ત કહેવડાવ્યા વગર ઊર્મિઓ દર્શાવાતી નહીં તે જમાનામાં તેને ભક્ત થવું પડ્યું. દયારામની કવિતામાં શુદ્ધ ભક્તિનો ધ્વનિ નથી. શુદ્ધ ભક્ત સખી ભાવ કેળવે છે, સજીવ સ્ત્રી તરફ અણુગમે કેળવે છે. દયારામ નરસિંહ મહેતાની જેમ સ્ત્રીને જંગળ લેખતો નથી. દયારામ માનવી છે, ભક્ત નથી.”

દયારામ તેના જીવનમાં લંપટ હતો તેવી ગુજરાતમાં કેટલાકની માન્યતા છે, તેના ચરિત્રકારો અને વિવેચકોમાં ગોવર્ધનરામ જેવા કેટલા વિદ્વાનો તે લક્ષણ યાજીએ મૂકે છે; જગજીવન મોદી આદિ તેના તરફ સમદષ્ટિ રાખે છે. શંકરલાલ રાવળ આદિ તેનો ખ્યાલ કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને મુનશી આદિ તેનું એ લક્ષણ નિઃસંકોચ સ્વીકારી લે છે તેને માનવભાવ તરીકે જીએ છે. દયારામ ભક્ત કવિ છે તેના કરતાં વધારે પ્રાણ્યનો અમર કવિ છે. સમગ્ર રીતે તે આત્મલક્ષી કવિ છે. દયારામનું જીવનદર્શન ઘણું મર્યાદિત છે તેથી પરલક્ષી કાવ્ય-પ્રકાર તેને ફાવ્યો નથી. શૃંગારરસમાં તેનું નિરૂપણ પ્રથમ પંક્તિના કવિને શોભે તેવું છે. શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ કહે છે તેમ, “પનઘટ સરખું પ્રેમસ્થાન, વાંસળી સરખું સૂચક વાઘ, ઘૂંઘટ સરખું પ્રેમપ્રલોભન અને રાસ ગરખી સરખી કવિતા એ નવગુજરાતે શોધી કાઢી નથી; ત્યાં સુધી દયારામ આપણા કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાને રહેશે.” દયારામની ગરખી-ઓને મૂલવતાં કવિશ્રી ન્હાનાલાલે યોગ્ય જ કહ્યું છે: “એમની (દયારામની) કવિતા એટલે ગગનમાંથી વરસતી મધુરમની ફરફર. એમનાં છે ગુજરાતનાં સાચાં અને સર્વોપરિ Lyrics. અખો એટલે ગુજરાતનો

ઓધવજી, દયારામ એટલે ગુજરાતની ગોપી-ગાતી, કિલ્લોલતી, ગરબે ધૂમતી; દયારામ એટલે આ પાખંડ પ્રચુર લોકે **રસો વૈ સઃ** ની વાંસળી વગાડનાર. દયારામની ગરબીઓ માંહેની કલ્પના તો છે વીજળીના ઝંખકારા, મનોહારિણી અને આંતર અજવાળતી. દયારામની ગરબીઓ સમાન **Lyrics** જગતભરમાં નથી. ગરબે ધૂમતી ગરવી ગુજરાતજુના ગૌરવ સોહાગ સમોવડ સોહામણી એવી દયારામની કવિતા છે.”

પ્રાચીન યુગના છેલ્લા પ્રતિનિધિ દયારામથી તે યુગ સમાપ્તિ પામે છે. દયારામનો અંસીખોલ ગુજરાતને જાણે સુચાવતો ગયો છે: (શ્રી. વિજયરાય વૈદ્યના સચોટ શબ્દોમાં કહીએ તો) — “તમારામાંથી હજી પનઘટ પર ખેસી પનિહારીઓને સતાવનાર કોઈ નીકળશે પણ હવે તે મોટો થઈને એકલક્ષી ભગવદ્ભક્ત નહિ બની શકે; તમે સંસ્કૃત ભણીને ભાગવત વાંચશો પણ દૈવી વાણીને જીવનમાં ચરિતાર્થ અમારા જેટલી ને અમારી રીતે નહિ કરી શકો; તમે કાશી જશો ને મથુરાં, પણ એવી ઉતાવળે કે અમારા યુગના ગુજરાતીઓની જેમ હિન્દના જનતા જનાર્દનના અહુવિધ રૂપ ને તેની લીલાઓ વિલોકતા વિલોકતા નહિ; અને તેથી, એના જીવનને જીલતાં કાવ્યો રચનાર પણ તમારામાંથી પાકશે નહીં. તમે અમારો સંતોષ સમજી નહિ શકો, અમારી સાત્ત્વિકતાને હસશો, અમારી ધાર્મિકતા ખોઈ ખેસશો. એમ કર્યાના બદલામાં તમને કંઈક મળશે; ધણું મળશે. પણ કેવું ? રત્ન આપીને કોડી લીધા જેવું...”

દયારામથી પૂરા થતા પ્રાચીન યુગના સાહિત્યમાં વૈવિધ્ય નથી, જીવનદર્શનની સંકુચિતતા છે, એક ને એક પ્રકારના બાવો ને વિચારો નિરૂપાયા છે; વગેરે ઘણા દોષો બતાવી શકાય તેમ છે પરંતુ પ્રાચીન યુગના કવિ પાસે એક મહામૂલી સંપત્તિ હતી. તે છે આત્મપ્રતીતિ અને સ્થિર જીવનદષ્ટિ. પ્રાચીન યુગનો કવિ જે કંઈ લખતો તે આંતરિક પ્રતીતિથી લખતો. પોતે અપનાવેલી અને સાચી માનેલી જીવનદષ્ટિથી લખતો અને માટે ભાગે તેમાં સચ્ચાઈનો રજુકાર સંભળાય છે.

પ્રકરણ આઠમું

લોકસાહિત્ય

પ્રાચીન સાહિત્યમાં શિષ્ટ સાહિત્ય (Classical Literature), ગ્રંથસ્થ સાહિત્યની પડખોપડખ લોકસાહિત્ય (Folk-Lore) નો પ્રવાહ પણ વહ્યા કર્યો છે. પહેલું સાહિત્ય ગ્રંથસ્થ છે અને વ્યક્તિઓનું સર્જન છે જ્યારે બીજું કંઠસ્થ છે અને મોટે ભાગે લોકસમૂહનું સર્જન છે, અથવા તો તેમાં વ્યક્તિત્વ ગૌણ છે. શિષ્ટ સાહિત્ય ધોરી સડકનો મારગ છે. જ્યારે પ્રાકૃત જનોનું કંઠસ્થ લોકસાહિત્ય એક પાતળી સાંકડી પગદંડી છે. લોકસાહિત્યના આપણા ઐશ્વર્ય અને વિવેચક શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ કહ્યું છે તેમ, “લોકોનું કંઠસ્થ સાહિત્ય માતાના ગર્ભમાં ખેડેલા બાળકથી માંડીને મૃત્યુને આરે સૂતેલા બુઢાઓ સુધી, બાણેલા કે અબણ વા તો સુધરેલાં કે ગ્રામીણ એવા કાઈ પણ ભેદ વગર સર્વ માનવોની ભર્મિઓની અભિરચિઓને એક નાનીશી કેડી પર લઈ જઈને રસાનંદની મુસાફરી કરાવે છે.” લોકસાહિત્ય પ્રાચીન યુગના માનવીના જીવન વ્યવસાયોની સાથે, એની મહેનત, ઉછેર, રમતો, પરવો, લગ્ન અને મરણની સાથે વાણીતાણીની જેમ વણાઈ ગયું હતું.

લોકસાહિત્યના મુખ્યત્ત્વે ત્રેસેક સર્જનપ્રકાર પાડી શકાય:—

(૧) માનવી હમેશાં શબ્દગારીને બોલતો આવ્યો છે અને લોકસાહિત્યમાં પણ વાણીની એવી સચોટતા છે. કેટલાક વિશિષ્ટ રૂઢિપ્રયોગો લોકસાહિત્યે સંભાળ્યા છે, જેમકે કાષ્ઠને સંતાનના અભાવનું દુઃખ હોય ત્યારે સીધે સીધું એમ નથી કહેવામાં આવતું પણ તે સંવેદન વ્યક્ત કરવા માટે કહેવાય છે—“શેર માટીની ખોટ છે.”

(૨) આપણી કહેવતોમાં પણ જીવનના અનુભવનો નિયોડ

સચોટ રીતે રજૂ થયો છે. દા. ત. ડોળી માણસને માટે કહેવાય છે-
“ ચકલી નાની પણ ફરકો મોટો.”

(૩) ઋતુઓનાં રહસ્યોને સંક્ષિપ્ત રીતે રજૂ કરનારી કહેવતોને ભડલી વાક્ય કહેવામાં આવે છે. દા. ત. “ જો વરસે ભરણી તો નાર મેલે પરણી.” ભરણી નક્ષત્રનો વરસાદ એટલો બધો વિનાશક બને કે પતિ પોતાની પત્નીને પણ ત્યજી દે તેવો ભયંકર દુષ્કાળ પડે.

(૪) દૂંકા દય પણ રસાત્મક ગદ્યકથન બાળકોના ઉખાણામાં મળે છે. લોકસાહિત્યમાં આ ઉપરાંત સમરયાઓ પણ ઘણી પ્રચલિત છે.

(૫) પ્રાચીન યુગમાં લોક સાહિત્યે સમસ્ત જીવનને કવિત્વમય બનાવી દીધું હતું. જન્મથી મૃત્યુ સુધીના બધા પ્રસંગો અને ભાવો લોકસાહિત્યમાં ઝિલાયા છે. સ્ત્રીને ગર્ભ રહે ત્યારથી કુંડુંબ વનિતાઓ ગાતી: “ લીધું ને ગૂંધું. માઈ આગણું, પગલીનો પાડનાર ઘોને રત્નાદો ! ” બાળકને પોઢાડવા હાલરડાં ગવાતાં: “ તમે મારા દેવનાં દીધેલ છે, તમે મારા માગી દીધેલ છે; આવ્યા ત્યારે અમર થઈને રહો. ” બાળ જોડકણું પણ ગવાતાં: “ આજ મારો નાનકો નાઓ નથી, કુદો નથી, કડયની ધુધરી વાગી નથી.”

(૬) કુમારિકાઓ અને નવોદાઓ લોકવ્રતોની ઉપાસનામાં પ્રકૃતિ-પૂજા કરતાં ને વ્રત જોડકણું ગવાતાં: “ ગોરમા ગોરમા રે, કંથ દેજો કલાગરો, તમે મારા ગોરમા છો ! ”

(૭) જગતની આદ્ય નવલિકાકાર નારી છે અને તેની વ્રતકથાઓમાં સ્ત્રીનાં શીલ, સૌંદર્ય અને સંસ્કારનું દર્શન થાય છે. દા. ત. નાગપાંચમની વ્રતકથા.

(૮) લગ્નગીતોથી જીવનના એ મહાપ્રસંગને કાવ્યમય બનાવવામાં આવતો લગ્નગીતોના વિવિધ પ્રકારો છે. કોઈમાં સ્વયંવરના સ્વરો સંભળાય છે. દા. ત. “ એક જાંચો તે વર ના જો જો રે દાદા, જાંચો તો નિત્ય નેવા ભાંગશે. એક નીચો તે વરના દેશો રે દાદા, નીચો તો નિત્ય ડેખે આવશે.” કોઈ લગ્નગીતોમાં અસંસ્કારી પરિહાસ

છે. દા. ત. “લાડો લાડી જમે રે કંસાર, વેવાણુ મારી ટળવળે રે.” કોઈ લગ્નગીતોમાં અપહરણ અને ભેટ, રૂથતની પણ ઝાંખી થાય છે. દા. તા. “સીમડીએ કેમ જશો વરરાજા, સીમડીએ ગોવાળીડો રોકશે” કોઈ લગ્નગીતોમાં ઇચ્છિત વિવાહના સંસ્કાર નજરે પડે છે. દા. ત. “મેં તો દાદા મારાને દુભવ્યા રે, તારા આજા ધુંધટડાને કારણ હો લાડડી, હજી રે સમજ મારી કોયલડી.” કોઈ લગ્નગીતોમાં પ્રકૃતિવત પ્રણય દેખાય છે. દા. ત. “મારા છોગજાને છાંયે ચાલી આવ, મારી ગોરી રે, લાલ છેડો લટકાં કરે.” કેટલાંક લગ્નગીતોમાં સ્થૂળ પ્રકારનો, અસંસ્કારી હાસ્યરસ નજરે પડે છે; આવાં કાવ્યોને ફટાણાં કહેવામાં આવે છે.

(૯) સ્ત્રીઓના રાસડા અને ગરબામાં નૃત્ય, સંગીત અને કાવ્ય એ ત્રણે તરવોનો સુયોગ થયો છે. “તેઓ દાંપત્ય અને પ્રણય ગાય છે. કૌટુંબિક સુખદુઃખના ભાવો, આકાંક્ષાઓ ગાય છે. દુરના અને નજીકના ભૂતકાળની ઇતિહાસ વટનાઓ ગાય છે. સાંસારિક કરુણ રસિક તેમજ હાસ્યરસિક બનાવોની સંવેદનયુક્ત ગાથાઓ ગાય છે ઋતુઓનાં, તહેવારોનાં, કૃષિજીવનનાં, શ્રમજીવી દશાનાં, પશુપંખી સાથેનાં સંપર્કનાં કંઈ કંઈ ગાણાં થાય છે. માતાની ગરબીઓ, પીરનાં સ્તવનો, પૌરાણિક પાત્રનાં કથાનકો, બહારવટીયાનાં અને લૂંટારાનાં આચરણો, નાવિકોનાં સાહસો અને સંકટો, રૂબરૂતા વહાણોનાં જળસંકટોનાં વર્ણનો, ખૂતો, આત્મહત્યાઓ, લંપટતાના કિસ્સાઓ, લશ્કરી નોકરીઓના ત્રાસ, અપહરણો, પરક્રીયા જોડેનાં નાસેડા અને રાજશાસકોનાં બુદ્ધિ, એમ આ ગીતોના પ્રકારની ટીપ ઘણી લાંખી થવા જાય છે.” (મેઘાણી). દા. ત. “મેંદી રંગ લાગ્યો રે,” અથવા “છેલાજી છોગાજો હોય તો મૂલવે, ડાહરિયો દરિયાપાર, મોરલી વાગે છે.”

(૧૦) કેટલાંક ગીતો સમૂહ કાર્યના છે અને કામ કરતાં કરતાં, ઘંટીએ દળતાં, ખેતરોમાં કાપણી કરતાં બવાય છે.

(૧૧) મૃત્યુના વિલાપ ગીતોને રાજિયા કહેવામાં આવે છે. દા. ત. “બેનને જાવાં તે નગર સાસરે.” તાપ્ત વખતે મુસ્લિમો પણ વિશિષ્ટ પ્રકારનાં વિલાપી ગીતો ગાય છે.

(૧૨) આ ઉપરાંત કેટલુંક સાહિત્ય પુરુષોએ જ રચેલું છે. હીજડાઓ-પાવૈયાઓના અમુક પ્રકારનાં ગીતો હોય છે. નવરાત્રની ગરબીઓમાં કૃષ્ણ અને રાધા, દેવીઓ અને માતાઓ વગેરે વિશેનાં ગીતો ગવાય છે. રાવણહથ્થો બળવીને ઘેર ઘેર ગાતા ફરતા નાથબાવાઓનાં ગીતોમાં ભટ્ટરિ અને ગોપીચંદની ગાથાઓ કે બહારવટીઆઓનાં પ્રશસ્તિગીતો હોય છે. ખેડૂતો કાશ હાંકતાં અને મેળાઓમાં ચંદ્રાવળાં, છકડીઆં વગેરે ગાય છે. પરીકથાઓ, રૂપકથાઓ, પ્રેમશૌર્યને બહાવતી ગંભીર ઇતિહાસ દંતકથાઓ, દુયકાઓ, સંત કથાઓ બાળવાર્તાઓ વગેરેનું ગદ્યબદ્ધ વાર્તા સાહિત્ય પણ પરંપરાથી ચાલ્યું આવ્યું છે. તુરી લોકો દુહાબદ્ધ વાર્તાઓ ગાય છે. દા. ત. શેણી વિજળચંદની પ્રેમકથા દુહાઓમાં સચવાઈ છે. ભવાઈમાં પણ ગીત-સાહિત્ય જળવાયું છે. દા. ત. ‘નાનીશી નાર અને નાકે રે મોતી’, વાલમ વિદેશેને વાઢી જેતી.” પરિભ્રમણ કરનારા લુહારિયાઓ-ગાડલિયાઓમાં સ્ત્રીઓને બદલે પુરુષો લગ્નગીતો ગાય છે. ચારણીસાહિત્યમાં રાસ, કાવ્યો, મરશિયા, દુહા, ખિરુદગીતો, ઘોડા, ભેંશ, ઊંટ, વગેરે પશુઓ વિશેના પ્રશસ્તિગીતો વગેરે વિપુલ સાહિત્ય નજરે પડે છે. ખોળ વગેરે કામોએ પણ સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય રચેલું છે. જૈન સંજ્ઞાઈ અને રાસાઓમાં પણ એ સંપ્રદાયનું લોકસાહિત્ય જળવાયું છે.

(૧૩) લોકવાણીનો અંતિમ પરિપાક લગ્નનોમાં છે. લોકસંતોએ વેદ, ઉપનિષદ અને ભાગવતમાંથી દોહીને આ લોકવાણીને જનસામાન્યને સ્પર્શી શકે તેવા તાલસંગીતના કટોરામાં ઉતારી છે. દા. ત. “ધણી તારો પાર ન પાયો ન પાયો રે, પ્રથમીના માલિક! તમે તારો હો...જી!”

પ્રકરણ નવમું

પ્રાચીન સાહિત્યનાં પ્રેરક બળો

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યને, તેના ઉગમ કાળથી માંડીને ૧૯ મી સદીના ઉત્તરાર્ધ સુધીમાં, હેમચંદ્રના સમયથી માંડીને દયારામ સુધીમાં અનેકવિધ જીવનબળોએ ઘડ્યું છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે, ગુજરાતનું એ જીવન પ્રમાણમાં સંકુચિત હતું. જીવનનો સર્વતોમુખી ઉલ્લાસ ન હતો. એને પરિણામે સાહિત્યનો વિકાસ પરિમિત ક્ષેત્રમાં થયો છે. જ્યારે જ્યારે ગુજરાતમાં શાંતિ પ્રવર્તી હતી ત્યારે ત્યારે સાહિત્યમાં પણ સમૃદ્ધિ નજરે પડે છે. પ્રાચીન યુગમાં સાહિત્યની પ્રેરણા મુખ્યત્વે ધાર્મિક જીવનમાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે. ‘વિમલ પ્રબંધ’ જેવા કાષ્ઠ ગ્રંથમાં જ સામાજિક પરિસ્થિતિનું આલેખન થયું છે. મોટે ભાગે સંતો અને ભક્તોએ એ યુગનું સાહિત્ય ઘડ્યું છે.

નરસિંહ પહેલાંના યુગમાં જૈનોએ સાહિત્યના વિકાસ અને પોષણમાં ઘણો ફાળો આપ્યો છે. નરસિંહ યુગમાં નરસિંહ અને મીરાંએ ભક્તિની જ્વાળાઓ પ્રકટાવી છે. નાકર યુગમાં પૌરાણિક ગ્રંથો પરથી આખ્યાન પરંપરાનું અનુસરણ મોટા પાયા પર શરૂ થયું છે. પ્રેમાનંદ યુગમાં આખ્યાન, લોકવાર્તા અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં કલા-સમૃદ્ધિ નજરે પડે છે. મંદ યુગમાં સાહિત્યની ઝોટ આવી છે અને દયારામના ખંસીખેલની સાથે પ્રાચીનયુગ પૂરો થાય છે. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં જળવાયેલ દુહાઓથી પ્રેમશૌર્યનો જે લલકાર શરૂ થયો હતો તે દયારામની પ્રણયબંસરીથી વિરમે છે.

પ્રાચીન કવિતાનું સમગ્ર દર્શન કરતાં એક દોષ એ નજરે પડે છે કે આપણા પ્રાચીન કવિઓનો આત્મા બિલકુલ વિશાળ નથી— એમનું વિશ્વ ઘણું જ અદ્ય છે. શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ કહે છે તેમ “જે અર્થમાં આપણે બીજા કવિઓને કવિપદ લગાડીએ છીએ તે

અર્થમાં એમને કવિ કહેતાં પણ આંચકો લાગે છે. ગુજરાતની પ્રકૃતિ, પણ પંખી-એનું અવલોકન ક્યાં છે? ટૂંકામાં, નવ નવ ઉન્મેષશાલિની ભુદ્ધિપ્રતિભાની (પ્રાચીન) ગુજરાતી કવિતામાં ઘણી ખામી છે. આ ખામીનું કારણ એ છે કે, આપણા આત્માના ઘણાખરા ભાગમાંથી જીવન જ જતું રહ્યું હતું. એની અવલોકનશક્તિ લુપ્ત થઈ ગઈ હતી; એનો સંસારનો સ્વાદ મરી ગયો હતો. ગૃહ, રાજ્ય આદિ મનુષ્ય જાતિએ ઉપજાવેલી ભાવનાઓ અને સંસ્થાઓમાંથી એનો રસ ઊઠી ગયો હતો. માત્ર એનો એક ભાગ કંઈક સચેત રહ્યો હતો, અને તે ધર્મ. ન્યાં સુધી આપણું સકળ જીવન અંદરથી ઉત્થાન નહિ પામે, અને એની પ્રવૃત્તિઓમાં વિવિધતા અને પ્રજળતા નહિ આવે, ત્યાં સુધી વિશાળ અર્થમાં કવિતાનો સંભવ દૂર છે.” પ્રાચીન યુગના કવિનું રસવિશ્વ ઘણું સાંકડું હતું. એકના એક વિચારો, ભાવો, લાગણીઓ તેની કવિતામાં પુનરુક્ત થયા કરે છે. “કરમણુકી ગતિ ન્યારી, ઓઘા !” કે “પ્રાણિયા, ભજ લેને કિરતાર, આ તો સપનું છે સંસાર” જેવી પંક્તિઓમાં મધ્યકાલીન (પ્રાચીન) સાહિત્યનો મધ્યવર્તી સૂર આવી જાય છે.

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય પર સંસ્કૃત સાહિત્ય, વ્રજ ભાષા, જૂના વખતનું અપભ્રંશ સાહિત્ય, પારસી સાહિત્ય, લોકવાર્તા અને લોકગીત એ બધાની અસર દેખાય છે. મરાઠી કે બીજી ભાષાની અસર થોડી ઘણી હશે, પણ તે ગણનાપાત્ર નથી. પ્રાચીન સાહિત્ય મુખ્યત્વે સંસ્કૃત સાહિત્યની અસરથી ઘડાયું છે. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય એ સંસ્કૃત સાહિત્યનું બાળક છે, છતાંય સંસ્કૃત સાહિત્યના બધા વિભાગોની ગુજરાતી સાહિત્ય પર અસર થઈ નથી; દા. ત. નાટક, ચંપુ કે વેદાંત સિવાયની પદ્ધતિઓની અસર ગુજરાતી સાહિત્ય પર દેખાતી નથી. સંસ્કૃત પુરાણોમાંથી કથાઓ અને આખ્યાનો ગુજરાતીમાં ઊતર્યાં છે. એની એ કૃષ્ણલીલા કવિઓએ ફરી ફરીને ગાઈ છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના

પ્રાચીન સાહિત્યનાં પ્રેરકબળો

૮૫

અનુદાસ: અનુવાદો થયા નથી, પણ ભાવવાહી ભાષાંતરો જ થયાં છે. વળી સંસ્કૃત સાહિત્યનું વાતાવરણ, એના ઉચ્ચ કોટીના સંસ્કારો ગુજરાતીમાં ઊતર્યા જ નથી. સંસ્કૃત ભાગવત સુશિક્ષિત ઉચ્ચ સંસ્કારવાળા શુધિશાળી લોકો માટે લખાયું હોય તેમ લાગે છે, ત્યારે તેના પરથી ગુજરાતી કવિઓએ કરેલા અનુવાદો અને આખ્યાનો અર્ધશિક્ષિત કે અશિક્ષિત અને અલ્પસંસ્કારી માણસો માટે લખાયાં લાગે છે. કાલિદાસ વગેરેનાં Classical-શિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યની અસર પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય પર બહુ થઈ નથી.

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રારંભકાળમાં જૈન સાહિત્યનું પ્રથમ સ્થાન છે. હેમચંદ્ર પહેલાં અને પછી જૈન સાહિત્યે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યને વેગ આપ્યો છે. જૈનોએ જેવી રીતે ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી સમસ્ત ગુજરાતને મંદિરો અને શિલ્પકળાથી શોભાવ્યું છે. તેવી રીતે ગુજરાતી જીવન અને સાહિત્યને તેમણે વિશિષ્ટ આકાર આપ્યો છે. પ્રાચીન સાહિત્યની જાળવણી કરીને જૈન સાધુઓએ વિદ્યાનો પ્રાચીન વારસો જાળવી રાખ્યો, તે તેમનું મહાન અને યશસ્વી કાર્ય છે. આ જૈન સાહિત્ય ન સચવાયું હોત તો ગુજરાતી ભાષાનું આદિ સ્વરૂપ આપણે જાણી શક્યા ન હોત. ઇતિહાસના અનેક પ્રદેશો અજ્ઞાત હોત અને ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રારંભકાળની પરિસ્થિતિથી આપણે વાકેફ ન થઈ શક્યા હોત.

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય પર મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરે સંસ્કારોની પણ અસર થઈ છે. મુસલમાનોના વિલાસી જીવનની અસર ગુજરાત પર થઈ પરંતુ અબુલફઝલ અને ફૈઝી જેવા મુસ્લિમ વિદ્વાનો ગુજરાતમાં થયા નહિ. રાજ્યકર્તાઓ મુસ્લિમ હોવાથી ફારસી અને ઉર્દૂનો અભ્યાસ થવા માંડ્યો. દયારામે પણ ઉર્દૂમાં કવિતા લખી છે. કેટલાક સુલતાનોએ હિંદુઓને મુસલમાન બનાવ્યા અને તેને પરિણામે એમણુ ખોળા, પીરાણા વગેરે કામો અસ્તિત્વમાં આવી અને તેમનું

સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય પણ રચાયું. સદૃશીને પોતાના ઉપદેશોમાં હિંદુ ધર્મના બધા અવતારો કબૂલ રાખ્યા અને છેલ્લો કલ્કી અવતાર તે હઝરત અલીનો એવો ઉપદેશ આપ્યો. પારસીઓએ પણ તેમની મૂળ ભાષા ફારસીના ગ્રંથોનો પણ ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો. તેમણે પોતાના પ્રાચીન ઇતિહાસ વિશે 'શાહનામા' જેવા નામેહ (ઇતિહાસ કાવ્ય) લખ્યાં. તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં ફારસી પ્રયોગોનું મિશ્રણ કર્યું. મુસ્લિમ રીત અખત્યાર કરીને ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ પણ બાઇબલ વગેરે ખ્રિસ્તી સાહિત્યના ગુજરાતીમાં અનુવાદો કર્યા. પ્રાચીન સમયમાં ખાસ કરીને ફારસીની અસર વધતી ગઈ. નાગરોએ પણ પોતાનાં નામ 'સાહેબરાય' જેવાં રાખવાં માંડ્યાં અને ફારસી ભેતખાજીનો શોખ વધ્યો. નરસિંહરાવના પૂર્વજો ફારસીમાં કવિતા લખતા. નાગરો ફારસીમાં કસીદા (પ્રશસ્તિ કાવ્યો) લખતા. એક નાગર સાહિત્યકાર તો વળી ફારસીમાં જ સંખ્યા કરતો. કેટલાંક ઇતિહાસગ્રંથો પણ એ સમયમાં ફારસીમાં લખાયા.

પ્રાચીન સાહિત્યમાં ભક્તિમાર્ગની અસર સૌથી વધારે નજરે પડે છે. ભક્તિ મંત્રદાય ભગવદ્ગીતા, નારદનાં ભક્તિસૂત્રોથી શરૂ થયો અને શ્રીમદ્ ભાગવતના સમયમાં તેનું વિશેષ પ્રચલન થયું. નરસિંહથી દયારામ સુધીના પ્રાચીન સાહિત્યમાં ભક્તિનું સાહિત્ય ખૂબ લખાયું છે. નરસિંહ, મીરાં, બાલણ, નાકર, પ્રેમાનંદ, પ્રેમસખી, દયારામ વગેરે અનેક કવિઓએ ભક્તિનું સાહિત્ય લખ્યું છે. શુદ્ધ ભક્તિ કેવળ નરસિંહ અને મીરાંનાં સાહિત્યમાં છે. દયારામમાં શુદ્ધ ભક્તિ કરતાં પ્રણય વધારે છે. પ્રેમાનંદ ભક્તિનો કલાકાર છે, બાલણ ઉપાસક છે અને નાકર પણ તેની હરોળમાં બેસે છે. એટલે શુદ્ધ ભક્તિની કવિતા કેવળ નરસિંહ અને મીરાંની છે. ભક્તિની જવાળાઓ પ્રકટાવવામાં ચૈતન્ય અને જયદેવની અસર નરસિંહ અને મીરાં પર થઈ હોવાનું કહેવાય છે પરંતુ જે સત્યોનું ભાવમય દર્શન બીજા પ્રાંતના કવિઓને થયું, તે દર્શન ગુજરાતના કવિઓને આંતરફૂરણથી ન થઈ શકે એમ માનવાને કારણે

અર્વાચીન સાહિત્યનાં પ્રેરકબળો

૮૭

નથી. ભક્તિની અસર નીચે જે સાહિત્ય લખાયું છે, વૈષ્ણવ સંપ્રદાય, વલ્લભસંપ્રદાય, પુષ્ટિ સંપ્રદાયની અસર નીચે જે સાહિત્ય લખાયું છે, તેમાં ધર્મ સંપ્રદાયની માન્યતાને બાજુએ મૂકીએ અને કેવળ કલાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પણ રસતૃપ્તિ થાય છે. બીજા ધર્મ-સંપ્રદાય કરતાં ભક્તિસાહિત્યમાં કલાતરંગ વધારે આવ્યાં છે. ભક્તિએ કવિનાં આત્માનાં અંતરતલોને અવનવી પ્રેરણા આપી છે અને માટે તેમાં શુદ્ધ સાહિત્યકીય દૃષ્ટિએ પણ રસાત્મકતા રહી છે. માનવોનાં આલેખનને ભક્તિએ જેટલું પોષણ આપ્યું છે તેટલું બીજા કોઈ સંપ્રદાયે કે વાદે આપ્યું નથી. તેથી ભક્તિ-સાહિત્ય એ પ્રાચીન યુગના સાહિત્યનો પ્રાણ છે.

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં લોકસાહિત્ય અને લોકવાર્તાનો પ્રવાહ પણ અન્ય સાહિત્યની સાથે સમાંતર વહ્યો છે. લોકવાર્તા એ સર્વે વાર્તાસ્વરૂપોનું મૂળ છે અને લોકગીત એ સર્વ કવિતાનું મૂળ છે. લોકસાહિત્ય એ બોલાતી જનવાણીનો નિચોડ છે. ગુણાદ્યની ‘જહલકથા’થી લોકવાર્તાની એક પરંપરા શરૂ થઈ હતી, જે પ્રાચીન સાહિત્યમાં ખીલેલી છે. પ્રાચીન કાળમાં લોકવાર્તાઓ પદ્યમાં લખાઈ છે અને જૈનેતર કવિઓએ પ્રાચીન કથાનકોમાં ઉમેરા કરીને પ્રાકૃતજનોની વાર્તાપિપાસાને તૃપ્ત કરી છે. રાજા વિક્રમની કથાઓ, ‘પંસોપાખ્યાન,’ ‘કર્પૂર મંજરી,’ ‘સૂડા બોતેરી,’ ‘માધવાનલ કામ કુંડલા,’ ‘મારુટોલાની વાર્તા,’ ‘ખીલહલી પંચાશિકા,’ ‘વિદ્યા-વિલાસિની,’ ‘નંદ યત્રીસી,’ ‘હંસાવલીની વાર્તા,’ ‘કામાવતીની વાર્તા,’ ‘શિલવતીનો રાસ,’ ‘પ્રેમાવતીની વાર્તા,’ ‘સદેવંત સાવર્ગિણી’ વગેરે વાર્તાઓ એક કે બીજા રૂપમાં ઘણા કવિઓને હાથે લખાઈ છે. આ લોકવાર્તાઓની વિશિષ્ટતા એ છે કે તે પદ્યાત્મક હોય છે. આનંદ, બોધ અને જીવહારણનાં તેમાંથી મળે છે. વળી મોટે ભાગે જૈનોએ મનોરંજનાર્થે તેનો ઉપયોગ કર્યો છે અને જૈનેતરો પણ જૈન કૃતિઓને અનુસર્યાં છે. લોકવાર્તાનો શ્રેષ્ઠ પ્રાચીન કવિ

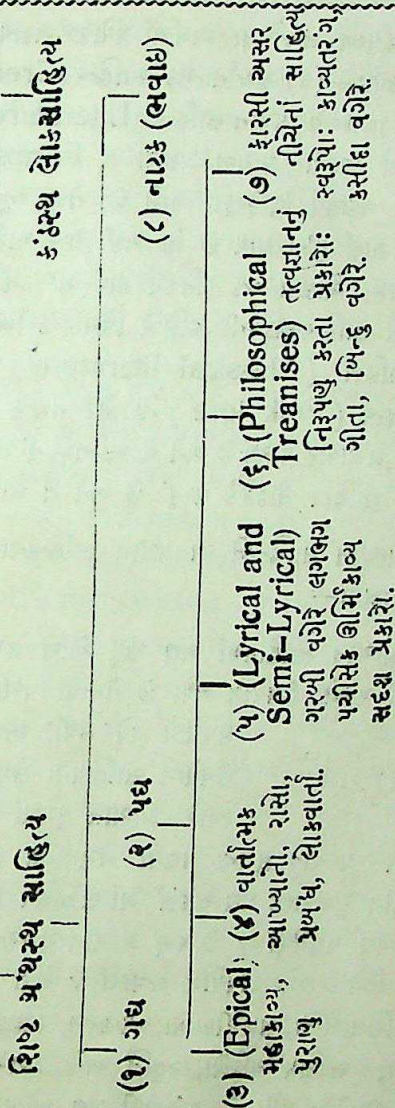
શામળ છે. આ વાર્તાઓનાં શીર્ષક મોટે ભાગે નાયિકાનાં નામ ઉપરથી રખાય છે અને તેમાં નાયક કરતાં નાયિકા વધારે તેજસ્વી જણાય છે. આ લોકવાર્તાઓમાં અકસ્માતો, ચમત્કાર, દેવે વગેરે અદ્ભુત તત્ત્વો પણ આવે છે. તેમાં શૃંગારનું નિષ્પણ પણ સારા પ્રમાણમાં થયું છે. દેવોની પુષ્પવૃષ્ટિ, સ્ત્રીઓનાં સૌંદર્યવર્ણનો, બાણથી કંપતા પાતાળ વગેરેની અમુક રૂઢ ઉપમાઓ લોક સાહિત્યમાં આવે છે. તેમાં સુભાષિતો અને સમસ્યાઓ પણ આવે છે. વીર વેતાળ અને પૂતળાઓ, શુકન અને અપશુકન વગેરે લોકજીવનના તહેમો પણ આવે છે. પરદેશ સાથેનો વેપાર અને સમુદ્રપારની સફરો તથા વહાણવટાંના ઉલ્લેખો આવે છે. તેમાં ચક્ષુરાગ (પ્રથમ દષ્ટિએ પ્રેમ)ના પ્રસંગો આલેખાયા છે. વર્ણુતર લગ્નો પણ આલેખાયાં છે. તેમાં નારીની અતિ પ્રશંસા થઈ છે તેમ અતિ નિંદા પણ થઈ છે. પુરુષદ્વેષિણી સ્ત્રી ધણી વાર્તાઓમાં છે. આ વાર્તાઓની નાયિકાઓ ધણી સંસ્કૃત અને ચોસઠ કલામાં પ્રવીણ છે. વેશ્યાઓ, ગણિકાઓ, માલણ વગેરેનાં પાત્રો તેમાં આવે છે. સ્ત્રી પુરુષનો વેશ લે એવા પ્રસંગો પણ બને છે. પરદાવાપ્રવેશ અને પવન પાવડીની માન્યતાઓ પણ છે. પ્રાણીકથાઓમાં પણ ઉપદેશ છે. કાશીનું કરવત, કમળપૂજન, રાજ્યોની નગર-ચર્ચા, વિદ્યાવિલાસ, રાજ સભા, નગરીના રાજ્યો, કળશ ઢોળતી હાથણી, વાતવાતમાં સંભારાતી થળી સહેજમાં થતી દેશનિકાલની સળ, ધૂતારાપૂર જેવાં નગરો, આમ અમુક પ્રકારનું વિશિષ્ટ વાતાવરણ લોકવાર્તાઓમાં નજરે પડે છે.

પ્રકરણ દસમું

પ્રાચીન સાહિત્યનાં સ્વરૂપો

‘વારુમય’ એ શબ્દને વાણીના સફળ પ્રદેશના વિશાળ અર્થમાં વાપરીએ તો ‘સાહિત્ય એ શબ્દને ઈશ્વરપાર્વતીવત્ સંપૂર્ણ થયેલા

साहित्य

વાક્ય-અર્થયુક્ત સર્જનના અર્થમાં પ્રયોજ શકાય. સાહિત્યના બે પ્રકારો પાડી શકાય:—(૧) સર્જનાત્મક સાહિત્ય (Creative Literature) (૨) જ્ઞાન તથા બોધપ્રધાન સાહિત્ય (Literature of Knowledge) સાહિત્યનાં સ્વરૂપો અથવા પ્રકારો (Forms of Literature) યુગે યુગે બદલાય છે, ફેરફાર પામે છે, તેમાં જૂનાં. નવાં મિશ્રણો થાય છે અને કોઈ લુપ્ત થાય છે તો કોઈ ઉદય પામે છે. સાહિત્યનાં સ્વરૂપોમાં કોઈ ચોક્કસ જડ નિયમ હોઈ શકે નહિ. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યને સાહિત્યસ્વરૂપની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ ત્યારે ગ્રંથસ્થ સાહિત્ય, શિષ્ટ સાહિત્ય (Classical Literature) અને કંઠસ્થ સાહિત્ય, લોકસાહિત્ય (Folk lore) નો ભેદ નજરે પડે છે. પહેલા પ્રકારનું સાહિત્ય ગ્રંથાકાર પામ્યું છે અને તે વ્યક્તિઓનું સર્જન છે. જ્યારે બીજા પ્રકારનું સાહિત્ય લોકકંઠે વસ્યું છે અને તે લોકસમૂહનું સર્જન છે.

પ્રાચીન સાહિત્યને અનુલક્ષીને સાહિત્યના સ્વરૂપો નીચે પ્રમાણે ગણી શકાય:—

પ્રાચીન સાહિત્યમાં ગદ્ય ઘણું ઓછું લખાયું છે. જેટલા વ્યાપક સ્વરૂપમાં પદ્યનો ઉપયોગ થયો છે તેનાથી પચીસમા ભાગે પણ ગદ્યનો ઉપયોગ થયો નથી. અર્વાચીન સાહિત્યમાં ગદ્યનો (૧) ગદ્ય ઉપયોગ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ ઘણો થયો છે, ત્યારે પ્રાચીન યુગમાં તેનો ઉપયોગ અત્યલ્પ થયો છે. પ્રાચીન યુગના ગદ્યના નમૂનાઓ મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ “પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્ય સંદર્ભ”માં સંગ્રહિત કર્યા છે. વ્યવહારની વાણી તરીકે ગદ્ય પહેલેથી જ છે પણ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં સર્જનના વાહન લેખે ગદ્યનો ઉપયોગ જવદ્દે જ થયો છે. મોટે ભાગે આજ્ઞાપત્રો, શિલાલેખો, ધર્મટીકાઓ, વ્યાકરણ, શિક્ષણ, વિવરણ, પદ્યાવલિઓ, ટંબાઓ, સંક્ષિપ્ત ચરિત્રો, સ્તુતિ અને પ્રશંસાયુક્ત કથાઓ વગેરેમાં ગદ્યનો ઉપયોગ થયો છે. સંસ્કારી ગદ્ય કહેવાય તેવું આમાં બહુ ઓછું

પ્રાચીન સાહિત્યનાં સ્વરૂપો

૯૨

છે. આથી ગદ્યશૈલીનો વિકાસ પ્રાચીન યુગમાં થયો નથી. તરુણ પ્રભુ એ એક જ માત્ર એવો સાહિત્યકાર છે કે જેનું ગદ્ય સંસ્કારી અને શિષ્ટ કક્ષાનું છે. બાકીના બધાની કૃતિઓ લગભગ બધાવબોધા—બાલકોને શિક્ષણ આપવા માટે લખાયેલી પ્રવેશિકાઓ—છે. છેક દયારામના ગદ્યમાં પણ એની કવિતાના દસમા ભાગ જેટલું જે માધુર્ય નથી. સહજાનંદ સ્વામીના આજ્ઞાપત્રોનું ગદ્ય હિન્દી અને ગુજરાતીના મિશ્રણ જેવું છે. સંસ્કૃતમાં બાણે કાદંબરી ગદ્યમાં લખી હતી પરંતુ પ્રાચીન ગુજરાતીમાં બાલણે તેનો અનુવાદ પદ્યમાં કર્યો હતો, તે હકીકત સૂચક છે.

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય મોટે ભાગે પદ્યમાં લખાયું છે. પદ્ય પ્રકારોમાં મહાકાવ્ય, વાર્તાત્મક, ઉર્મિકાવ્યસદૃશ, તત્ત્વજ્ઞાનનિરૂપક પ્રકારો,

કાવ્યતરંગ અને કર્સીદા જેવા ફારસી અસર

(૨) પદ્ય નીચેનાં સાહિત્યસ્વરૂપો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

આ બધા પ્રકારોમાં છંદોવિધાનની દૃષ્ટિએ

જોઈએ તો અનાવૃત્ત સંધિ અક્ષર મેળપ્રવાહ (મંદાકાંતા વગેરે છંદો) બહુ પાતળો વહે છે. આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ છંદો (તોટક વગેરે) પહેલાંની અપેક્ષાએ જરા વધારે વપરાયા છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં માત્રા-મેળ કે જાનિ છંદો (હરિગીતિ વગેરે) નો ઉપયોગ સારા પ્રમાણમાં થયો છે પણ પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતાનો પ્રધાન પ્રવાહ દેશીઓનો છે. આ દેશીઓ પિંગળના અધિકારની બહાર છે, એવો એક મત છે. શ્રી. કેશવ હ. ધ્રુવ આ મતના છે. બીજી બાબુથી આપણા આદિ વિવેચક નવ-લરામે કહેલું છે કે, દેશીઓનું પણ પિંગળ હોવું જોઈએ. જો કે તેમણે તે દિશામાં વિશેષ પ્રયત્ન કર્યો નથી. શ્રી. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકે ‘પ્રાચીન ગુજરાતી છંદો’માં આ મતને દલીલ સહિત પૂરવાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં મહાકાવ્યો કે પુરાણો રચાયાં નથી. અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીમાં કેટલીક કૃતિઓ એવી છે કે જેનું બાહ્ય

૬૨

ગુજરાતી સાહિત્યનેા સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

(૩) Epical

મહાકાવ્ય

સ્વરૂપ મહાકાવ્ય કે પુરાણને મળતું આવે છે પણ તે કોઈ કૃતિઓમાં મહાકાવ્યનું પોત દેખાતું નથી. દા. ત. ‘ભવિષ્યસતકથા’, ‘જસહર ચરિત્ર’ વગેરે કેટલીક કૃતિઓ આ પ્રકારની છે. પરંતુ બાહ્ય રચના સિવાય મહાકાવ્યનાં બીજાં લક્ષણો તેમાં નથી. પ્રેમાનંદનું ‘દ્રૌપદી હરણ’ મહાકાવ્ય કહેવાય છે, પરંતુ કદાચ તે કાવ્ય પ્રેમાનંદનું છે જ નહિ અને હોય તો પણ તેમાં મહાકવિની પ્રતિભા નથી. સંસ્કૃતમાં લખાયેલા મહાભારત, ભાગવત, રામાયણ, વગેરે પુરાણો કે પુરાણસદૃશ ગ્રંથો મહાકાવ્યો છે પરંતુ તેના જે ગુજરાતી અનુવાદો થયા છે તેમાં મહાકાવ્યની ભવ્યતા દેખાતી નથી; તે અનુવાદો આખ્યાન શૈલીનાં છે.

વાર્તાત્મક સાહિત્ય પ્રકારોમાં આખ્યાન કથા, આખ્યાયિકા, રાસો, (૪) પ્રખંધ ચરિત્ર, રાસક, પખંધ, પ્રવાડો, ચરિત, લીલા, લોકવાર્તા વગેરેમાં ગણાવી શકાય.

આખ્યાન પ્રાચીન સાહિત્યનું સૌથી વધારે લોકપ્રિય સ્વરૂપ છે. અર્વાચીન યુગમાં જેમ નવલકથા સૌથી વધુ લોકપ્રિય સ્વરૂપ છે તેમ પ્રાચીન યુગમાં આખ્યાન સૌથી વધારે લોકપ્રિય સ્વરૂપ હતું. ‘આખ્યાન’ એ શબ્દ ‘આ + ખ્યા’ = કહેવું, વર્ણવવું એ ધાતુ પરથી આવેલો છે. એટલે આખ્યાનમાં પ્રત્યક્ષ કથનશૈલી હોય છે. વળી આખ્યાન કાવ્યમાં કાવ્યનાં તત્ત્વો તો હોવાં જોઈએ. વસ્તુ પસંદગી, વસ્તુસંકલન, પાત્રાલેખન, વર્ણન, કથન, સંવાદ અને પ્રત્યક્ષ કથનશૈલી એટલાં તત્ત્વો આખ્યાનમાં આવશ્યક બને છે. આખ્યાન ઓતાવર્ગ પાસે ગાઈ સંભળાવવાનું હોવાથી તેનું પદ્ય પાઠ્ય નહીં પણ ગેય જોઈએ. વળી ઓતાઓ સમક્ષ આખ્યાન કહી બતાવવાનું હોવાથી આખ્યાનમાં નાટકનાં તત્ત્વો પણ આવે છે. આખ્યાનકાર બધાં પાત્રોનો પાઠ પોતે ભજવતો હોય એવી ઢંગથી

પ્રાચીન સાહિત્યનાં સ્વરૂપો

૯૩.

આખ્યાન કહી બતાવે છે. આથી વસ્તુની યોજના એવી કરવી જોઈએ કે જેથી શ્રેતાના મનમાં કુતૂહલ અને અધીરાઈ ઉદ્ભવે. આખ્યાનમાં બીજા કાવ્યપ્રકારોના મુકાબલે કાર્યવેગ વધારે જોઈએ. આખ્યાનનો કાવ્ય-પ્રકાર સામાન્ય લોકવર્ગના રંજનનો હોઈ તેમાં પાત્રોના પણુ એવા ગુણુ મૂર્ત થાય કે જેમાં સામાન્ય લોકો રસ લઈ શકે. આદર્શની બહુ ઉચ્ચતા આખ્યાનમાં ન ચાલી શકે. એના સંવાદોમાં વ્યવહાર વાર્તાલાપની છટા જોઈએ. એનું વર્ણન તાદ્દશ અને રસમય બનવું જોઈએ. ઉપરાંત, ભાષા, અલંકાર, કલ્પના અને રસનાં તત્ત્વો પણ આખ્યાનમાં જોઈએ.

મહાભારત આદિ પુરાણોનાં ઉપાખ્યાનોમાં આખ્યાન સાહિત્યનાં મૂળ જોવામાં આવે છે. આપણી આખ્યાનકલાનાં બીજા નરસિંહનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં (નરસિંહ કૃત 'સુદામા ચરિત્ર' અને 'ગોવિંદ ગમન'માં) દેખાય છે. 'આખ્યાન' શબ્દ નરસિંહે ચરિત્રના અર્થમાં વાપર્યો છે. આપણાં આખ્યાનોનો પિતા છે ભાલણુ. તેણે 'નળાખ્યાન' વગેરે આખ્યાનો લખ્યાં છે. તે પછી વરતો, નાકર, વિષ્ણુદાસ, વિશ્વનાથ જાની વગેરેએ આખ્યાનો લખ્યાં છે. નાકર-વિષ્ણુદાસની કૃતિઓ સરળ અને સાદી છે, જ્યારે ભાલણુમાં કથાત્મકતાનું આકર્ષણ વધારે છે. તે પછી પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોમાં કલાની ટોચ દેખાય છે. "પ્રેમાનંદની આખ્યાન શૈલીને આપણે સંપૂર્ણ રસશૈલી કહી શકીએ." (શાંતિલાલ ઝોઝા) પ્રેમાનંદ પછી શામળ, દેવીદાસ, વલ્લભ, વીરજી, રત્નેશ્વર, હરિદાસ, દ્વારકાદાસ, કાલિદાસ, ભોજો, ગિરધર અને દયારામે આખ્યાનો લખ્યાં છે, પણ તેમાંથી કોઈ પ્રેમાનંદની આખ્યાન કલાથી આગળ જઈ શક્યું નથી. અર્વાચીન યુગમાં આખ્યાનશૈલીનો ઉપયોગ દલપતરામ, નર્મદ અને ન્હાનાલાલે કોઈ કોઈ સ્થળે કર્યો છે. પણ હવે એનો ગંભીર હેતુ માટે પ્રયોગ થતો નથી. માત્ર શ્રી. વૈશંપાયન, શ્રી. નારદ અને શ્રી. જુગા પંડ્યા હાસ્યરસની નિષ્પત્તિ માટે આખ્યાન શૈલીનો ઉપયોગ કરે છે.

કથા અને આખ્યાયિકા એ બે વાર્તાપ્રકારો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રચલિત હતા. પરંતુ એ પ્રકારના નિયમોવાળી કથા-આખ્યાયિકાઓ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં લખાઈ નથી. બાણની કાદંબરી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કથા ગણાય છે અને લાલણે કરેલા તેના અનુવાદને પણ કથા કહી શકાય. અપભ્રંશમાં ‘લવિખ્યતકથા’ છે તેને પણ કથા કહી શકાય. મોટે ભાગે ગુજરાતીમાં પદ્યબદ્ધ લોકવાર્તાઓ જ રચાઈ છે.

રાસો, રાસક, રાસ, ચરિત્ર, ચરિત, લીલા વગેરે વાર્તાત્મક સ્વરૂપો પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રચલિત હતાં. આ બધામાં રાસો મુખ્ય છે અને બીજા એને મળતા પ્રકારો છે. રાસો કાવ્ય મૂળ નૃત્ય અને ગીત સાથે સંબંધ ધરાવતું હશે પણ ધીમે ધીમે તેમાં વાર્તાત્મક પ્રબંધનું તત્ત્વ વધતું ગયું. આથી બ્રાહ્મણ કવિઓએ જે રીતે આખ્યાનો લખ્યાં તે રીતે જૈન કવિઓએ રાસાઓ લખ્યા. જેમકે, જૈન કવિ જયસુંદરનો ‘નળદમયંતી રાસ’ આ પ્રકારની કૃતિ છે. એવા સ્વરૂપમાં આખ્યાન અને રાસ વચ્ચે તાત્ત્વિક ભેદ બહુ રહેતો નથી. પ્રબંધ અથવા પવાડો અને ચરિત્ર એ પ્રકારોમાં કોઈ મહાપુરુષનું ચરિત્ર કે એના જીવનની સ્તુતિ વાર્તાત્મક સ્વરૂપે હોય છે. ચરિત્રોનું સાહિત્ય સંસ્કૃતમાં બહુ હતું નહિ. જૈન સાહિત્યકારોએ સંસ્કૃત તેમજ અપભ્રંશમાં ચરિત્રો પહેલીવાર લખ્યાં છે. જેવી રીતે જૈન કવિઓએ યશોધર કે જગદુશાનાં ચરિત્રો લખ્યાં છે તેવી રીતે ચારણ અથવા રાજકવિઓએ રાજાઓની પરાક્રમ-ગાથાઓ લખી છે. આવાં વીરરસનું પ્રાધાન્ય હોય છે. દા. ત. પદ્માભ કૃત ‘કાન્હડે પ્રબંધ’ અથવા શ્રીધર કૃત ‘રણમદ્ધ છંદ.’ પવાડો પણ મૂળ આ જ પ્રકારનો પ્રબંધ છે. ‘પવાડો’ શબ્દ સંસ્કૃત ‘પ્રવાદ’ એ શબ્દ પરથી આવેલો છે અને ‘પ્રશસ્તિ’ એવો તેનો અર્થ છે. ‘ચરિત’ અથવા ‘લીલા’માં ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક પાત્રનું આલેખન કરવામાં આવે છે.

લોકવાર્તા પ્રાચીન સાહિત્યનું એક ધણું પ્રચલિત સ્વરૂપ છે.

પ્રાચીન સાહિત્યનાં સ્વરૂપો

૯૫

તેમાં આજની જેમ ગદ્ય નહીં પણ પદ્યનો ઉપયોગ થયો છે. દુહા, સોરઠા વગેરે પણ તેમાં વાપરવામાં આવે છે. આનંદ અને બોધનું તેમાં મિશ્રણ હોય છે. જૈનોએ મનોરંજન માટે આ સ્વરૂપ પ્રયોજેલું છે. કુશલાલ જેવા અનેક જૈન કવિઓએ પ્રાચીન ગુજરાતીમાં લોકવાર્તાઓ લખી છે અને ગણપતિ, નરપતિ, ભીમ, મધુસૂદન, મતિસાર, વજ્રરાજ, શિવદાસ, વીરજી અને શામળ જેવા જૈનેતર કવિઓએ પણ લોકવાર્તાઓ રચી છે. લોકવાર્તાનો મહાકવિ તો શામળ બદ્ધ જ છે. આ લોકવાર્તાઓ મોટે ભાગે તેની નાયિકાઓના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને નાયક કરતાં નાયિકાઓ વધારે તેજસ્વી છે. આ વાર્તાઓ મોટે ભાગે પ્રેમકથાઓ અથવા તો પરાક્રમ કથાઓ અથવા અદ્ભુત કથાઓ હોય છે. પ્રાચીન યુગનો રસવૃત્તિ અને શૃંગારપ્રિયતા આ વાર્તાઓમાં દેખાય છે. દા. ત. ‘માધવાનલ કાવ્યકંડલા’ની કથામાં શૃંગાર રસનું પ્રાધાન્ય છે. આ વાર્તાઓમાં અનેક પ્રકારનાં સુભાષિતો આવે છે, સમસ્યાઓ આવે છે, વાર્તામાં વાર્તા અને તેમાં પણ વાર્તા એવી રચનાઓ હોય છે. પ્રાચીન યુગમાં કંઈક શુદ્ધિશાથી અને સમજદાર વર્ગને આખ્યાનોએ રસપાન કરાવ્યું છે તો પ્રાકૃત કેટિના વાચક વર્ગને રસપાન કરાવનાર આ લોકવાર્તાઓ છે.

ઊર્મિકાવ્ય એ એક ઘણો વ્યાપક પ્રકાર છે અને ગરબી, ગરબા, રાસ, ઋતુકાવ્ય, ફાગુ, બારમાસી, મહિના, ફૂલકાવ્ય, ભજનો, ચારખા, ચેતવણી, રૂપક, પ્રભાતિયાં, હોરી, સ્તુતિ, સ્તવન, (૫) (Lyrical પ્રશસ્તિ, થાળ, આરતી, હાલરડાં, રાજિયા, Forms) ગરબી પદો, છંપા, અવળવાણી, કાફી, કક્કો, સન્નગઈ, વગેરે ઊર્મિકાવ્ય વીશી, બત્રીસી, બિરુદ, સુભાષિત, સુકતક, દુહા, સદશ પ્રકારો. સમસ્યા, ઉખાણા, ચર્ચારી વગેરે રચનાઓ પ્રાચીન યુગમાં કરવામાં આવી છે.

રાસ એ શબ્દ સાહિત્યસ્વરૂપોમાં મૂળમાં તો એક જ સ્વરૂપનો

સૂચક હશે પરંતુ સમયાંતરે તેમાંથી જે સ્વરૂપો ઊભા થયાં છે. (૧) રાસ અથવા રાસો, જે આખ્યાનની નજીક છે, (૨) રાસ અથવા ગરબી, જે ઊર્મિકાવ્યની નજીક છે. મુનિશ્રી જનવિજયજી અને હરિવલ્લભ બાયાણી માને છે કે જેમાં રાસો નામક જંદ વપરાયો હોય તેનું નામ રાસક અથવા રાસ. દા. ત. “સદેશ રાસક”માં રાસો જંદ વપરાયેલો છે. પ્રો. ડાહરરાય માંકડ માને છે કે, રાસકને જંદની સાથે કથું લાગતું વળગતું નથી. તેઓ માને છે કે રાસક એ એક રૂપક કાવ્ય અથવા ગેય રૂપક છે અને ઉપરૂપકનો પ્રકાર છે.

ગરબી અને ગરબા વચ્ચે એવો તફાવત દર્શાવવામાં આવે છે કે ગરબાઓમાં પૌરુષભર્યું નેમ હોય છે, ન્યારે ગરબીઓમાં મનોહર લાલિત્ય હોય છે. વલ્લભના ગરબાઓ અને દયારામની ગરબીઓ સરખાવતાં આ ભેદ દેખાશે. ગરબો એ શબ્દ શ્રી. નરસિંહરાવના મતે સંસ્કૃત **गर्भदिपः (घट)** પરથી થયેલો છે. એ શબ્દ મૂળ પાત્રવાચક હતો અને પછી માથે ગરબો લઈ અથવા વચમાં ગરબો રાખીને ગવાતાં ગીતો તે ગરબા ગરબી કહેવાયાં. આજ સુધી મનાતું કે ગરબાનો પહેલો ઉલ્લેખ વલ્લભ મેવાડાનાં કાવ્યોમાં મળે છે, પરંતુ નવા સંશોધન પ્રમાણે ગરબા તેમજ ગરબી બંને શબ્દોનો પ્રયોગ કવિ બાણુદાસે અખાના સમયમાં કરેલો છે. જંદરચનાની દૃષ્ટિએ ગરબી બાલણુ જેટલી જૂની છે. સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે ગરબી એ ગુજરાતની વિશિષ્ટતા છે. પરંતુ આ જાતની ગરબીને મળતી નૃત્ય-કવિતાં અને સંગીતનો સમન્વય સાધતી રચના ઓરિસામાંથી મળી આવી છે. વિશ્વભરમાં નૃત્યગીતોનો પ્રચાર કરવાનું કામ જિપ્સી જેવી ભટકતી જાતિઓએ કર્યું હોય એમ લાગે છે. નૃત્ય ગીતોનો ગોળાકાર દરેક ઢેકાણે માન્ય થયો હોય એમ લાગે છે. શબ્દ સંગીત અને ગતિ એ ત્રણેના સૌંદર્યને ગરબીમાં અવકાશ મળે છે. નૃત્યની દૃષ્ટિએ ટાંગોરે પણ ગરબીની પ્રશસ્તિ કરી છે. લોકસાહિત્યની ગરબીઓમાં સંઘજીવનની ઊર્મિઓ અને વ્યક્તિઓનાં સુખદુઃખ વર્ણવાયાં છે. આ સ્વરૂપમાં

પ્રાચીન સાહિત્યનાં સ્વરૂપો

૬૭

આ સ્વરૂપોમાં સૌથી વિશેષ સિદ્ધિ દયારામની છે. દયારામની ગરબીઓ એ પ્રાચીન ગુજરાતીનાં સર્વશ્રેષ્ઠ ઉર્મીગીતો છે. લાઘવ એ ગરબીને પ્રાણ છે. તેથી જ ગરબીઓની કેટલીક પંક્તિઓ પેઢીની પેઢીઓથી લોકકંઠે રમી રહી છે. દા. ત. “મેંદી રંગ લાગ્યો” અને ‘આવેલ આશાભર્યા’ જેવી ગરબીઓ.

પ્રાચીન સાહિત્યમાં પ્રકૃતિકાવ્યો-ઋતુકાવ્યો લખાયાં છે અને તેમાંથી ખાસ કરીને ‘ફાગુ’ કાવ્યો જુદાં તરી આવે છે. ‘ફાગુ’ એ શબ્દ સંસ્કૃત **ફાલ્ગુન** **ફગુ**-**ફાગુ** એ રીતે વ્યુત્પન્ન થયેલો છે. સં. **ફલ્ગુ** (વસંત) પરથી પણ ‘ફાગુ’ શબ્દ આવ્યો હોય તે સંભવિત છે. વસંત ઋતુમાં અથવા ફાગણમાં જે ઉદ્વાસ પ્રકૃતિમાં અને માનવ-જીવનમાં હોય છે તેનું રસિક ચિત્ર ‘ફાગુ’ કાવ્યમાં હોય છે. ફાગુમાં શરૂઆતમાં વસંતનું વર્ણન થયા બાદ પતિ વિના વિરહથી ખૂરતી નાયિકાનું વર્ણન હોય છે. પછીની પંક્તિઓમાં એને દેખાતા શુભ શકુનનું વર્ણન હોય છે. શકુન પ્રમાણે પતિ પાછો ફરે છે અને બંનેનું મિલન થાય છે. એ વખતે ફાગુનો કવિ નાયિકાનું સૌંદર્ય વર્ણવે છે, અને છેવટે આશીર્વાદ આપે છે. જૈનેતર ફાગુઓમાં કૃષ્ણ, રાધા, રુકિમણી કે ગોપીઓ હોય છે, કે જગતનાં સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષો હોય છે. જૈન ફાગુઓમાં નેમિનાથ, રાજિમતી અથવા સ્થૂલભદ્ર, કાશા જેવાં પાત્રો હોય છે. ફાગુઓમાં સંસ્કૃત ઋતુકાવ્યોની શૈલીનો શૃંગાર હોય છે. કાદઈ અનામી કવિએ રચેલ ‘વસંતવિલાસ’ નતર્પિ કૃત ‘ફાગુ,’ જિનપથીસુરિ કૃત ‘સ્થૂલભદ્ર ફાગુ,’ રાજશેખર કૃત. ‘નેમિનાથ ફાગુ’ વગેરે જાણીતાં પ્રાચીન ફાગુકાવ્યો છે.

સંસ્કૃતમાં કાલિદાસનું ‘ઋતુસંહાર’ છે તે પ્રકારનાં ઋતુકાવ્યો, ખારમાસી કાવ્યો અને મહિનાઓ. જૈન તેમજ જૈનેતર કવિઓએ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં રચ્યાં છે. જૈન કવિ જૈન પુરાણનાં પાત્રોને પોતાના કાવ્યોનો વિષય બનાવે છે; જેમકે ચિનયચંદ્રની ‘નેમિનાથ ચતુષ્પાદિકા’ માં રાજિમતી કાવ્યની નાયિકા છે અને નેમિનાથ નાયક

છે. જ્યારે રત્નાના 'બાર મહિના' માં કૃષ્ણવિરહી કાઈ ગોપી કાવ્યની નાયિકા છે. આ કાવ્યોમાં પ્રકૃતિની સાથે માનવ ભાવોનું મિશ્રણ થયું છે. જેમ પ્રકૃતિ મહિને મહિને પલટાય છે તેમ માનવપાત્રોના ભાવો પણ એ પ્રકારનો પલટો અનુભવે છે. લગભગ બધી બારમાસીઓમાં વિયોગની દશાનું આલેખન હોય છે. કેટલાક કવિઓએ આ સ્વરૂપમાં જ્ઞાન અને ઉપદેશ લાવવાનો પ્રસાસ કર્યો છે અને 'જ્ઞાનમાસ' ની રચના કરી છે. બારમાસી કાવ્યની પાછળ ઋતુ-કાવ્યની પરંપરાનો લાંબો પથરાટ પડેલો છે.

'દૂતકાવ્ય' માં 'મેઘદૂત' ના અનુકરણમાં, વિરહિણી પરદેશ ગયેલા પિયુને સંદેશો મોકલે તે પ્રકારનું વસ્તુ પ્રધાન હોય છે. દા. ત. અબ્દુલ રહેમાનનું 'સંદેશ રાયક' એક દૂતકાવ્ય છે.

ભજનનો પ્રકાર સ્તુતિ અને પ્રાર્થનાથી જુદો પડે છે. સ્તુતિમાં પ્રભુની પ્રશંસા હોય છે, પ્રાર્થનામાં યાચના હોય છે, ત્યારે ભજન એ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર કે આત્મસાક્ષાત્કારની વાણી છે. કબીરની ભજનવાણી ગુજરાતી ભજનનો આદર્શ બની છે છતાં ગુજરાતી ભજનકારોનું પોતાનું અર્પણ પણ મૌલિક અને ગૌરવપ્રદ છે. દાસી જીવણ જેવા અનેક ભજનિકોએ સંતપરંપરાનો રહસ્યવાદ (mysticism) ગુજરાતીમાં ઉતાર્યો છે.

'ચામ્બા' માં કટાક્ષ ઘણો તીવ્ર હોય છે. ઘણીવાર આ ચામ્બાઓ બીભત્સ રચના પણ બની જાય છે. એનો ઉદ્દેશ કટાક્ષાત્મક રીતે જીવનની ખામીઓ, દર્શાવી પ્રભુ પ્રત્યે માનવને દોરવાનો હોય છે. ભોળા ભગતના ચામ્બા આપણા સાહિત્યમાં પ્રધાનપદે છે. 'ચેતવણી' માં કટાક્ષ મુખ્ય રૂપનો હોતો નથી. એ સિવાય એનો ઉદ્દેશ ચામ્બા જેવો જ હોય છે. ચેતવણીનો કવિ જરા સમજાવટથી કામ લે છે. કવિ પ્રીતમની ચેતવણીઓ આમ મિત્રની જેમ સમજાવીને ઉપદેશ આપે છે.

'રૂપક' કાવ્ય (Allegory) સંસ્કૃતમાં સુપ્રચલિત હતાં અને ગુજરાતીમાં પણ તે પ્રકાર પ્રચલિત છે. એક જૈન કવિએ સંસ્કૃતિમાં 'મોહરા પરાજય' નામની નાટ્યકૃતિ રચી છે તે એક રૂપક જ છે.

પ્રાચીન સાહિત્યનાં સ્વરૂપો

૯૯

‘પ્રભોધ-ચિંતામણી’ એ ગુજરાતી તેમ જ સંસ્કૃતમાં તેના કર્તાએ રચ્યું છે તે પણ એક રૂપક જ છે. પ્રેમાનંદનું ‘વિવેક વળુઝારો’ પણ એક રૂપક કથા છે. જીવરામ કૃત ‘જીવરાજ શેઠની મુસાફરી’ પણ એ પ્રકારનું કાવ્ય છે. જીવ અથવા આત્માને લગતું કોઈ પારમાર્થિક સત્ય આ રીતે એહિક પ્રસંગની પરિભાષામાં રૂપકમાં રજૂ કરવામાં આવે છે.

‘પ્રભાતિયાં’ એ પ્રભાતમાં ગવાતાં ભક્તિગીતો છે આ પ્રકાર નરસિંહ મહેતાએ વિકસાવ્યો છે. ભજનો તો પ્રાચીન કાળથી હતાં જ, પરંતુ પ્રાતઃકાળની સ્મૃતિને અનુરૂપ જેય રાગો દ્વારા નરસિંહ મહેતાએ આત્માની પ્રકુલ મનોદશા પ્રભાતિયાંમાં વ્યક્ત કરી છે. નરસિંહનાં પ્રભાતિયાંમાં જેમ એક બાજુ સામાન્ય પ્રકારનો નીતિ ઉપદેશ છે તેમ બીજી બાજુ ગહન જીવનરહસ્યો અને બ્રહ્મસંશોધનની તાલાવેલી પણ છે. દા. ત. ‘જાગીને જોઈં તો જગત દીસે નહીં’ એ ધ્યું રહસ્યપૂર્ણ (mystic) કાવ્ય છે. આ પ્રકારને ઝૂંઝણાતો છંદ વધારે અનુકૂળ છે.

‘હોરી’ એ પિંગળમાં છંદનું નામ છે. અને તેનાં હિંદી અને ગુજરાતી કવિઓએ કૃષ્ણની હોરીઓ લખી છે. ‘સ્તુતિ’ કે ‘સ્તવન’માં પ્રભુ કે ઇશ્વરની પ્રશસ્તિ હોય છે. દરેક સંપ્રદાયના સાહિત્યમાં આવાં સ્તવનો લખાયાં છે; સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓએ ‘થાળ’ નાં કાવ્યો પણ લખ્યાં છે. તેમાં પ્રભુને ધરાતી ભોજન સામગ્રીનું વર્ણન હોય છે. આરતી પણ એક પ્રકારનું સ્તુતિ કાવ્ય છે. શિવાનંદની આરતીઓ ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ છે. સંસ્કૃતમાં લખાયેલ મહિજન-સ્તોત્ર અને પ્રશસ્તિ કાવ્યો જેવાં કાવ્યો પણ ગુજરાતીમાં લખાયાં છે.

હાલરડાંઓ મુખ્યત્વે લોકકવિઓએ લખ્યાં છે. તે બાલ કાવ્યોમાં વાતસંધ્યનું નિરૂપણ એક આવશ્યક તત્ત્વ છે. રાધાબાઇએ પણ હાલર-ડાંઓ લખ્યાં છે.

રાજિયાઓ પણ લોકસાહિત્યનો એક પ્રકાર છે, તે એક વિલાપગીત છે. રાજિયાઓમાં જે શોકપ્રાધાન્ય છે તેને ગૌણ બનાવી તેમાં પ્રભુશ્રદ્ધાનું તત્ત્વ ઉમેરવાનો પ્રયાસ આપસાહેબ ગાયકવાડે કર્યો છે.

પિંગળની દૃષ્ટિએ આપણે જોને પદો કહીએ છીએ તે લગભગ દરેક પ્રાચીન કવિએ લખ્યાં છે. આમાં સામાન્ય રીતે નીતિ ઉપદેશ હોય છે. છપ્પાઓનો કાવ્યપ્રકાર તેમાં સૌથી વધારે લોકપ્રિય થયો છે. માંડણ બંધારી પછી અખા અને શામળે છપ્પાઓ લખવામાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરી હતી. અખાના છપ્પામાં કટાક્ષનું પ્રાધાન્ય છે, જ્યારે શામળના છપ્પામાં વ્યાવહારિક ઉપદેશનું પ્રાધાન્ય છે. ‘અવળવાણી’ નું ગાન કેટલાક સંત કવિઓએ કર્યું છે. તેમાં પદ્મ, જીવ અને જગતનું, વિરોધાભાસનો આશ્રય લઈને વર્ણન કરવામાં આવે છે. દા. ત. ‘તરણાં ઓથે કુંગર રહે, કુંગર કોઈ દેખે નહિ’ મીરો આવી અવળવાણી માટે પ્રસિદ્ધ છે. અવળવાણીમાં કબીર ભારતનો મુખ્ય કવિ છે ‘કાફી’ એ જાંઘનો પ્રકાર છે, અને એ પ્રકાર પર ધીરાનું પ્રભુત્વ છે. તત્ત્વજ્ઞાનના કેટલાક કોયડાઓ રજૂ કરવા માટે ધીરાને આ પ્રકાર સારી રીતે ફાવી ગયો છે.

કક્કો અથવા માટકા એ મૂળ સંસ્કૃત અને અપભ્રંશનો કાવ્યપ્રકાર છે અને તે ગુજરાતીમાં ઊતરી આવ્યો છે. કક્કાના દરેક અક્ષર પ્રમાણે તેની એક એક કડી લખવામાં આવે છે. આ પ્રકાર એવો છે કે એમાં સામાન્ય નીતિ-ઉપદેશથી વધારે કશું જ આપી શકાય નહિ. પ્રીતમનો ‘કક્કો’ આનું એક જાણીતું ઉદાહરણ છે,

‘સન્નિધિ’ એ શબ્દ સંસ્કૃત ‘સ્વાધ્યાય’ પરથી આવ્યો હોય એમ લાગે છે. આ પ્રકાર જોઈને કવિતાનો છે. માનવજીવનમાં નીતિની દૃષ્ટિએ ઉત્ક્રાન્તિ થાય એ તેનો ઉદ્દેશ છે. ઘણા જોઈને કવિઓએ આવી ઉપદેશાત્મક રચનાઓ કરી છે. ઉદ્યતનની સન્નિધિઓ જાણીતી છે.

કેટલીક કાવ્યરચનાઓમાં કડીઓ અથવા પંક્તિઓનું બંધન હોય છે, અને કડી કે પંક્તિની સંખ્યા પ્રમાણે કાવ્યનું નામ આપવામાં આવે છે. દા. ત. વીસી, ચોવીસી, છવીસી, બત્રીસી. પણ એકંદરે તો આ પદો જ પ્રકાર થયો. આનંદધનની ‘ચોવીસી’ માંડણની ‘બત્રીસી’ વગેરે જાણીતાં છે.

‘બિરુદ’ માં કેઈ ઐતિહાસિક વ્યક્તિની પ્રશસ્તિ હોય છે. મુક્તકો અને સુભાષિતો સંસ્કૃત અને અપભ્રંશમાં હતાં તે ગુજરાતીમાં ચાલુ રહ્યાં છે. પણ મુક્તક ક્ષેત્રે ગુજરાતની વિશિષ્ટ સિદ્ધિ ગણાય તેવા તો દુહાઓ જ છે. હેમચંદ્રે સંગ્રહેલા અપભ્રંશ દુહાઓ શૌર્ય અને પ્રેમના ભાવો નિરૂપે છે. આપણા લોકસાહિત્યમાં દુહાઓનો પ્રકાર અગ્રગામી રહ્યો છે.

સમસ્યાઓ, પહેલિકાઓ, ઉખાણાં એ પ્રકારનાં મૂળ પણ ગ્રંથો અને પ્રાચીન છે. પ્રાચીન યુગમાં તેની લોકપ્રિયતા ઘણી હતી. સમસ્યા વિનાની લોકવાર્તા અસંભવિત ગણાતી. આ પ્રકાર પર શમળનું પ્રભુત્વ ધણું છે.

‘ચરચરી’ (ચર્યરી) એ જાંઠનો એક પ્રકાર છે; તેમાં મુખ્યત્વે પ્રભુસ્તુતિ ગાવામાં આવે છે. જૈન કવિઓએ આ પ્રકારનાં ઘણાં કાવ્યો લખ્યાં છે.

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં તત્ત્વજ્ઞાન નિરૂપણ સારા પ્રમાણમાં થયું છે. તત્ત્વજ્ઞાનનું નિરૂપણ કરતી કૃતિઓનો એક વિશિષ્ટ આકર હોય છે; જેમકે, ભગવદ્ગીતાના અનુકરણમાં

(૬) તત્ત્વજ્ઞાન અનેક ગીતાઓ લખાઈ છે. અખાએ ‘અખે-નિરૂપક પ્રકારો ગીતા’ લખી છે. તેવી રીતે સંક્ષેપમાં તત્ત્વ-Philosophical નિરૂપણ કરતી કૃતિને ‘બિદુ’ કહેવામાં આવે Treatises છે. અખાકૃત ‘અનુભવબિદુ’ આ પ્રકારની કૃતિ

છે. તત્ત્વજ્ઞાનના નિરૂપણમાં પ્રશ્નોત્તર કે સંવાદનું સ્વરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નોની વિશદ જણાવટ માટે વધારે અનુરૂપ છે. એટલા માટે પ્લેટોથી માંડીને છેક આધુનિક સમય સુધી સંવાદનો ઉપયોગ આ રીતે થતો આવ્યો છે. અખાકૃત ‘ગુરુશિષ્યસંવાદ’ આ પ્રકારની કૃતિ છે.

ત્યની અસર થઈ છે. અને તેને પરિણામે ફારસીમાંથી કેટલાક સાહિત્ય-

પ્રકારો ગુજરાતીમાં આવ્યા છે. ગુજરાતમાં

(૫) ફારસી અસર મુસ્લિમ શાસન આવ્યું તેથી તેમજ પારસીઓનીચેનાં સાહિત્ય ગુજરાતમાં આવીને વસ્યા તેને લીધે આ

પ્રકારો સાહિત્યપ્રકારો પ્રચલિત થયા. ફારસીમાં જે

પ્રકારના કાવ્યતરંગોની પ્રણાલિકા હતી તે

ગુજરાતમાં આવી. ફારસીમાં જે ભેતખાજનો શોખ હતો તે પણ ગુજરાતમાં આવ્યો-ખાસ કરીને સુરતી નાગરો ભેતખાજમાં રસ લેતા.

ફારસીમાં જેવી રીતે કસીદા લખાતા તેવી રીતે મુસ્લિમ શાસકો અને તેમની કાવ્યપ્રણાલિકાના સંપર્કમાં આવનાર મુત્સદ્દી અને નાગર

સાહિત્યકારોએ કસીદાઓ લખવા માંડ્યા ગઝલનો પણ પ્રચાર થયો. દ્યારામે પણ ગઝલ લખી કહેવાય છે. ફારસીમાં જે રીતે ચરિત્ર વિષયક

મહાકાવ્યો લખાતાં તેવી રીતે ગુજરાતીમાં પણ ખાસ કરીને પારસીઓએ એવાં 'નામેહ' કાવ્યો લખ્યાં. ફારસી સાહિત્યમાં જેવા તવારીખ-

ગ્રંથો હતા તેવા ગ્રંથો પણ લખાવા માંડ્યા. જેમકે, રણછોડજી દિવાને 'તવારીખે સોરઠ' નામની કૃતિ લખી.

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં નાટકસાહિત્ય લખાયું હોય તેમ માનવાને કારણ નથી. સંસ્કૃતમાં નાટક હતું તે પરથી ગુજરાતીમાં નાટક

આવ્યું લાગતું નથી. પ્રેમાનંદનાં નાટકો

(૮) નાટક (લવાઈ) પ્રેમાનંદનાં નથી અને પ્રેમાનંદને નામે

કોઈ અર્વાચીન લેખકે લખ્યાં છે. તે હકીકત

હવે વિવાદથી પર ગણાવી જોઈએ. પ્રાચીન સાહિત્યમાં માત્ર લવાઈનું લોકનાટ્ય નોંધપાત્ર છે. જેવી રીતે ખીજા પ્રાંતોમાં

રાસલીલા જેવાં લોકનાટ્યો હતાં તેવી રીતે ગુજરાતમાં લવાઈનું લોકનાટ્ય હતું. લવાઈના ૩૬૦ વેશો અસાધત નામના કવિએ લખ્યાં

છે તેમ કહેવાય છે. પરંતુ સંભવ એવો છે કે અસાધત પહેલાં પણ લવાઈના કેટલાક વેશો લખાયાં હશે; અસાધતે તેમાં સુધારા વધારા

અને હિમેરા કર્યાં હશે. મોટે ભાગે તરગાળા દોષે આ સાહિત્ય રચ્યું

અર્વાચીન સાહિત્યનાં સ્વરૂપો

૧૦૩

છે અને ભજવ્યું છે. 'ભવાઈ' એ શબ્દ 'ભવ+આઈ' (સંસારનું દર્શન.) અથવા તો 'ભવ+આઈ' (શંકર અને અંબા,) અથવા તો 'ભવાની' (શિક્ત,) અથવા તો સંસ્કૃત 'ભગવતી' પરથી આવેલો છે એવાં અનુમાનો થયાં છે. ખીજા પ્રાંતોના લોકનાટ્યથી ભવાઈની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેની નાટ્યસામગ્રીની દૃષ્ટિએ ધર્મની સાથે તેને કશો આંતરિક સંબંધ નથી. અમુક ધાર્મિક ગણાતા તહેવારોમાં તે ભજવાય છે એટલું જ. બાકી તો એને સમાજજીવન સાથે સંબંધ છે. ભવાઈએ ગુજરાતને પ્રહસનો આપ્યાં છે. સમાજજીવનના સડા તરફ ભવાઈએ કટાક્ષકારની વક્રદૃષ્ટિ બોધે છે. 'ભવાઈ' પર સંસ્કૃત નાટકની અસર દેખાતી નથી. એ એક તળપદું સાહિત્ય સ્વરૂપ છે. ભવાઈની નાટ્યપદ્ધતિ અને શિષ્ટ નાટ્યપદ્ધતિ વચ્ચે ઘણો તફાવત છે. ભવાઈ ક્યારથી શરૂ થઈ તે ચોક્કસ કહી શકાય તેમ નથી. પણ તેરમા, ચૌદમા અને પંદરમા સૈકામાં ભવાઈની લોકપ્રિયતા હતી અને છેક શામળ સુધી તેના ઉલ્લેખો મળે છે. ભવાઈમાં મોટે ભાગે નીતિચિત્રો (Types)નું આલેખન હોય છે. દા. ત. તેના અમુક પ્રવેશોમાં વાણિયા, બ્રાહ્મણ કે કંસારાની એક જાતિના પ્રતિનિધિ તરીકે મશ્કરી કરવામાં આવી છે. ભવાઈમાં સળંગ વસ્તુ હોતું નથી પણ જુદા જુદા વેશ હોય છે. 'રાત થોડી અને વેશ ઝાઝા' એ કહેવત તેના પરથી પડી છે. ભવાઈમાં રંગલાનું પાત્ર વિદ્વષ્ટ તરીકે કામ કરે છે. રંગલાને જૂઠણ, શામળીઓ કે ડાગળો પણ કહેવામાં આવે છે. એ મોટે ભાગે શબ્દોની રમત રમે છે. તે અશ્લીલતામાં પણ સરી પડે છે. ભવાઈમાં અશ્લીલતા વધી જવાથી ભવાઈ લુપ્ત થઈ છે. ભવાઈમાં અદાર વર્ણુની ખાસિયતો અને તેમના આચરણની શિથિલતા તરફ કટાક્ષ ફેંકવામાં આવે છે. કોઈ વેશમાં કન્નેડાંની મશ્કરી કરી છે, કોઈ વેશમાં વિધવાનાં છિનાળવાં બતાવવામાં આવ્યાં છે; કોઈ વેશમાં અત્યંતે પરના જુલમોનું આલેખન થયું છે, તો કોઈ વેશમાં મુસલમાન હિંદવાણીના પ્યારનું આલેખન થયું છે. ભવાઈની ભાષામાં ગુજરાતી

સાથે હિંદી કે રાજસ્થાનીનું પણ મિશ્રણ હોય છે. દા. ત. એક વેશમાં વિકા સિસોદિયો મારવાડી ભાષા બોલે છે. ભવાઈ જેવી રચના-રંગભૂમિનો પુનરુદ્ધાર થાય તો તે નાટકના વિકાસમાં પોષક બને. ભવાઈએ અર્વાચીન નાટક પર ઘણી અસર કરી છે. ભવાઈનો હાસ્યરસ રંગભૂમિના નાટક પર આપ્યો. ભવાઈના નટોએ તેમની અભિનયપદ્ધતિનો વારસો અર્વાચીન નાટકને આપ્યો, અને એ રીતે નાટક અને રંગભૂમિના વિકાસમાં ભવાઈનો ફાળો રહ્યો છે.

આમ પ્રાચીન સાહિત્યમાં વિવિધ પ્રકારોનો વિકાસ થયો છે. તેમાંથી આખ્યાન, રાસો, પ્રબંધ, લોકવાર્તા, ફાગુ, બારમાસી, ચેતવણી, સન્નત્ત, સમસ્ત્રા, કરીદા, ભવાઈ, જેવા પ્રકારો અર્વાચીન સાહિત્યમાં લુપ્ત થયા છે. તેમાંના કેટલાંક તો પ્રાચીન યુગમાં સૌથી વધારે લોકપ્રિય હતા. તેમ છતાં યુગે યુગે સાહિત્ય પ્રકારો પણ પલટાય છે, તેમાં સાહિત્ય સ્વરૂપોની સેળભેળ થતી રહે છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાંના ગરબી, રાસ, ભજન વગેરે પ્રકારો અર્વાચીન યુગમાં પણ ચાલુ રહ્યાં છે. પ્રાચીન યુગમાં આખ્યાન અને લોકવાર્તાનું જે સ્થાન હતું તે આજે નવલકથાનું છે. આખ્યાન લગભગ સાઠ ચારસો વર્ષ સુધી જીવ્યું; નવલકથાનું આયુષ્ય એટલું હશે ખરું? આખ્યાને જે સર્વજનરસિકતા, 'બિન્ન ટુચિહિં લોકઃ'નું ચિત્ર સમારાધન કરવાની જે શક્તિ, પ્રગ્નતા આત્માનું સારકારિક ધડતર કરવાની જે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી તે આજના સાહિત્યકારોએ પ્રાપ્ત કરવાના હજી બાકી છે.

સમાપ્ત

ગુજરાતી સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

ભાગ બીજો

અર્વાચીન સાહિત્ય

(૧૮૫૦ થી ૧૯૫૦: નર્મદ થી ઉમાશંકર)

પ્રકરણ પહેલું

અર્વાચીન સાહિત્ય અને યુગવિભાગો

છેલ્લાં સો વર્ષના સાહિત્યને અર્વાચીન સાહિત્ય કહેવામાં આવે છે. પ્રાચીન યુગના છેલ્લા કવિ દયા-
અર્વાચીન યુગ : રામની વિદાય સાથે પ્રાચીન યુગની સમાપ્તિ થઈ અને નવયુગના અરુણ નર્મદના ઉદય સાથે અર્વાચીન યુગનો આરંભ થયો. છેલ્લાં સો વર્ષના એ ગાળાને અર્વાચીન યુગ એવું નામ આપવામાં આવે છે. સાહિત્યના વિવિધ પ્રેરક બળો, વિચાર પ્રવાહો અને યુગપ્રવર્તક સાક્ષરોના પ્રભાવને લક્ષમાં લઈને, આ સો વર્ષના ગાળાના વિવિધ યુગવિભાગો પાડી શકાય. કેટલાક વિવેચકો અર્વાચીન યુગના સો વર્ષના ગાળાના આ પ્રકારના વિભાગો પાડવાની વિરુદ્ધ છે. જેમકે, પ્રો. બ. ક. ઠાકોર કહે છે: “કવિ દલપતરામે ‘બાપાની પીપર’ એ કવિતા લખી સારથી આજ લગીનાં છન્નુ-સત્તાણુ વર્ષ દરમિયાન ઉત્પન્ન થયેલા આપણા અર્વાચીન સાહિત્ય-વાહ્મયનો હું તો એક જ યુગ ગણું છું, અને તેને સંક્રાન્તિયુગ જ નામ આપવું પસંદ કરું છું.” પ્રો. બ. ક. ઠાકોરના મતે છેલ્લાં સો વર્ષથી સંક્રાન્તિયુગ જ ચાલે છે, જે હવે પૂરો થશે.

પ્રો. ઠાકોર ખીજા યુગવિભાગો પાડવાનો વિરોધ કરે છે, અને માત્ર કેટલીક પેઢીઓ પ્રમાણે ગણતરી કરવાનું સ્વીકારે છે.

યુગાંકન વિશે વિવેચકોમાં મતભેદો હોવા છતાં, સાહિત્યના પ્રવાહો, પ્રેરક બળો અને સાક્ષરોના યુગપ્રભાવને ધ્યાનમાં લઇને, અભ્યાસની સરળતા ખાતર, આપણે કેટલાક યુગવિભાગો પાડી શકીએ. આ યુગવિભાગોમાંથી કેટલા યથાર્થ છે એ બાબતમાં આપણા વિદ્વાનોમાં મતૈક્ય નથી, તો પણ, સરળતા ખાતર અર્વાચીન યુગનાં સો વર્ષના (૧૮૫૦ થી ૧૯૫૦ ના) ગાળાને આપણે નીચેના છ પેટાયુગોમાં વહેંચી શકીએ:—

(૧) નર્મદયુગ : ૧૮૫૦ થી ૧૮૮૭.

(૨) પંડિતયુગ : ૧૮૮૭ થી ૧૯૦૫.

(૩) ન્હાનાલાલ-યુગ : ૧૯૦૫ થી ૧૯૧૪.

(૪) મુનશીયુગ : ૧૯૧૪ થી ૧૯૨૦-૨૫.

(૫) ગાંધીયુગ : ૧૯૨૦ થી ૧૯૩૦-૪૦.

(૬) અઘતનયુગ : ૧૯૩૦-૪૦ થી ૧૯૫૦.

[૧૯૪૭ થી સ્વરાજ્ય યુગ ગણી શકાય.]

યુગવિભાગો : પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સંપર્કમાં આવ્યા પછી, ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં, આપણા જીવન, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિમાં જે મહાન પરિવર્તન થયું, તેને પરિણામે ૧૮૫૦ થી આપણા સાહિત્યમાં અર્વાચીન યુગનાં મંડાણ થયાં. આ સો વર્ષના છ યુગવિભાગો જે રીતે આંકવામાં આવ્યા છે તે પરથી સાહિત્યસૃષ્ટિમાં થયેલાં પરિવર્તનોનો ખ્યાલ આવશે:—

(૧) નર્મદયુગ (૧૮૫૦ થી ૧૮૮૭) : પાશ્ચાત્ય ઢબની કેળવણી અને મુખ્ય યુનિવર્સિટીની સ્થાપના સાથે નવો યુગ શરૂ થયો. સંસાર-સુધારો એ આ યુગનું મુખ્ય લક્ષણ છે. કવિ નર્મદ આ યુગનો સૂત્રધાર છે. તેને નર્મદ-દલપતયુગ કે સુધારાયુગ પણ કહેવામાં આવે છે.

અર્વાચીન સાહિત્ય અને યુગવિભાગો

૩

(૨) પંડિતયુગ (૧૮૮૭ થી ૧૯૦૫) : સાક્ષરવર્ષ ગોવર્ધન-રામના મહાન ગ્રંથ 'સરસ્વતીચંદ્ર'નો પ્રથમ ભાગ ૧૮૮૭ માં પ્રકટ થયો ત્યારથી આ યુગનો આરંભ થયો. તેને સાક્ષર-યુગ, ગોવર્ધનયુગ કે જગતિયુગ પણ કહેવામાં આવે છે.

(૩) ન્હાનાલાલ-યુગ (૧૯૦૫ થી ૧૯૧૪) : આ વર્ષો દરમિયાન કવિ શ્રી ન્હાનાલાલના સાહિત્યનો પ્રભાવ વિશેષ હતો, માટે તેને ન્હાનાલાલ-યુગ કહી શકાય. કેટલાક વિવેચકો ન્હાનાલાલ-યુગને સ્વતંત્ર સ્થાન ન આપતાં પંડિતયુગમાં જ તેનો સમાવેશ કરે છે.

(૪) મુનશીયુગ (૧૯૧૪ થી ૧૯૨૦-૨૫) : આ વર્ષો દરમિયાન સાહિત્યસૃષ્ટિ પર શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીનું વર્ચસ્વ હતું. ગાંધીયુગનો પ્રભાવ બલવત્તર થતાં, મુનશીયુગનો પ્રભાવ અંખો પડ્યો; અને તેથી કેટલાક વિદ્વાનો, ૧૯૧૪ થી ૧૯૪૦ સુધીના ગાળાને મોહન-યુગ એવું નામ આપી, તેમાં ગાંધીજી (મોહનદાસ) અને મુનશી (કનૈયાલાલ= મોહન) બંનેનો સમાવેશ કરે છે.

(૫) ગાંધીયુગ (૧૯૨૦ થી ૧૯૩૦-૪૦) : ૧૯૨૦થી આપણા જીવન અને સાહિત્ય પર રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીનો પ્રભાવ વિશેષ દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે; તેથી આ યુગને ગાંધી-યુગ એવું નામ આપવામાં આવે છે તે યથાર્થ છે.

(૬) અઘતનયુગ (૧૯૩૦-૪૦ થી ૧૯૫૦) : ૧૯૪૦ થી, ગાંધી-યુગથી વિભિન્ન કહી શકાય તેવાં વિચારબળો આપણા સાહિત્યમાં પ્રવેશ્યાં. ખરું જોતાં આ વિભિન્ન વિચારબળો ૧૯૩૦ આસપાસ શરુ થયાં હતાં.

આ રીતે, છેલ્લાં સો વર્ષના સાહિત્યને ૭ યુગવિભાગોમાં વહેંચીને આપણે હવે તેનું ક્રમશઃ અવલોકન કરીએ.

પ્રકરણ બીજું

નર્મદયુગ (૧૮૫૦ થી ૧૮૮૭)

૧૮૫૭ ના બળવા પછી ગુજરાતના જીવનમાં વિચારસૂષ્ણુનું પરિવર્તન થયું. એ પરિવર્તનનું પ્રતિબિંબ

નર્મદયુગ : ગુજરાતી સાહિત્યે પણ ઝીલ્યું. યુનિવર્સિટીની કેળવણીનો આરંભ થયો. સ્વાતંત્ર્યની ભાવના

ખીલી. અંગ્રેજી સાહિત્ય, સંસ્કૃત સાહિત્ય, પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય અને ફારસી સાહિત્યનો અભ્યાસ વધતાં ગુજરાતી સાહિત્યના સર્જન પર તેની અસર થઈ. સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપો—ગદ્યસાહિત્ય, નવલકથા, નવલિકા, નિબંધ, ઊર્મિકાવ્ય, નાટક, પત્રકારિત્વ વગેરે—નર્મદયુગથી શરુ થયાં. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિથી લોકો એટલા બધા અંબાઈ ગયા કે પશ્ચિમનું એટલું બધું જ સારું એવી માન્યતા પ્રવર્તી. પાશ્ચાત્ય ઢબની કેળવણી વધવા વાગી. મુંબઈ એન્જીનેયરિંગ સોસાયટી, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી વગેરે સાહિત્ય-કેળવણી-સંસ્થાઓની સ્થાપના થઈ. ૧૮૨૨ માં ‘મુંબઈ સમાચાર’ એ પહેલું ગુજરાતી છાપું ફરુનજી મર્ઝવાનજીએ શરુ કર્યું. નર્મદયુગ એ વસ્તુતઃ પ્રબોધકાળ હતો. સૈકાઓની નિંદ્રા પછી આપણી પ્રજા આળસ મરડીને ઊભી થઈ. નર્મદયુગના વાદ્યમયમાં અંગ્રેજોનું મુરખપણું સ્પષ્ટ રૂપે દેખાય છે. ફાર્મસે ગુજરાતમાં પહેલું ઈતિહાસ-સંશોધન કર્યું. ગુજરાતનું પહેલું સારું વ્યાકરણ ટેલર નામના એક અંગ્રેજે લખ્યું છે. હોપ નામના અંગ્રેજે ગુજરાતને પહેલી સારી વાચનમાળા ‘હોપ વાચનમાળા’ આપી. ગુજરાતની પહેલી નવલકથા ‘કરણધેલો’ લખવાની પ્રેરણા નંદશંકરને રસેલ નામના અંગ્રેજે આપી. આ મંથનકાળ હતો, પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિચારનો સંઘર્ષભર્યો હતો. તેનો યુગમૂર્તિ નર્મદ બન્યો.

હલપતરામ (૧૮૨૦ થી ૧૮૯૮) : જૂની ઢબની કવિતા લખ-

નારામાં છેલ્લા અને નવી દબની કવિતા લખનારામાં પહેલા એવા કવિ દલપતરામની કવિતા વિશે આપણે ત્યાં વિવેચનનો સૂર બદલાયા કર્યો છે. એમના જમાનામાં 'કવીશ્વર' એવું બિરુદ અને 'ગરબીબદ્' સમાજી ગાળ એમને અપાયેલ. એ પછી કોઈએ એમને માત્ર છંદ રચનાર કહ્યા છે. કોઈએ ઉપદેશક કહ્યા છે. કોઈએ પદ્ધતિનિધિ લખનાર કહ્યા છે. તો કોઈએ, અંગ્રેજ કવિ પોપની કવિતા પર મૂકાય છે તેવો કૃત્રિમતાનો આક્ષેપ પણ તેમની કવિતા પર મૂક્યો છે. સાહિત્યની કેટલીક નવી કેડીઓ પર તેમણે પ્રયાણ કર્યું છે. ન્હાનાલાલ કહે છે તેમ, દલપતરામ અર્વાચીન ગુજરાતના પ્રથમ કવિ, પ્રથમ ઇતિહાસસંશોધક, પ્રથમ ગદ્યલેખક, પ્રથમ નાટ્યકાર, પ્રથમ પિંગળકાર, પ્રથમ દેશભક્ત, પ્રથમ નવલિકાકાર અને પ્રથમ સાહિત્ય-સંન્યાસી હતા.

તેમના ગ્રંથોમાં 'દલપતકાવ્યસંગ્રહ' એક વિપુલ કાવ્યગ્રંથ છે. 'કાર્ણસવિરહ' ગુજરાતની પહેલી કુરુણપ્રશસ્તિ છે. 'વેનચરિત્ર' એ જમાનામાં સુધારાનું પુરાણ ગણાતું. 'વેનચરિત્ર' નું વસ્તુ પુનર્લગ્નની આવશ્યકતા સમજાવે છે. 'વેનચરિત્ર' ને શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટે નર્મદ-યુગનું મહાકાવ્ય કહ્યું છે. 'હુન્નરખાનની ચટાર્ધ' માં સ્વદેશી ધર્મનું દષ્ટિબિન્દુ પહેલીવાર જોવા મળે છે. 'માંગલિક ગીતાવલિ' માંની ગરબીઓ સુપ્રવાહી, સુગમ, સરલ અને લોકભોગ્ય છે. એમના ગદ્ય લેખોમાં, સુધારાના દષ્ટિબિન્દુથી લખાયેલ 'જ્ઞાતિ નિબંધ', 'શૂદ્ર નિબંધ', 'બાળલગ્ન નિષેધ નિબંધ' વગેરે ગુજરાતના પહેલા નિબંધોનો સમાવેશ થાય છે. પિંગળ અને અલંકારશાસ્ત્ર તેમણે રચ્યાં છે. દલપતરામમાં હાસ્યરસ કવિતામાં નિરૂપવાની અદ્ભુત શક્તિ રહેલી છે. છંદ રચનામાં તેમનું કૌશલ પણ પ્રશસ્ય છે.

'૨૨ મા છે રૂા છંદ દલપતરામે' એ ઊક્તિ વાસ્તવિક છે. દલપતરામની કવિતા સુધારાના ઉપદેશ માટે લખાઈ છે. કવિતાની કવિતા અને સુધારાનો સુધારો એવા હેતુથી લખાયેલી આ કવિતા

દાઢીની દાઢી અને સાવરણીની સાવરણીની ગરજ સારે છે. નર્મદની જેમ, 'યા હોમ કરીતે પડો, ફત્તેહ છે આગે' જેવા ઉછાંછળા, ઉન્મત્ત સુધારામાં તેઓ માનતા નહોતા. 'ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર' તેઓ સમજાવવા માગતા હતા. નર્મદમાં સ્વદેશાભિમાન હતું; દલપતમાં સ્વદેશવાત્સલ્ય હતું. દલપતરામની કવિતાની વિશિષ્ટતા એની બાલ-ભોગ્યતામાં છે. દલપતનું માનસ કલાદષ્ટિએ બાલદશાનું છે. એની ભાષા સાદી અને મનોહર છે; વિચાર સરલ અને સુમેધક છે. એની પદ્યરચના પ્રવાહી અને સુધૃષ્ટ છે. પણ તેમનાં કાવ્યોમાં વધારે પડતી બોધપરાયણતા છે. દલપતશૈલીનો એ વિજય છે કે સામાન્ય કક્ષાના વાચકોને તે સુગમ અને છે.

દલપતરામનું અનુકરણ ઘણા કવિઓએ કર્યું છે; તેમાંના નોંધપાત્ર નામો નીચે મુજબ છે. મનમોહનદાસ ઝવેરી, કવીશ્વર રેવાશંકર, કવિ રણુજીડ ગલુરામ, કવિ જુલાખીરામ, કવિ છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ.

નર્મદ (૧૮૩૩ થી ૧૮૮૬) : ગુજરાતી કવિતામાં અર્વાચીનતાનો શુદ્ધ આવિષ્કાર નર્મદથી શરુ થાય છે. તે પોતાની કવિતાનો પ્રારંભ જૂની ઢબથી કરે છે. પરંતુ તેનો અભ્યાસ, તેને સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી સાહિત્યના પરિચયમાં મૂકી, તેની પાસે કવિતાની ભાવનામાં અને વિષયમાં નવાં અને મહાન પ્રસ્થાન કરાવે છે.

કવિ નર્મદશંકર નો જન્મ સૂરતમાં ૧૮૩૩માં થયો હતો અને તેનું મૃત્યુ ૧૮૮૬માં મુંબઈમાં થયું હતું. ૫૩ વર્ષની એની આયુષ્ય-મર્યાદા અને ૩૪ વર્ષની એની કવનકારકિર્દી. આ ૩૪માનાં સાત વર્ષ તેને શિક્ષક કે મંત્રી તરીકે, નોકર તરીકે, ગાળવા પડેલાં; બાકીનો બધો સમય તેણે બહુવિધ વિદ્યોપાર્જન અને સાહિત્યસેવામાં ગાળ્યો હતો. તેણે ૧૮૫૮માં પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે નોકરી ન કરવી અને

નર્મદયુગ

૭

કલમને ખોળે રહેવું. આ વ્રત તેણે ૨૪ વર્ષ સુધી અખંડપણે પાળ્યું, અને તેને વ્રતાપે એ સાહિત્યની ગુજરાતના કીર્તિમંદિરમાં સર્વકાલને માટે પ્રેરણામૂર્તિ લેખે પ્રાણપ્રતિષ્ઠા પામ્યો.

‘નર્મદકવિતા’ નામનો દળદાર કાવ્યસંગ્રહ, પિંગળ, રસ અને અલંકાર વિશેના ગ્રંથો, ‘નર્મગદ્ય’ નામનો વિશાળ ગદ્યસંગ્રહ, ગુજરાતનો પહેલો સમર્થ કોશ ‘નર્મકોશ’ અને ‘નર્મકથાકોશ’, ‘ધર્મ-વિચાર’, ‘મારી હકીકત’ નામની આત્મકથા, ‘દ્રૌપદી દર્શન’ વગેરે નાટ્યકૃતિઓ, ‘હાંડિયો’ નામનું સામયિક; આમ વિવિધ સાહિત્ય-પ્રકારોમાં નર્મદે ગુજરાતી સાહિત્યના અર્વાચીન યુગનો પ્રારંભ કર્યો.

નર્મદે ગુજરાતી કાવ્યનૌકાનું સુકાન ફેરવી નાખ્યું અને એકદમ નવી જ દિશામાં, નવા જ પાણીમાં, એણે એને તરતી મૂકી દીધી. છેલ્લાં પાંચ સૈકાથી ગુજરાતી કવિતા મુખ્યત્વે પરલક્ષી પ્રકારમાં જ ધૂમતી હતી; તેને તેણે આત્મલક્ષી પ્રકાર તરફ વાળી; કેવળ પરજીવન પર જ મીટ માંડીને ચાલતી હતી તેને તેણે ધહિજીવન તરફ દોરી. કેવળ ધર્મનીતિનું ધીરું ગાણું ગાતી હતી તેને આત્મમંથન તથા યુગમંથનના મસ્ત ઉદ્ગારોનું વાહન બનાવી. નર્મદે ગુજરાતી કાવ્ય-સરિતાનો પટ ખૂંચ વિસ્તારી દીધો; અને એમાં અનેક નવા નવા વિષયોનો ઉમેરો કર્યો. પ્રકૃતિપ્રેમ, સ્વદેશપ્રેમ, શૌર્ય વગેરે વિષયો તેની કવિતામાં પહેલી વાર નવા સ્વરૂપે આવ્યા. જો કે, “કોશીએ દબ્યું તો આખી રાત, પણ ભરાયું ત્યારે કોડિયું જ, આવું નર્મદના કવિપણને થયું હતું;” કવિ થવાની તેની હોંશ જળ્યરી હતી, પણ તેટલી ઉજ્જવલ પ્રતિભા નહોતી. અવની પરનો એક પણ પ્રથમ ક્રાંટિનો કાવ્યક્ષમ વિષય તેણે છોડ્યો નથી. તે છતાં “તેની કવિતામાં રસ તત્ત્વનો દુષ્કાળ” છે. તો પણ અર્વાચીનયુગનો તેમ કવિતાનો પ્રથમ પ્રસ્થાનકાર નર્મદ છે, એ ઐતિહાસિક હકીકત તો અબાધિત જ રહે છે.

અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્યનો પિતા કોને ગણવો એ બાબતમાં આપણા વિદ્વાનોએ જુદા જુદા મત દર્શાવ્યા છે. રણછોડભાઈ ગિરધરભાઈ ઝવેરી, કવિ દલપતરામ, દુર્ગારામ મહેતાજી અને નર્મદ એમ ચાર જુદા જુદા નામો આ સંબંધમાં સૂચવાયાં છે; પરંતુ વસ્તુતઃ નર્મદ જ એ માનવો સાચો અધિકારી છે. ગુજરાતી નિબંધના પિતા તરીકે પણ નર્મદને સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. ૧૮૫૧ માં નર્મદે ‘મંડળી મળવાથી થતા લાભ’ એ નિબંધ લખ્યો ત્યારથી આપણું ગદ્ય તે નિબંધ સાહિત્ય શરુ થયું ગણાય. નર્મદે ગદ્યમાં વાર્તા સિવાયના લગભગ બધા જ પ્રકારો—ચરિત્ર, ઇતિહાસ, વૃત્ત વિવેચન, સંવાદ, નાટક વગેરે—ખેડ્યા છે. ‘રાજ્યરંગ’માં જગતનો ઇતિહાસ એક લઘુ ચિત્ર-માલા રૂપે આલેખવાની તેની યોજના હતી. ‘ધર્મ વિચાર’માં નર્મદનું વિચારપરિવર્તન થયેલું દેખાય છે; ઉન્મત્ત સુધારાવીર પૂર્વનર્મદ અહીં સ્વસ્થ આર્યસંસ્કૃતિપ્રેમી ઉત્તરનર્મદ રૂપે દેખાય છે. ‘નર્મ કોશ’ એ તેનું શકવર્તી કાર્ય છે. નર્મદે સર્જેલું સાહિત્ય ભલે ઉચ્ચ કક્ષાનું ન હોય, પણ એ સર્વ પ્રકારોનો પ્રારંભ તેણે એકલે હાથે કર્યો એ અગ્રણી (pioneer) તરીકે તેનું કાર્ય મહત્વનું છે.

દલપતશૈલીની જેમ નર્મદશૈલીનું પણ તેના કેટલાક સમકાલીનો અને અનુગામીઓએ અનુકરણ કર્યું હતું. તેમાં સૌથી વધારે નોંધપાત્ર નામ ‘વિજયવાણી’ના કર્તા વિજયાશંકર ત્રિવેદીનું છે. કવિ ભવાનીશંકર, કવિ ગોવિન્દ, કવિ સવિતાનારાયણ, કવિ હીરાચંદ કાનજી વગેરેની કવિતા પર પણ નર્મદશૈલીની અસર દેખાય છે. એ યુગમાં નર્મદ અને દલપતની કવિતાના રસિકોના બે વર્ગ પડી ગયા હતા અને બેમાંથી કોની કવિતા વધુ સારી તે સંબંધમાં ખૂબ ચર્ચાઓ થતી જેના પરિણામે થોડો સમય એ કવિઓમાં પણ એક બીજા વચ્ચે હરીફાઈ બેઠી થઈ હતી.

નવલરામ : ગુજરાતના આઘ અને સમર્થ (૧૮૩૬-૧૮૮૮) વિવેચક નવલરામ પંડ્યાની કૃતિઓ 'નવલગ્રંથાવલિ' ના ચાર ભાગમાં સંગ્રહસ્થ થઈ છે. તેમાંના પ્રથમ ભાગમાં કવિતા, નાટક આદિ સર્જનો છે; બીજા ભાગમાં વિવેચન-લેખો છે; ત્રીજા ભાગ શિક્ષણ વિષયક છે અને ચોથા ભાગમાં ઇતિહાસ, વગેરે વિશેના પ્રકીર્ણ લેખો છે. અંગ્રેજી લોકોનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પણ તેમણે લખ્યો છે. તેમની તટસ્થ અને સહૃદય વિવેચનાને કારણે નવલરામ આજે પણ એક આદર્શ વિવેચક ગણાય છે. એમનાં વિવેચનોનો પ્રધાન સુર ગુણદર્શન છે, જોકે જરૂર પડે ત્યારે આકરામાં આકરી ટીકા કરતાં પણ તે અચકાયા નથી. કવિતામાં તેમણે હિંદી કાવ્યશૈલીના અનુકરણમાં 'અકબર-બીરબલ કાવ્ય', ગરબીસંગ્રહ 'ગરબાવલિ' ને 'બાળલગ્નબત્રીસી', 'મેઘદૂત' નું ભાષાંતર વગેરેની રચના કરી છે. સુધારાની કવિતામાં તેઓ નર્મદ ને દલપત વચ્ચે પૂલ જેવા છે. નાટકમાં કેન્દ્ર નાટ્યકાર મોલિયેરના **Mock-Doctor**, ના ફિદ્કીંગે કરેલા અંગ્રેજી ભાષાંતર પરથી લગભગ મૌલિક કહી શકાય તેવું તેમણે કરેલું રૂપાંતર 'હટનું ભોપાળું' હાસ્યરસથી ભરપૂર છે. 'વીરમતી' એ તેમનું સિદ્ધરાજના યુગને આલેખતું ઐતિહાસિક નાટક છે.

નંદશંકર : ગુજરાતની પ્રથમ નવલકથા (૧૮૩૫-૧૮૦૫) 'કરણધેલો' (૧૮૬૬) સર્જવાનું માન નંદશંકર તુળજશંકર મહેતાને ફાળે જાય છે. ગુજરાતના છેલ્લા સ્વતંત્ર રાજા કરણ વિરોધી એ કૃતિ ગુજરાતની પહેલી ઐતિહાસિક નવલકથા પણ છે. અને તેના પર અંગ્રેજ નવલકથાકાર વોલ્ટર સ્કોટની ઐતિહાસિક કૃતિઓની અસર સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે. શૈલી પરત્વે નંદશંકર પર મેકોલેની અસર થઈ છે. તેમાં વસ્તુનો પ્રવાહ ખંડિત થાય છે તેથી તથા નવલકથાનાં અન્ય તત્ત્વોને આધુનિક દૃષ્ટિએ જોતાં, આજે 'કરણધેલો' બહુ રસપ્રદ નહીં લાગે, તો પણ જેમાં નવલકથાનાં સર્વ લક્ષણો વિશેષ વ્યક્ત થતાં

હોય તેવી પ્રથમ સમર્થ કૃતિ 'કરણ્યલો' છે તેમાં શંકા નથી. વળી તેનું ગદ્ય પણ ગૌરવભર્યું અને પ્રભાવશાળી છે.

રણછોડભાઈ ઉદયરામ : ગુજરાતી નાટકના (૧૮૩૭-૧૮૨૩) પિતા રણછોડભાઈ ઉદયરામે અંગ્રેજી નાટક, સંસ્કૃત નાટક અને ભવાઈ એ ત્રણેય પરથી સમન્વય કરીને ગુજરાતી નાટકનો કલાદેહ ઘડ્યો. તેમની નાટ્યકૃતિઓમાં 'જ્યાકુમારી-વિજય', 'લલિતાદુઃખદર્શક', 'પ્રેમરાય અને ચારુમતી', 'નિઘશુંગાર નિષેધક' વગેરે સામાજિક છે; 'હરિશ્ચંદ્ર', 'આણાસુરમદ્મદન', 'નળદમયંતી', 'મદાલસા અને ઋતુધ્વજ' વગેરે પૌરાણિક છે અને 'વિક્રમોર્વશીય', 'માલવિકાગ્નિમિત્ર', 'રતનાવલી' વગેરે ભાષાંતર છે. 'રણપિંગળ' એ નામનો તેમનો ગ્રંથ આપણા પિંગળ સાહિત્યમાં અપૂર્વ છે. સમાજ સુધારાને તેમણે નાટકનો વિષય બનાવ્યો. તેમની નાટ્યકૃતિઓમાંનો હારયરસ ભવાઈ જેવો છે. તેનું પાત્રાલેખન કેટલેક અંશે શેક્સ્પીરીઅન શૈલીનું છે. એનું કેટલુંક અંધારણ સંસ્કૃત નાટકને મળતું છે. શિષ્ટ નાટકને તેમણે રંગભૂમિયોગ્ય બનાવ્યું. 'લલિતાદુઃખદર્શક' એ તેમની ઉત્તમ નાટ્યકૃતિ ગણાય છે. ગુજરાતની એ પહેલી કરુણાંત નાટ્યકૃતિ (tragedy) છે. એ યુગનું ગુજરાત આ નાટક જોઈને રડેલું, એમ કવિશ્રી ન્હાનાલાલ સાક્ષી પૂરે છે. આ નાટકમાં કન્નેડાનો પ્રશ્ન નિરૂપાયો છે. લલિતાના પતિ નંદનનું નામ એક દુષ્ટ, ક્રૂર, લંપટ પુરુષ તરીકે એ યુગમાં પ્રચલિત થયેલું. આ નાટક જોઈને એક વૃદ્ધ દાદીમાએ પોતાની પૌત્રીના વિવાહ, કન્નેડું અટકાવવા, તોડી નાખેલા, એમ કહેવાય છે.

નર્મદયુગના અન્ય લેખકો : ગુજરાતની પહેલી સામાજિક નવલકથા 'સાસુ વહુની લડાઈ,' સુધારક પક્ષના એક અગ્રણી મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠની કૃતિ છે. મહીપતરામે આ ઉપરાંત બે

નર્મદયુગ

૧૧

ઐતિહાસિક નવલકથાઓ 'વનરાજ ચાવડો' અને 'સંધરા જેસંગ' લખી છે. ભવાઈ સુધારવાના હેતુથી તેમણે 'ભવાઈસંગ્રહ' નું સંપાદન કર્યું છે. ભવાઈમાંથી અશ્લીલતા દૂર કરી તેમણે આ પુસ્તક રચ્યું છે. આ સુધારકે જે સુધારક સમકાલીનો દુર્ગારામ મહેતાજી અને કરસનદાસ મૂળજીનાં જીવનચરિત્રો પણ લખ્યાં છે.

શ્રી. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાએ 'અંધેરી નગરીનો ગંધર્વસેન', 'જે બહેનો,' 'જૂની આંખે નવા તમાસા' વગેરે વાર્તાકૃતિઓ રચી છે. તલપદી ભાષામાં લખાયેલું અને દેશી રાજ્યોના અંધેરનું વાસ્તવવાદી ચિત્ર આપતું 'અંધેરી નગરીનો ગંધર્વસેન' વાસ્તવવાદી નવલકથાનો પહેલો નમૂનો પૂરો પાડે છે. કાવ્યમાં તેમનું 'પાણીપત' પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે સુપ્રસિદ્ધ 'પ્રાચીન કાવ્યમાળા' નું સંપાદન કરેલું છે. પ્રેમાનંદ વગેરેની પ્રાચીન કૃતિઓ સંપાદિત કરી, પ્રસિદ્ધ કરવાનો યશ તેમને ફાળે જાય છે. જે કે તેમાંની કેટલીક કૃતિઓ બનાવડી છે એવા આક્ષેપો થયા છે.

નર્મદયુગમાં ઉચ્ચ પ્રકારની ધર્મકવિતા આપનાર ભોળાનાથ સારાભાઈ દીવેટિયાની 'ધર્મ પ્રાર્થનામાળા' પાછળની ફિલ્સૂફી પ્રાર્થનાસમાજ છે, તો પણ અન્ય સંપ્રદાયવાળાઓએ પણ ભક્તિ ગાન માટે તેનો સ્વીકાર કરેલો છે. મરાઠી અલગ ગુજરાતીમાં લાવીને તેમણે આ રચનાઓ કરી છે. તેમની ભજનકવિતા શ્રદ્ધા, ઉદ્ધાસ અને આર્જવભરી છે.

દુર્ગારામ મહેતાજીએ સાહિત્યકાર કરતાં સુધારક તરીકે વિશેષે જુએશ ઊઠાવી હતી. તેમણે માનવ ધર્મરાયની સ્થાપના કરી. તેમણે જે આત્મકથા લખી છે તે ગુજરાતની પહેલી આત્મકથા છે.

કેળવણી અને સુધારામાં અગ્રભાગ લેનાર, રૂઢિ તોડીને પરદેશના પ્રવાસે જનાર અને વૈષ્ણવ ગોસ્વામીનાં ચરિત્રો ખુલાં પાડનાર કરસન-

દાસ મૂળજીએ છાપા દ્વારા સુધારાની કુંભેશ ઊઠાવી હતી. ઈંગ્લેન્ડના તેમના પ્રવાસનું પુસ્તક તે સમયમાં ઘણું વખણાયું હતું.

‘રત્નલક્ષ્મી’ અને ‘મુદ્રા અને કુલીન’ એ બે ઐતિહાસિક નવલકથાઓ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં લખનાર જહાંગીર અરદેશર તાલિયારખાન પર મેડોઝ ટેલરની ઐતિહાસિક નવલકથાઓની અસર દેખાય છે.

લોકવાર્તા સૌપ્રથમ સંપાદિત કરવાનો પ્રયાસ ‘ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ દેશની વાતો’ ના બે ભાગમાં પારસી સાહિત્યકાર ફરામજી અમનજીએ કર્યો છે.

ગુજરાતના ભાષાશાસ્ત્રમાં જેમનું કાર્ય બોધપાત્ર છે તે શ્રી. પ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ ‘ઉત્સર્ગમાળા’ અને ‘ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ’ લખ્યા છે. ‘રસગંગા’ નામનું રસશાસ્ત્ર વિશેનું પુસ્તક પણ તેમણે રચ્યું છે.

આ ઉપરાંત ‘રાસમાળા’ ના રચનાર ફાર્ગસ, અશોકના શિલાલેખનો ઉકેલનાર પુરાતત્ત્વવિદ્ પંડિત ભગવાનદાસ ઈન્દ્રજી, મણિશંકર કીકાણી, ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ લખનાર ડોક્ટર ટેલર, પારસી સાહિત્યકાર સોરાબજી અમનજી, કે. નં. કાવસજી, વગેરેએ વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરી છે.

પ્રકરણ ત્રીજું

પંડિતયુગ (૧૮૮૭ થી ૧૯૦૫)

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના પ્રકાશન વર્ષથી માંડી એની અસર જીવન ને સાહિત્ય પર વત્તી ઓછી સક્રિયતાથી પહોંચી

પંડિતયુગ : સારલગીના સમયને ગુજરાતી સાહિત્યના ગોવર્ધન-યુગ (૧૮૮૭—૧૯૦૫) તરીકે ઓળખવો

એ સર્વથા યોગ્ય છે. તેને કેટલાક સાક્ષરયુગ કે પંડિતયુગ પણ કહે

છે. રસિક સાક્ષરત્વ એ આ યુગનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ગણી શકાય. આ યુગના સાહિત્યકારો—ગોવર્ધનરામ, નરસિંહરાવ, મણિલાલ નલુભાઈ, હ. ધ્રુવ, કે. હ. ધ્રુવ વગેરે રસિક તો હતા જ; પરંતુ તે બધા સાથે સમર્થ વિદ્વાનો પણ હતા. સાક્ષરત્વની દોરવણીથી દોરાતી રસિકતા, પંડિતાઈના ભાર નીચે દબાતી કલા એ આ યુગનું લક્ષણ છે.

આ યુગમાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીના પ્રથમ પદવીધરો (ગ્રેજ્યુએટો)નું સર્જન મોટે ભાગે નજરે પડે છે. અંગ્રેજી સાહિત્ય, સંસ્કૃત સાહિત્ય અને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય એ ત્રણેયનો અભ્યાસ આ યુગમાં થયો. પ્રાચીન પૂર્વનું જીવન, અર્વાચીન પૂર્વનું જીવન અને અર્વાચીન પશ્ચિમનું જીવન એ ત્રણ જીવનપ્રવાહોની સંગમ દષ્ટિ આ યુગને પ્રાપ્ત થઈ. તેથી આ યુગને સમન્વયનો યુગ કહી શકાય અને ગોવર્ધનરામને એ સંગમયુગના દષ્ટા કહી શકાય.

આ યુગના સર્જકો પર પાંડિત્યનો ભાર રહ્યો છે. તેથી એમનું સર્જન સાહજિક કરતાં પ્રયાસજન્ય વધુ બન્યું છે. આ યુગની વિદ્વતા પાઠ્યશાળી ગંભીર વિદ્વતા છે. શૈલીની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃતમયતાનો અતિરેક આ યુગમાં જોવા મળે છે. ‘અસ્તોદય’ દ્વારા ગોવર્ધનરામના કાકા શ્રી. મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીએ સંસ્કૃતમય ગુજરાતીનો જે પ્રચાર શરુ કર્યો તેની અસર માત્ર ગોવર્ધનરામ પર નહિ, પણ એ યુગના બધા સાહિત્યકારો પર થઈ. શૈલીને ગૌરવાન્વિત કરવા માટે આ નડિયાદી સાક્ષરોએ શૈલીને અતિ સંસ્કૃતમય બનાવી અને તેથી કૃત્રિમતા પણ આવી. આ યુગનું જમાપાસું તેના ગંભીર પાંડિત્યમાં છે. શ્રી. મુનશી કહે છે તેમ, “The dominant feature of the period was a revival of the influence of Aryan culture and Sanskrit” પંડિતયુગને કેટલાક સંરક્ષક યુગ પણ કહે છે. આવા એ પંડિતયુગના અગ્રણીસ્થાને બિરાજે છે પ્રબોધમૂર્તિ ગોવર્ધનરામ.

ગોવર્ધનરામ: ગુજરાતી સાક્ષરતાનું ઉત્તુંગ શિખર (૧૮૫૫—૧૯૦૬) પ્રબોધમૂર્તિ ગોવર્ધનરામને કહી શકાય. સાહિત્યકારની સર્જક શક્તિ સાથે સર્વદેશીય વિદ્વાતાને તેમનામાં સંયોગ થયો હતો. જીવનના અનેકવિધ પ્રશ્નોનું ચિંતન તેમના સાહિત્યસર્જનમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી જગતસાહિત્યમાં સ્થાન પામે તેવું કોઈ પુસ્તક હોય તો તે તેમનું ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ગદ્યમાં લખાયેલી નવલકથા હોવા છતાં તે એક મહાકાવ્ય જેવી કૃતિ છે. કવિ શ્રી. ન્હાનાલાલના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ જગત સાક્ષર ગોવર્ધનરામ—રચિત જગત કાદમ્બરી છે.

સંગમયુગના એ દષ્ટાએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં યુગપ્રવર્તક તરીકે સ્થાન મેળવેલું છે. ગુજરાતના અનેક સાક્ષરો પર ગોવર્ધનરામની અસર છે.

ગોવર્ધનરામનો જન્મ નડિયાદમાં ૧૮૫૫માં થયો હતો. ૧૮૭૫માં બી. એ. થયા ત્યારે પિતાની પેઢી તૂટી ને તેમના જીવનમાં વિપત્તિઓ શરુ થઈ. તેમનું ઘડતર થયું ચરોતરમાં, મુંબઈમાં ને ભાવનગરમાં. દેશી રાજતંત્રનો થોડો અનુભવ લીધા પછી તેમણે મુંબઈમાં વક્રીલાત કરી હતી અને જેવી આર્થિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ કે તરત જ નડિયાદમાં નિવૃત્ત સાક્ષરજીવન ગાળવું શરુ કર્યું હતું. ૧૯૦૬માં તેમનું અવસાન થયું હતું.

ગોવર્ધનરામની કૃતિઓમાં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ એ મહાનવલકથાના ચાર ભાગ, ‘સ્નેહમુદ્રા’ નામનું કથા કાવ્ય, ‘નવલરામની જીવનકથા,’ ‘Classical Poets of Gujrat,’ ‘લીલાવતી—જીવનકલા,’ ‘દયારામનો અક્ષરદેહ,’ ‘સાક્ષર જીવન’ વગેરે કૃતિઓ સુપ્રસિદ્ધ છે. આ બધામાં તેમનું મુખ્ય અર્પણ તો ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ છે. ‘સ્નેહમુદ્રા’ માં કવિએ પોતાની શક્તિ તથા કલ્પનાને અતિગાંભીર્યથી પ્રયોજી છે, પરંતુ તે કૃતિ ધણી દુર્બોધ છે. આ કાવ્યમાં સ્ત્રીજીવનની કુરુણ સ્થિતિ દર્શાવવામાં આવી છે. ‘નવલરામની જીવનકથા’ માં તેમણે

નવલરામનાં જીવન અને સાહિત્યની યથાર્થ મૂલવણી કરી છે. 'Classical Poets of Gujarat' માં તેમણે પહેલી વાર પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનું ઘણું સુંદર વિવેચન કર્યું છે. 'લીલાવતી જીવનકલા' પિતાને હાથે લખાયેલી પુત્રીની જીવનકથા છે. તેમાં લીલાવતીનું સંસ્કારમૂર્તિ તરીકેનું આલેખન ઘણું સુંદર છે. 'દયારામનો અક્ષરદેહ'માં તેમણે દયારામના સાહિત્ય અને ધર્મસિદ્ધાંતોની વિશદ ચર્ચા કરી છે. 'સાક્ષર જીવન' માં પાંડિત્યભર્યા પૃથક્કરણ દ્વારા તેમણે બતાવ્યું છે કે સાહિત્યકાર જીવન સાથે કેવો અંગ્રંથ ધરાવે છે, તેની અંતઃ-સૃષ્ટિ કેમ પોષાય છે, અને તેના પર આલોક અને પરલોકના પ્રકાશ કેમ ઊતરે છે.

૧૮૮૭માં 'સરસ્વતીચંદ્ર'નો પ્રથમ ભાગ પ્રકટ થતાં નવલકથા-સાહિત્યના આકાશમાં "પ્રખુલ્લ અમીવર્ષણ ચંદ્રરાજ" ઊગ્યો. 'સરસ્વતીચંદ્ર' ગુજરાતનો શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ છે, ગુજરાતની નગતકાદમ્યરી છે. અર્વાચીન સમયના હિંદુસ્તાનના સાંસારિક, રાજકીય, ધાર્મિક વગેરે મહાપ્રશ્નોની ચર્ચાનો આકરગ્રંથ છે. અર્વાચીન યુગનું એક પુરાણ તે છે, જેમાં પ્રાચીન પૂર્વની સંસ્કૃતિ, અર્વાચીન પૂર્વની સંસ્કૃતિ અને અર્વાચીન પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો સમન્વય ગોવર્ધનરામે તેમની આર્ષ દષ્ટિથી કર્યો છે. "તે પ્રણયકથા નિમિત્તે સંસ્કૃતિકથા છે : પ્રણયકથા તેના નાયક-નાયિકાની અને સંસ્કૃતિ-કથા તે યુગના ગુજરાતની." (વિ. વૈદ્ય). પંડિતયુગનું તો તે એક મહાકાવ્ય છે. તેના ચાર ભાગમાં જુદા જુદા પ્રકારની નવલકથાઓનાં ઉદાહરણ મળે છે. તેનો પ્રથમ ભાગ ઉત્તમ કલાકૃતિ છે અને તેમાં સામાજિક તથા દેશી રજવાડાનું જીવન ચિતરવામાં આવ્યું છે. બીજો ભાગ આપણું કૌટુંબિક જીવન દર્શાવે છે. ત્રીજો ભાગ રાજકીય નવલકથા છે. ચોથો ભાગ રૂપકગ્રંથી અને તત્ત્વજ્ઞાનપ્રધાન નવલકથા છે. આમ "વ્યક્તિલોક, કુટુંબલોક, રાજ્યલોક અને સાધુલોક" એમ ચતુર્વિધ સૃષ્ટિનું આલેખન તેમાં કરવામાં

આવ્યું છે. એકેએક થરના પાત્રોનું ને એ પાત્રોની લીલાભૂમિ બની શકે તેવા વિશાળ પટનું આવું સમૃદ્ધ દર્શન ગુજરાતની બીજી કોઈ કૃતિમાં નથી. ગોવર્ધનરામની શૈલિનું વૈવિધ્ય પણ અતેડું છે. Philosophic vagabond જેવો સરસ્વતીચંદ્ર, આત્મવિલોપનશીલ કુમુદ, રમતિયાળ મેઘાવિતી કુસુમ, કુટુંબરક્ષક ગુણસુંદરી વગેરે પાત્રો ગુજરાતમાં લોકપ્રિય બન્યાં હતાં. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં ગુજરાતના મહાન સર્જક અને ચિંતક ગોવર્ધનરામની સમર્થ પ્રતિભા દષ્ટિગોચર થાય છે. ગુજરાતી નવલકથા તેમજ અન્ય સાહિત્ય પર તેની ઘણી અસર થઈ છે. તેનાં ઘણાં અનુકરણો થયાં છે. આજનો કોઈ પણ સાહિત્યકાર ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની અસરથી મુક્ત નથી.

મણિલાલ નભુભાઈ : (૧૮૫૫-૧૮૯૮) : પંડિતયુગના બીજા પ્રખર સાહિત્યકાર મણિલાલ નભુભાઈ વેદાંતના અભ્યાસમાંથી પ્રેમ અને અદ્વૈતની ફિલસૂફી તારવી સર્વત્ર અભેદનો મંત્ર પ્રેરનાર અભેદ-માર્ગ પ્રવાસી હતા. જ્યારે નાનપણમાં ભણતા હતા ત્યારે સંસ્કૃતમાં ઠોઠ નિશાળિયા હતા, પરંતુ પાછળથી સંસ્કૃતના વિદ્વાન પ્રેફેસર થયા અને એડવિન આર્નોલ્ડથી માંડીને વિવેકાનંદ સુધીના વિદ્વાનો માટે યોગ અને વેદાન્ત જેવા વિષયોમાં તેઓ પ્રમાણભૂત, પૂજવા ઠેકાણું ગણાતા. યોગ, ચેતનશાસ્ત્ર, વેદાન્ત વગેરે ત્રીશેક ગ્રંથોનું સંપાદન-ભાષાંતર અંગ્રેજી કે ગુજરાતીમાં તેમણે કર્યું છે. ‘સિદ્ધાંતસાર’ નામના ગ્રંથમાં ધર્મતત્ત્વજ્ઞાનનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ તેમણે આપ્યો છે. લોર્ડ લીટન કૃત ‘એનોની’ પરથી તેમણે ‘ગુલાબસિંહ’ નામની નવલકથા લખી છે. ‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’માં તેમના વિદ્વાતાપૂર્ણ નિબંધો સંગ્રહિત થયા છે. ‘સુદર્શન’ ઉપરાંત ‘પ્રિયવદા’ નામનું સ્ત્રીઓ માટેનું માસિક તેઓ સંપાદિત કરતા અને સંરક્ષક મતનું ‘નારી પ્રતિષ્ઠા’ નામનું તેમનું પુસ્તક ચર્ચાર્પદ થઈ પડ્યું હતું. એમનાં વિવેચનોમાં પાંડિત્ય સર્વત્ર પ્રતીત થાય છે.

પંડિતયુગ

૧૭

‘કાન્તા’ નામનું મૌલિક નાટક એમણે લખ્યું છે. તેમજ ભવભૂતિ કૃત ‘ઉત્તરામચરિત’ અને ‘માલતી માધવ’ નાં ભાષાંતરો પણ તેમણે કર્યાં છે. આમ ફક્ત ચાલીસેક વર્ષના ટૂંકા આયુષ્યમાં પણ નાટક, નિબંધ, નવલકથા, કવિતા, વિવેચન, ભાષાંતર, તત્ત્વજ્ઞાન, પત્રકારત્વ આદિ ક્ષેત્રોમાં સત્ત્વશાળી ફાળો આપી જનાર મણિલાલ નભુભાઈ “ગયા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં આપણા સાહિત્યના આકાશમાં ઝમકી જનારા તેજસ્વી તારક હતા, અને એવા તરીકે તે આપણા સાહિત્યમાં તો અખંડ સ્મરણના અધિકારી છે. અર્વાચીન ગુજરાતના આ એક ચિંતકવર્ધનું ગૃહજીવન બહુ કલેશકર હતું; તેમનું મુંબઈનું જીવન વિમાર્ગી પ્રેમવાસનાથી કલુષિત હતું વગેરે હકીકતો જાણીતી છે; તેથી જ તો એમની આત્મકથા ‘આચાર્ય’ ધ્રુવને ‘સુદર્શન’માં છાપવી બંધ કરવી પડી હતી. હજી પણ એમની આત્મકથા અપ્રકટ જ રાખવામાં આવી છે.

મણિલાલની કવિતા ‘આત્મનિમજ્જન’ નામના તેમના કાવ્યસંગ્રહમાં ગ્રંથસ્થ થઈ છે. “તત્ત્વદર્શન, અનુભવમળ, ગેયતા અને ભાવવાહી ભાષા” એ તેમની વિશિષ્ટ ગુણસામગ્રી છે. તેમની ગઝલોમાં કવિ બાલાશંકર જેવી જ મસ્તી છે. મણિલાલના કાવ્યોમાં બાલાશંકરની પ્રણયપિપાસા ઉપરાંત અદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાનનું તત્ત્વ ઉમેરાયું છે.

નરસિંહરાવ : અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાના પિતા (૧૮૫૯-૧૯૨૭) તરીકે શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆનું સ્થાન છે. અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાનો જનક—જન્મદાતા નર્મદ બન્યો; પરંતુ તેને પાળી, પોષી, ઉછેરી મોટી કરનાર હતા નરસિંહરાવ. પ્રો. ઝવેરી કહે છે તેમ, અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતા રૂપ શકુન્તલાનો વિશ્વામિત્ર બન્યો નર્મદ તો તેના કણ્ઠ બન્યા નરસિંહરાવ. નરસિંહરાવની કવિતા ભલે અત્યારે ઉચ્ચ ક્રાંતિની કવિતા ન લાગે, તો પણ કવિતાના વિકાસમાં તેમનું સ્થાન ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ધરાવે છે જ. શ્રી. સુદરમે

‘અર્વાચીન કવિતા’ નામના તેમના ગ્રંથમાં નરસિંહરાવનું આ ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ખૂંચવી લઈને કવિ બાલાશંકરને એ ઐતિહાસિક સ્થાન આપવા પ્રયાસ કર્યો છે, પરંતુ તે બ્યાજખી નથી.

નરસિંહરાવ માત્ર કવિ નહોતા; ભાષાશાસ્ત્રી, વિવેચક, સંસ્મરણ-લેખક પણ હતા. એમના યુગના એ સાક્ષારસત્તમ હતા. શ્રીમંત અને ભક્ત, કવિ અને સુધારક પિતા ભોળાનાથ સારાભાઈના એ પુત્ર એકવીસમે વર્ષે ખી. એ. થયા, ઊંચી પદવીની સરકારી નોકરી મેળવી, છેવટે આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર થયા અને છેલ્લા વર્ષોમાં વિદ્યાપ્રેમને કારણે એલ્ફિન્સ્ટનકોલેજના ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક થયા. અનેક સ્વજનોના મૃત્યુને કારણે એમના જીવનની છેલ્લી પચ્ચીસી તેમણે દુઃખમાં વીતાવી હતી.

નરસિંહરાવની વિશેષ સાહિત્યસેવા કવિતાના ક્ષેત્રમાં છે. ‘કુસુમ-માળા,’ ‘હૃદયવીણા,’ ‘નૂપુરઝંકાર,’ ‘બુદ્ધચરિત’ અને ‘સ્મરણસંહિતા’ એ પાંચ એમના કાવ્યગ્રંથો છે. ૧૮૮૭ માં એમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘કુસુમમાળા’ પ્રકટ થયો. ત્યારે શ્રી. રમણભાઈ નીલકંઠે તેમાંની કવિતાને ‘ગુજરાતી કવિતાના સૂકા રણમાંની મીઠી વીરડી’ સાથે સરખાવી અને ૧૮૮૭ થી ‘કુસુમમાળા’ એ ગુજરાતી કવિતામાં નવો યુગ શરુ કર્યો તેમ પણ કહેવાયું. ગુજરાતમાં ઊર્મિદાવ્યે આજે જે પ્રગતિ કરી છે તેના મૂળમાં નરસિંહરાવની કવિતા છે. એમના કાવ્યોને એક વિવેચકે ‘રસ અને ગંધ વિનાનાં પાશ્ચાત્ય કુસુમો’ કહ્યાં હતાં. તેમ છતાં, “જે અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાનો લાલિત્યભર વિકાસ જોઈને આપણે રાચીએ છીએ એ કાવ્યકલાનું આદ્ય ગંગોત્રી છે નરસિંહરાવની કવિતા.” પ્રકૃતિ કવિ તરીકેની તેમની વિશિષ્ટતા તરત જ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. એ રીતે નરસિંહરાવને ચંદા, શુક અને સિંધુના કવિ કહી શકાય. નરસિંહરાવની કવિતામાં શબ્દની તેમ ભાવની પુનરુક્તિઓ છે, એકતા-નતા છે, ઊર્મિનો અભાવ પણ કવિચિત છે; તેમ છતાં, “નરસિંહરાવ સાચા કવિ છે—બહુ મોટા કવિ છે કે નહિ એ જુદો પ્રશ્ન છે પણ સાચા કવિ છે.”

નરસિંહરાવનાં વિવેચનો 'મનો મુકુર'ના ચાર ભાગમાં સંગ્રહસ્થ થયાં છે. સમકાલીન સાહિત્યકારો પર નરસિંહરાવની વિવેચનાએ સન્નજડ છાપ બેસાડી હતી. કોઈ પણ લેખક પોતાનું પુસ્તક બહાર પડ્યા પછી નરસિંહરાવ તે વિશે શું કહેશે તે જાણવા આતુર રહેતો, અને એ કડક બીજીવટભરી વિવેચનાથી ડરતો પણ ખરો. નરસિંહરાવે ગુજરાતના ભાષાશાસ્ત્રમાં અપૂર્વ ફાળો આપ્યો છે. Gujarati Language and Literature (ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય) ના બે ભાગોએ સમગ્ર હિંદમાં તેમને પ્રખર ભાષાશાસ્ત્રી તરીકે સ્થાન અપાવ્યું છે. 'સ્મરણ મુકુર'માં તેમણે પોતાના સંપર્કમાં આવેલી કેટલીક વ્યક્તિઓનાં સંસ્મરણો રજૂ કર્યાં છે અને તેમની 'વિવર્તલીલા'માં હળવી શૈલીની પણ તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર નિબંધિકાઓ છે.

રમણભાઈ નીલકંઠ : રમણભાઈ નીલકંઠની સાહિત્યસેવા (૧૮૬૮-૧૯૨૮) પાંચ ગ્રંથોમાં મૂર્ત થઈ છે. 'ભદ્રંભદ્ર', 'રાધનો પર્વત', 'હાસ્યમંદિર', 'કવિતા અને સાહિત્ય'ના ચાર વોલ્યુમ અને 'ધર્મ અને સમાજ'નાં બે પુસ્તકો. 'ભદ્રંભદ્ર' એ ગુજરાતી કટાક્ષ-કલાની એક અમર કૃતિ છે. ભદ્રંભદ્ર એક વ્યક્તિ નથી પણ એક દષ્ટિ છે, સમાજનું એક દર્દ છે. ભદ્રંભદ્રના વિનોદની પાછળ એક સામાજિક ફિલસૂફી રહેલી છે. આપણા સડેલા સમાજને સુધારવાનો માર્ગ રમણભાઈએ હાસ્યરસ દ્વારા દર્શાવ્યો છે. હાસ્યરસને તેમણે સુધારાનું શાસ્ત્ર બનાવેલ છે. 'હાસ્યમંદિર'માં હાસ્યરસિક સંવાદો, વાર્તાઓ ને નિબંધિકાઓ છે. 'રાધનો પર્વત' તેમના યુગમાં એક શિષ્ટ નાટક તરીકે ગરવું સ્થાન પામ્યું હતું. આ નાટકનું વસ્તુ ભવાઈ પરથી લીધું છે, પણ તેમાં રાધ, જલકા, મંજરી, દુર્ગેશ, સાવિત્રી, કલ્યાણકાંત, શીતળસિંહ વગેરે પાત્રોનો વિકાસ કલામયતાથી નિરૂપાયો છે. નીતિવિધાન, નારીપ્રતિષ્ઠા અને દંપતીપ્રેમના આદર્શો આ નાટકમાં મુખ્ય તંતુ રૂપે ગૂંથાયા છે. 'કવિતા અને સાહિત્ય'ના ગ્રંથોમાં તેમણે પાશ્ચાત્ય અને સંસ્કૃત રસમીમાંસાની તુલનાત્મક દષ્ટિથી વિવેચન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો

છે. 'ધર્મ' અને સમાજ 'માં તેમની ઊંડી ધર્મભાવના અને નીતિભાવના પ્રકટ થાય છે. 'તું ગર્ભ', 'તત્કાળ મહિમા' વગેરે કેટલાંક સારાં કાવ્યો પણ રમણલાલભાઈએ લખ્યાં છે.

'અસ્તોદય' નામની સુપ્રસિદ્ધ કૃતિના કર્તા મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી તેમની સંસ્કૃતમય શૈલી પાંડિત્યુગના અન્ય અને તેના પ્રચાર માટે જાણીતા છે. એમની લેખકો શૈલીની અસર ગુજરાતના ઘણા સાક્ષરો પર થઈ છે. ગોવર્ધનરામના ઘડતરમાં પણ તેમનો ફાળો છે.

શ્રી દાસતરામ પંડ્યાએ 'ઈન્દ્રજિતવધ' નામનું કાવ્ય લખ્યું છે. સંસ્કૃત શૈલીનું મહાકાવ્ય લખવાનો કવિએ એમાં પ્રયાસ કર્યો છે. 'અમર સત્ર' નામનું સંસ્કૃત શૈલીનું નાટક પણ તેમણે લખ્યું છે.

સંસ્કૃત મહાકવિ બાણુની 'કાદંબરી'નું ભાષાંતર શ્રી છગનલાલ પંડ્યાએ કર્યું છે. તેમના એક પુત્ર શ્રી. કાન્તિલાલ પંડ્યાએ 'ગોવર્ધનરામનું જીવનચરિત્ર' લખ્યું છે. તેમના બીજા પુત્ર શ્રી. ઉપેન્દ્ર પંડ્યાએ 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની કથાનો સંક્ષેપ તૈયાર કર્યો છે.

મસ્ત કવિ બાલ (બાલાશંકર ઉદ્ધાસરામ કંથારિયા : ૧૮૫૯-૧૮૯૯) : પાંડિત્યુગના ઘણાખરા સાક્ષરોની જેમ આ કવિ પણ નડિયાદના રહીશ હતા. આ યુગમાં સરસ્વતીએ જાણે નડિયાદમાં થાણું નાખ્યું હતું. કવિ બાલે ફારસીનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. 'બુદ્ધિ પ્રકાશ' અને 'ભારતી ભૂષણ'ના તે તંત્રી હતા. તેમણે ફારસી અને સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં ભાષાંતર કર્યાં છે. ફારસીમાંથી તેમણે હારીજની ગઝલોનું ભાષાંતર કર્યું છે. સંસ્કૃતમાંથી 'મૃચ્છિકટિક' નામના નાટકનું તેમ 'સૌંદર્ય લહરી', 'કર્પૂરમંજરી' વગેરેનું પણ તેમણે ભાષાંતર કર્યું છે. કવિ બાલની કવિતામાં શુદ્ધ સૌંદર્યની ઉદ્દામ અંખના મસ્તીની કાટિએ પહોંચે છે. એમની ગઝલોમાં એક પ્રકારનું શબ્દમાધુર્ય છે.

એના ઉછળતા ભાવો હૃદયસ્પર્શી બની રહે છે. ‘કલાન્ત કવિ’ એ કવિ બાલની એક લાક્ષણિક કાવ્યકૃતિ છે. આ કાવ્યનો રસ વિપ્રલંબ સુંગાર છે. કવિ બાલની ટોમલ નાદ મસ્ત કવિતાનો રસપૂર્ણ પરિચય ‘કલાન્ત કવિ’માં થાય છે. નવલરામે તેમના વિવેચનમાં ‘કલાન્ત કવિ’ એ કૃતિને એક જ વાક્યથી પતાવી દીધી હતી પરંતુ હમણાં હમણાં કવિ બાલનું મૂલ્યાંકન વધુ છે. શ્રી. ઉમાશંકર અને શ્રી. સુન્દરમે તેમનાં વિવેચનોથી હમણાં કવિ બાલની કવિતાની પ્રતિષ્ઠા વધારી છે.

શ્રી. ભીમરાવ ભાળાનાથ દીવેટીઆની ખે કૃતિઓ—‘પૃથુ-
રાજ રાસો’ અને ‘મેઘદૂત’નું સમશ્લોક પ્રાણાંતર—તેમની કાવ્ય શક્તિના
પ્રૌઢ ગંભીર આવિર્ભાવો છે. આ કૃતિ મહાકાવ્યના પ્રયોગ તરીકે જાણીતી
છે: “ભીમરાવે આ કાવ્યમાં વ્યક્ત કરેલી પ્રતિષ્ઠા અને ગુજરાતી
ભાષામાં દાખવેલું પ્રૌઢ બળ તેને ગુજરાતી ભાષામાં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’
જેટલી જ મોટી સિદ્ધિ ગણાવે તેમ છે.” આ અભિપ્રાય, ખરું જોતાં,
‘સરસ્વતીચંદ્ર’ને અન્યાય કર્તા છે. જો કે ‘પૃથુરાજ રાસો’માંની
વર્ણન શક્તિ ઘણી સમૃદ્ધ છે.

નારાયણ હેમચંદ્રે બંગાળી, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓમાંથી અપૂર્ણ, અધકચરા, સારરૂપ ભાષાંતર-રૂપાંતર આપ્યા છે. બંગાળીમાંથી ‘અશ્રુમતી’ નાટકનો તેમણે અનુવાદ કર્યો છે. બંગાળીમાંથી નવલકથાનો અનુવાદ કરવાનો જે આરંભ તેમને હાથે થયો, તે પરંપરા હજી ચણ પૂરે બહારમાં ચાલુ છે.

શ્રીમતી વિદ્યાબહેન નીલકંઠે 'હાસ્યમંદિર'ના લેખો ના સર્જનમાં રમણુભાઈને સાથ આપ્યો હતો. શ્રીમતી શારદાબહેન મહેતાએ ગુજરાતની સ્ત્રી જગૃતિનો ખ્યાલ આપતી આત્મકથા 'જીવનસંભારણાં' લખી છે.

આચાર્ય આનંદશંકર દુવનું સ્થાન આપણા સાહિત્ય, વિવેચન, તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં અતિ મહત્વનું છે.

છે. સમર્થ વિચારક, વિદ્વાનોના વિદ્વાન, દીર્ઘદર્શી પત્રકાર, સુપ્રસિદ્ધ પ્રાધ્યાપક, કુશળ ડેખણીકાર, સ્વસ્થ ધર્મવિચારક, પ્રસન્ન-ગંભીર કાવ્યશાસ્ત્રી તે વિવેચક તેમજ શિષ્ટ ગદ્યકાર તરીકે તેમનું સ્થાન આપણા સાહિત્ય-સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં સુપ્રતિષ્ઠિત છે. ‘કાવ્યતત્ત્વ વિચાર’, ‘સાહિત્ય વિચાર’, ‘દિગ્દર્શન’ અને ‘વિચાર માધુરી’ એ તેમની કૃતિઓમાં કાવ્ય શાસ્ત્ર, વિવેચન તેમજ ઇતર વિચારણા છે, જ્યારે ‘આપણો ધર્મ’, ‘હિંદુ ધર્મની બાળપોથી’, ‘નીતિ શિક્ષણ’, અને ‘હિંદુ (વેદ) ધર્મ’ માં તેમની ધર્મતત્ત્વજ્ઞાન-વિષયક વિચારણા છે. વિચારણાના જે જે વિષયોને તેઓ સ્પર્શ્યા છે તેમાં સત્યનિષ્ઠા સાથે “મધુદર્શી સમન્વય”ની વૃત્તિ તેમણે દાખવી છે. વિવિધ પ્રકારના જ્ઞાનની પરિમલ, જે એમની રસિક મધુકર વૃત્તિનું પરિણામ છે તે એમની કૃતિઓમાં અત્રત્ર અનુભવાય છે. તેમનાં ચિંતન વિવેચનમાં વિશાળ અભ્યાસ અને નવીન દષ્ટિકોણ દેખાય છે, તેથી સાહિત્યાદિની તેમની કેકલીક મીમાંસાને ‘અપૂર્વ દર્શનવતી’ કહેવામાં આવી છે તે યથાર્થ છે. ગુજરાતી ગદ્યશૈલીના વિકાસમાં આચાર્ય ધ્રુવની શૈલી એક ઉચ્ચ ભૂમિકા રજૂ કરે છે. તે પ્રસન્ન ગંભીર સરસ્વતીના શ્રવણ માત્રથી એક સાચા સાક્ષરની વાણી સાંભળતા હોઇએ તેવો ખ્યાલ પ્રથમ પરિચયે જ બંધાય છે. મુનશી કહે છે. “He is the purest stylist in the language combining dignity, clarity and balance in perfect proportion.”

હરિ હર્ષદ ધ્રુવનાં કાવ્યો અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાં એક અનોખી તેજસ્વી ભાત પાડે છે. એમની કવિતા એ કાવ્યગ્રંથો- ‘કુંજવિહાર’ અને ‘પ્રવાસ પુષ્પાંજલિ’-માં સંગ્રહસ્થ થઇ છે. “એમની શૈલીમાં સંસ્કૃતની પ્રૌઢિ અને પ્રગાઢ ઓજસ છે. ઇહિ જીવનના એ મસ્ત કવિ છે અને નર્મદની જેમ પ્રેમ અને શૌર્યના ભાવો તેમણે કવિતામાં ગાયા છે. કવિ ઉપરાંત તેઓ સંશોધક, પત્રકાર અને પંડિત પણ હતા. યુરોપની ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સમાં જઇ ત્યાં આપણા

પ્રાચીન રેખાગણિત વિશે નિબંધ વાંચીને તેમણે હિંદનું ગૌરવ વધાર્યું હતું. ‘મુઘલાવબોધ ઔક્તિક’ નામના પ્રાચીન ગુજરાતી ગ્રંથનું તેમણે સંશોધન કર્યું છે. ‘આર્યોત્કર્ષ’ અને ‘વિક્રમોદય’ નામનાં બે નાટકો તેમણે લખ્યાં હતાં. ‘ચંદ્ર’ નામના માસિકના તેઓ તંત્રી હતા અને તેમણે ઘણા ઉગતા કવિઓ તથા સાહિત્યકારોને પ્રેરણા આપી હતી.

કેશવ હરિદાસ દ્રુવનું સ્થાન ગુજરાતના પાંડિત્યમૂર્તિ સાહિત્યકારોમાં ઘણું જાણીતું છે. જંદશાસ્ત્રી અને ભાષાશાસ્ત્રનો તેમનો અભ્યાસ ઘણો જાડો હતો. તેમણે જે પાંડિત્યપૂર્ણ લખાણો લખ્યાં છે તે ગુજરાતીમાં લખ્યાં છે, તેથી તેમની જોઈતી કદર થઈ નથી. એ જ લખાણો એમણે અંગ્રેજીમાં લખ્યાં હોત તો સમગ્ર ભારતમાં તેમની વિદ્વતાની પ્રશંસા થઈ હોત. મૂળ કૃતિઓના ભાવને ઝાંખા પડવા દીધા વિના, સંસ્કૃત કાવ્ય-નાટકાદિના અનુવાદો કરવામાં જે સાવધાની તેમણે જાળવી છે તે બહુ થોડાએ જાળવી હશે. ‘ગીતગોવિન્દ’, ‘અમરુશતક’ વગેરે કાવ્યો તથા ‘વિક્રમોર્વશીય’, ‘મુદ્રારાક્ષસ’, ‘સ્વપ્નવાસવદત્તા’, ‘મધ્યમ’, ‘પ્રતિમા’, ‘પ્રિયદર્શિકા’ વગેરે નાટકોના અનુવાદ તેમણે કર્યા છે. ભાલણની ‘કાદંબરી’ અખાતું ‘અનુભવખિન્દુ’, ‘પંદરમા સૈકાનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય’ વગેરે તેમનાં સંપાદનો પણ તેમની સંશોધક શક્તિ દર્શાવે છે. ‘વાગવ્યાપાર’, વિશેનો તેમનો નિબંધ ભાષાશાસ્ત્રનું એક મહત્ત્વનું પ્રદાન છે. ‘પદ્યરચનાનો ઇતિહાસ’ એ સુખ્યાત ગ્રંથમાં તેમણે વૈદિક કાળથી માંડીને અત્યાર સુધીનો જાહેરવિકાસ દર્શાવ્યો છે. એમનું વિવેચન સઘન રૂપનું છે અને તેમનું ગદ્ય પણ પૌઠ અને પાંડિત્યપૂર્ણ છે.

ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી (બુલબુલ)નું મુખ્ય સર્જન ‘બુલબુલનાં કાવ્યો’ છે. ‘સાહીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન’માં પ્રથમ સાહિત્ય-ઇતિહાસ-લેખનનો પ્રયાસ છે. તેમણે પદ્મનાભના પ્રાચીન ગુજરાતી ગ્રંથ

‘કાન્હડે પ્રબંધ’નું સંપાદન કર્યું છે. તેમનાં કવ્યો તેમના યુગમાં બહુ વંચાતાં.

ગુજરાતના મુખ્ય વ્યાકરણકાર શ્રી. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીનું ‘જૂહુ વ્યાકરણ’ આપણી વૈયાકરણીય વિદ્યાનાં સીમાચિહ્ન છે. તેમણે ‘પરબ્રાહ્મણ્યદ્રિકા’ અને ‘એકાવલિ’નું સંપાદન કર્યું છે. ‘કાવ્ય સાહિત્યમીમાંસા’માં તેમણે સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્ર અને રસશાસ્ત્રનો નિષ્કર્ષ આપ્યો છે. ‘અનુભવવિનોદ’માં તેમના જીવન-અનુભવોનું વર્ણન છે.

દી. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીએ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસના ત્રણે ‘Milestones of Gujarati Literature’, ‘Further Milestones of Gujarati Literature’, ‘Present state of Gujarati Literature’ અને ‘Development of Gujarati Literature’ આપ્યા છે. પરપ્રાંત અને પરદેશના લોકોને ગુજરાતના ત્રણે અને ગુજરાતી ગ્રંથકારોનો પરિચય આ પુસ્તકમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમનું વિવેચન સાદું, સરળ, સુખોદ અને માહિતીપૂર્ણ છે. ફારસી સાહિત્યનો જોડો અભ્યાસ તેમણે કર્યો છે અને ‘દયારામ અને હાશીજ’ એ પુસ્તકમાં કરવામાં આવેલી બંને કવિઓની સરખામણી પરથી બંને ભાષા-સાહિત્યના અભ્યાસ પરના તેમના પ્રભુત્વનો ખ્યાલ આવે છે. હમણાં તેમનો ‘લેખસંગ્રહ’ પ્રકટ થયો છે, જે પરથી પંડિતયુગના એ છેલ્લા અવશેષ સમા વિદ્વાનની છેલ્લી અર્ધશતાબ્દીની સાહિત્ય-ઉપાસનાનો ખ્યાલ મળી રહે છે.

શ્રી. હોંમતલાલ અંબરીઆએ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસની પરિચયાત્મક પુસ્તિકાઓ ‘સાહિત્યપ્રવેશિકા’ અને ‘સાહિત્ય-પ્રારંભિકા’ લખી છે. ગુજરાતી સાહિત્યનું સીધું, સરલ અને સ્પષ્ટ દર્શન, બહુ જોડાણમાં જતર્યા વિના, આ પુસ્તિકાઓમાં કરાવવામાં

ચંડિતયુગ

૨૫

આપ્યું છે. તેમનું 'કાવ્યમાધુર્ય' નામનું સંપાદન ગત યુગમાં લોકપ્રિય થયેલું. 'કાવ્યમાધુર્ય'ના અનુગામી સંપાદન 'કાવ્ય સૌરભ'માં શ્રી અંબરીઆએ ન્હાનાલાલ અને તે પછીની કવિતાનો સુભગસંચય આપ્યો છે.

કવિ ખહેરામજી મલખારીએ 'અનુભવિકા,' 'સંસારિકા' વગેરે કાવ્યસંગ્રહો આપ્યા છે. મલખારી કવિ ખખરદારના ગુરુ છે. તે દલપત શૈલીના પારસી કવિ હતા. પુસ્તકોનાં નામ 'છકા' અંતવાળા રાખવાની તેમજ કાવ્યલેખનની પ્રેરણા ખખરદારને મલખારી તરફથી મળી છે.

ડાહ્યાભાઈ ધોળશાળાએ 'અશ્રુમતી,' 'વીણાવેદી,' 'ઉદય-ભાણુ' વગેરે, નાટ્યકૃતિઓમાં રંગભૂમિના નાટકને સંસ્કારી રૂપ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો.

કવિ દલપતરામે 'પ્રતાપ' નામનું વીર રસપૂર્ણ નાટક આપ્યું. ઐતિહાસિક વસ્તુને વક્ષાદાર રહીને કવિએ વીરરસની ચમક ગુજરાતીમાં ભેળી કરી છે. ગુજરાતી ભાષામાં વીરરસક્ષમ શબ્દાવલિ નહિવત્ છે તે આરોપનો સચોટ જવાબ આ નાટક આપે છે.

અમૃતલાલ પઢિયારે તેમનાં 'સ્વર્ગ' વાળાં શીર્ષકોનાં પુસ્તકોમાં ધર્મ અને નીતિની ભાવના સાદી સીધી ભાષામાં પ્રબોધી છે.

'ગુજરાતી' પત્રના આદ્ય તંત્રી તરીકે જાણીતા ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈએ 'ગંગા' નામની નવલકથા રચી, 'જહદ્રકાવ્ય દોહન'ના દસ ભાગમાં પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતાનું સંપાદન કર્યું, 'ચંદ્રકાન્ત' જેવો ગદ્ય ધર્મગ્રંથ આપ્યો અને 'હિંદ અને ખ્રિસ્તિયા' જેવું નીડર, દેશપ્રેમી પુસ્તક આપ્યું.

આ ઉપરાંત પ્રાણજીવન શાસ્ત્રી, ધીરજલાલ નરસેરામ, પુરુષોત્તમ

વિશ્રામ, ડાહ્યાભાઈ મહેતા, અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ અને ઉત્તમલાલ ત્રિવેદીએ વિવિધ દિશામાં આ સાહિત્યનો વિકાસ કર્યો.

પ્રો. જયેન્દ્ર દૂરકાળે સાહિત્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે પહેલે ધડાકે 'મનમોહક નિબંધિકાઓ' લખીને સારું સ્થાન મેળવી લીધું. હતું. 'અમી' અને 'પોયણાં' તેમની હળવી, રસવતી શૈલીની, આછી ચિંતનસૌરભવાળી નિબંધિકાઓ છે, પરંતુ તે પછી લેખક સનાતની ધર્મના પ્રખર પ્રચારક બન્યા, એટલે કલા એમને હાથતાળી આપીને છટકી ગઇ હોય તેમ લાગે છે. કેાઇ શક્તિશાળી સનાતન ધર્મપ્રચારક નાટ્યકૃતિઓ લખે તો કેવી લખાય તેનું દૃષ્ટાંત તેમનાં 'સરળ લીલા નાટકો'માં મળે છે.

છોટાલાલ નરભેશંકર ભટ્ટે 'શાંતિસુધા' નામનું કાવ્ય લખ્યું છે, 'રસશાસ્ત્ર'ની રચના કરી છે અને પ્રેમાનંદને નામે કેટલીક બનાવટી કૃતિઓ ચડી છે તેમાં નાથાશંકર શાસ્ત્રી, કે. ઉ. ધ્રુવ, હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા વગેરેની સાથે તેમનું નામ પણ કર્તા કે સંબંધકર્તા તરીકે જોડવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ચોથું

નહાનાલાલ-યુગ

(૧૯૦૫-૧૯૧૪)

કેટલાક વિવેચકો નહાનાલાલયુગને સ્વતંત્ર સ્થાન ન આપતાં ગોવર્ધનયુગમાં નહાનાલાલ-યુગનો સમાવેશ કરે. **નહાનાલાલ-યુગ :** છે. નહાનાલાલનું જીવનદર્શન, એમની સમન્વય ભાવના વગેરે ગોવર્ધનરામના દર્શનના વિસ્તારરૂપ છે એવી માન્યતાથી નહાનાલાલ-યુગ સ્વતંત્ર સ્થાનનો અધિકારી નથી.

નહાનાલાલયુગ

૨૭

એવી કેટલાકની માન્યતાઓ છે. પરંતુ પંડિતયુગથી-ગોવર્ધનયુગથી નહાનાલાલ-યુગ એટલો બધો જુદો પડે છે કે તેની સ્વતંત્ર ગણના આવશ્યક છે.

આ યુગનો સમયાવધિ ૧૯૦૫થી ૧૯૧૪ (કે ૧૯૦૦થી ૧૯૨૦) સુધી ગણી શકાય. એ વર્ષો દરમિયાન વિશેષે કરીને નહાનાલાલે ગુજરાતી સાહિત્યમાં મહત્ત્વનું પ્રેરક સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. કેટલાક એને રાસયુગ કહે છે. કેટલાક કલા-યુગ પણ કહે છે. નહાનાલાલ-યુગમાં રાસ સૌથી વિશેષ લખાયા તે પણ, આ યુગનાં બીજાં લક્ષણો ‘રાસયુગ’ એ શબ્દમાં સૂચવાતા નથી. આ યુગમાં કલાસમૃદ્ધિ બીજા યુગો કરતાં વધી ગઇ, કલાવિધાન સ્પષ્ટ અને ઉચ્ચ બન્યું તથાપિ એ યુગને જ કલા-યુગ કહેવાથી અન્ય યુગોને અન્યાય થવાનો સંભવ છે. કલાના પુનર્જીવનનો (Renaissance) યુગ એને જરૂર કહી શકાય. સૌથી વધારે વાસ્તવિક નામ યુગસ્વામી પરથી ‘નહાનાલાલ-યુગ’ વધારે ઊચિત છે. “આ યુગ, સાહિત્યમાં વિવિધ પ્રયોગો, ઊંડી કલાભાવના, સમર્થ શબ્દશક્તિ અને ઉચ્ચ આદર્શોથી દીપ્તો ગુજરાતના સાહિત્યને, જગતના નહિ તો હિંદુઓના સાહિત્યમાં માનભર્યું સ્થાન અપાવતો ઝળહળી રહ્યો છે.”

આ યુગના સાહિત્યકારોમાં મોટે ભાગે કલાકાર કવિઓ છે. નહાનાલાલ, કાન્ત, કલાપી, ખોટાદકર, ખખરદાર, લલિત, મસ્ત કવિ ત્રિભુવન વગેરે કવિઓએ આ યુગના સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરેલું છે. ગોવર્ધનયુગમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના સમન્વયની ભાવના પ્રકટ થઇ હતી તે નહાનાલાલ-યુગમાં આગળ વધેલી છે. સ્વદેશાભિમાન પણ આ યુગમાં વ્યક્ત થયું છે. સ્વાતંત્ર્ય ભાવના પ્રાચીનતાના ઉત્તમાંગનો વેશ ધારણ કરી આ યુગનાં કાવ્યોમાં વ્યક્ત થઇ છે. રસભાવનાની કલા વિધાનની-ગુણ અને આકૃતિના સંવાદની સ્પષ્ટતા, સુરેખતા, આ યુગના સાહિત્યમાં દેખાય છે. “એક કિમિયાગરના હાથમાં સવળું

સોનું બની જાય તેમ ન્હાનાલાલની હથોટીમાં પાંડિત્ય પણ કલામય બની જાય છે.” આ યુગ ભાવનાવિહારીઓનો યુગ છે અને દરેક કવિએ વિશિષ્ટ ભાવનાઓ તેમની કવિતામાં રજૂ કરી છે. સૌથી વધારે ભાવનાપ્રધાન કવિતા આ યુગમાં લખાઈ છે. કલ્પના અને કલા આ યુગમાં વધારે ખીલ્યાં છે. “ ન્હાનાલાલમાં પાંડિત્યે અર્થની ગહનતાનું સ્વરૂપ લીધું, શબ્દોએ લાલિત્ય અને સામર્થ્ય મેળવ્યાં, અને બંનેના સંયોજનમાંથી ગુર્જર વાગ્દેરીની એક સૌંદર્યમયી અને ઝમકભરી મૂર્તિ વિકસી આવી. ”

ન્હાનાલાલ : (૧૮૭૭-૧૯૪૫) માત્ર કાવ્યપ્રદેશની દૃષ્ટિએ જોતાં, હજારેક વર્ષના ગુજરાતી સાહિત્યનો અદ્વિતીય વસ્તુલક્ષી (Objective) કવિ શ્રી પ્રેમાનંદ છે, તો અદ્વિતીય આત્મલક્ષી (Subjective) કવિ ન્હાનાલાલ છે.” (વિજયરાય વૈદ્ય) ન્હાનાલાલની કવિતાને સત્કારતાં કવિ કાન્તે કહ્યું હતું : “ જાઓ પ્રકૃત્ત અમીવર્ષણ ચંદ્રારાજ.” છેલ્લા સૈકાનો શ્રેષ્ઠ કવિ કાણ એ સંબંધી છ વર્ષ પહેલાં આપણે ત્યાં જે ચર્ચા થવા પામી હતી તેમાં પણ મોટા ભાગના વિદ્વાનોનો મત એવો હતો કે છેલ્લા સૈકાનો શ્રેષ્ઠ કવિ ન્હાનાલાલ છે.

કવિ ન્હાનાલાલની સાહિત્યસેવા વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પ્રકાશી રહી છે. એમણે ઊર્મિકાવ્યો, રાસકાવ્યો, ખંડકાવ્યો, ભજનો, આખ્યાનો તેમજ મહાકાવ્ય વગેરે વિવિધ કાવ્યપ્રકારો પર કવિતંત્રીને આરોહ-અવરોહ અપાવ્યા છે. એમણે કાવ્યભાષાંતરો કર્યાં છે. એમણે નવી જ શૈલીનાં ભાવનાપ્રધાન નાટકો ગુજરાતી સાહિત્યને આપ્યા છે. શાકુંતલ જેવા નાટકનું ભાષાંતર કરેલ છે. નવલ અને નવલિકાના સાહિત્ય પ્રકારને એમણે કાવ્યસદૃશ નિરૂપણ આપ્યું છે. એમનાં નિબંધો, વિવેચનો અને વ્યાખ્યાનોમાં નવી દૃષ્ટિ અને શૈલી ઝળકી રહે છે. એમણે જીવનકથા અને બાળકાવ્યોના પ્રકારને પણ અસ્પર્શ્ય રાખ્યો નથી. કવિને સર્વ પ્રકારોમાં સરખી સફળતા મળી નથી. પરંતુ એક કવિની પ્રતિભા ઈ

દેર દષ્ટિગોચર થાય છે. ૮૦ જેટલા ગ્રંથો કવિએ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, અને અપ્રસિદ્ધ-છૂટાછવાયા-અપૂર્ણ-અર્ધપૂર્ણ ગ્રંથો ગણીએ તો એમની સાહિત્યસમૃદ્ધિ ૯૦ ગ્રંથો જેટલી વિપુલ બની જાય છે. અવિરત શારદોપાસના જેના જીવનનું ધ્યેય હોય તે જ સુભગ કવિ કાવ્યરસના પૂર સૂઝાવા દીધા વિના આટલી વિપુલ ને સમૃદ્ધ સેવા કરી શકે.

‘કેટલાક કાવ્યો’ના ત્રણ ભાગ, નહાના નહાના રાસના ત્રણ ભાગ, ‘પાનેતર’ આદિનું કાવ્યપંચક આદિ કાવ્યસંગ્રહો ઉપરાંત ‘વસંતોત્સવ’ એ ખંડકાવ્ય અને ‘કુરુક્ષેત્ર’ એ મહાકાવ્ય આદિ ગ્રંથોમાં કવિની કાવ્યસમૃદ્ધિ વિસ્તરેલી છે. કવિએ માનવ હૃદયના અનેક ભાવો પોતાનાં કાવ્યોમાં ગાયા છે. ‘હૈયાની વાતડી’ કે ‘ઝીણા ઝીણા મેહ’ જેવાં સુકુમાર ગીતો, ‘વીરની વિદાય’ જેવાં વીરરસભર્યાં ગીતો, ‘વિરાટનો હિંડોળો’ જેવાં રહસ્યમય ગીતો, એમ સદૃશ તેમજ વિરાટ ભાવો કવિવીણામાંથી સ્ફુરે રહે છે. ‘વસંતોત્સવ’માં કવિકલ્પના કોઈ સ્નેહ પ્રદેશનું અદ્ભુતરંગી વાતાવરણ ખૂંટું કરે છે; અપદ્માગધ છતાં કાવ્ય-તત્ત્વથી જલકાતી શૈલીમાં પ્રેમની નિર્મળ, રહસ્યભરી ભાવના રજૂ થઈ છે. કલ્પનાની દષ્ટિએ રમ્ય, આટલું મનોહરમધુર કાવ્યતત્ત્વોથી ભરપૂર, પ્રેમોર્મિથી રસમય એવું ‘વસંતોત્સવ’ આપણા સાહિત્યમાં અનેરું સ્થાન ધરાવે છે. ‘કુરુક્ષેત્ર’માં મહાકવિ ઊચિત દષ્ટિનો વિનિયોગ છે.

કવિનાં ૧૧ ભાવનાપ્રધાન નાટકોમાં વિવિધ ભાવનાઓ રમમાણુ થાય છે, ડોહન શૈલીની ચારુતા પ્રકટ થાય છે, અને મનોહર ગીતોથી વાતાવરણ અદ્ભુતરમ્ય બને છે. ‘ઈન્દુકુમાર’ ‘જ્યાજ્ઞ્યન્ત’માં પ્રેમલક્ષ અને આત્મલગ્નના ગહન જીવનપ્રશ્નો ચર્ચાયા છે. ‘રાજર્ષિ ભરત’ અને ‘અકબરશાહ’માં રાજકીય આદર્શ મૂર્તિમંત થયો છે. ‘ગોપિકા’ એ ગ્રામસંસ્કૃતિનું નાટક છે. ‘પુણ્યકંથા’માં પુણ્ય-પાપના પ્રશ્નો ચર્ચાયા છે. ‘પ્રેમકુંજ’ અને ‘જહાંગીર-નૂરજહાં’ પ્રેમનો મહિમા ગાય છે.

‘સંઘમિત્રા’ વીરવીરીના ભાવ નિરૂપે છે. ‘જગતપ્રેરણા’ ગિરનારની પ્રેરણા ક્રીડે છે. કવિની વિરાટ દષ્ટિનું ઉદાહરણ તો ‘વિશ્વગીતા’ છે. અને જગતદષ્ટા લેખે એમને એ નાટક સ્થાન અપાવે એમ છે. ‘વસંતોત્સવ’થી માંડીને ‘વિશ્વગીતા’ સુધીમાં કવિની જીવનદષ્ટિનો અદ્ભૂત વિકાસ થયો છે.

‘ઉષા’ એ કવિની પ્રેમમહિમાના સૂત્રો ને ચરિત્રોથી ભરપૂર એવી નવલકથા છે. ‘પાંખડીઓ’માં એમની કાવ્યસદૃશ નવલિકાઓ છે. ‘શાકુન્તલ’, ‘ભગવદ્ગીતા’, ‘મેઘદૂત’, ‘વૈષ્ણવી ષોડશ ગ્રંથો’, ‘શિક્ષાપત્રી’ ને ‘ઉપનિષત-પંચક’નાં મનોહર ભાષાંતર કવિએ આપ્યાં છે. ‘સાહિત્ય-મંથન’, ‘ઉદ્દ્યોધન’, ‘સંસારમંથન’, ‘સંયોધન’ વગેરે ગ્રંથોમાં એમનું વિચારનવનીત એકત્રિત થયું છે. ‘આપણું સાક્ષર-રત્નો’માં એમની સર્જનાત્મક વિવેચના અને ‘જગતકાદમ્બરી’ઓમાં સરસ્વતીચંદ્ર’માં એમની જગતદષ્ટિ યુક્ત વિવેચના મળે છે. ‘સારથિ’ જગતના રાજકારણને તત્ત્વરૂપે દ્રષ્ટાની વિશાળ દ્રષ્ટિએ નિરૂપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ‘કવીશ્વર દલપતરામ’ એ માત્ર એક વ્યક્તિની જીવનકથા નથી, પરંતુ તેમાં કવિએ દલપતનર્મદયુગને આલેખી દીધેલ છે. કવિના અધૂરા ગ્રંથોમાં પણ કાવ્યત્વ ભરપૂર છે. ‘આખર’ એ નાટકના જે પ્રવેશો લખાયા છે તે સુંદર છે કવિશ્રીએ છેલ્લે છેલ્લે લખવા માંડેલું ‘હરિસંહિતા’ અધૂરું જ રહી ગયું; ભાગવતની શૈલી પર એ નવું મહાકાવ્ય કવિશ્રી લખી રહ્યા હતા.

નહાનાલાલની કાવ્યશક્તિએ ગુજરાતી કવિતાને સાચી ગુજરાતણુ બનાવી. નહાનાલાલે કવિતામાં પ્રાસનો ત્યાગ કર્યો, છદોના સરવાળા બાદબાકી કર્યા, અને નવા જ પ્રકારની હોલનશૈલી ઉપજાવી કાઢી. “આગળના કવિઓ, પછી નહાનાલાલને વાંચતાં બાણે નવીજ સૃષ્ટિ, જીવું જ વાતાવરણ લાગે છે.” (રા. વિ. પા.) કારણ કે, “નહાનાલાલની એક માત્ર આરાધ્યદેવતા સૌંદર્યદેવતા છે, અને તેથી જ

એમની કવિતા એવી અદ્ભુત બની છે. નહાનાલાલ એટલે નવતા અને નહાનાલાલ એટલે રમણીયતા. એ નવતા તમને બાવનાલોકનું મંગલમય સત્ય બતાવે તેવી અને એ રમણીયતા તમને રસલોકના ધન્ય વિહારી કરનારી” નહાનાલાલ જેટલા ‘તેજે ઘડેલા’ શબ્દો બીજા કોઈ સાહિત્યકારે આપ્યા નથી. કવિતામાં કાવ્યત્વ અને તત્ત્વ-જ્ઞાનનું મનોહર સંયોજન તેમણે કર્યું છે. તેમની કલ્પના રમણીય તેટલી જ વિશાળ અને ઉન્નત છે. એમના અલંકારો મનોહર અને નાવીન્યયુક્ત છે. આજના કોઈપણ કવિની કવિતા કરતાં નહાનાલાલની કવિતામાં ગુજરાતની સંસ્કારિતા ધડવાનું વિશિષ્ટ બળ રહેલું છે.

કાન્ત : (૧૮૬૭-૧૯૨૩) ગુજરાતી કવિઓમાં ‘લલિત કામલ પદાવલિ’ના સર્જક કવિ કાન્તનું સ્થાન વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે. તેમણે થોડાંક પણ અતીવ સુંદર રત્નોની ગુજરાતી કવિતા-કામિનીને ભેટ ધરી છે. પ્રસન્નમધુર, સંસ્કારલક્ષી ભાષા, ભાવોને સર્વથા અનુરૂપ લય, પ્રવાહી અને અનવધ છંદોરચના અને રમણીયતાભર્યો અર્થઃ આ બધી કાન્તની વિશિષ્ટતાઓ છે. પણ તેમ છતાં ગુજરાતી સાહિત્યને તેમનું સર્વોત્તમ અર્પણ તો તેમનાં ખંડકાવ્યો જ છે. ખંડકાવ્યોના સ્વરૂપનું વિશુદ્ધ ને સંપૂર્ણ દર્શન આપણને કાન્તે જ પહેલીવાર કરાવ્યું. કાન્તનું સ્થાન ખંડકાવ્યોના કવિ તરીકે હજી સુધી ગુજરાતીમાં અદ્વિતીયજ રહ્યું છે. એમની વિખ્યાત કાવ્યત્રયી ‘વસંતવિજય’, ‘ચક્રવાક મિથુન’, ‘દેવયાની’—અને ‘અતિજ્ઞાન’ આ ચાર ખંડકાવ્યો પર એમનો કવિયશ વિશેષતઃ પ્રતિષ્ઠિત થયેલો છે.

કવિ કાન્તની સૌથી યશસ્વી કૃતિ તે તેમનો કાવ્યસંગ્રહ ‘પૂર્વાલાપ’. આ ઉપરાંત તેમણે ‘શિક્ષણનો ઇતિહાસ’, ‘ઇન્દ્રિય’, ‘પ્રેસિડન્ટ લિંકનનું ચરિત્ર’, ‘એક દેવીનો આત્મવૃત્તાંત’, ‘સ્વર્ગ અને નરક’, ‘ગીતાંજલિ’નું ભાષાંતર ‘સિદ્ધાંતસાર’નું અવલોકન, ‘રામન સ્વરાજ્ય’ અને ‘ગુરુ ગોવિંદસિંહ’ નામનાં બે નાટકો,

‘લગ્ન સ્નેહ ને તેનાં વિશુદ્ધ સ્વરૂપો’ ‘નીતિશાસ્ત્ર’ અને ‘પત્રધારા’ વગેરે કૃતિઓ રચી છે.

કાન્તનું સર્જન મહાકાવ્યની વિપુલતાને પામ્યું નથી, પણ તેમાં મહાકવિની પ્રતિભા તો રહેલી જ છે. શ્રી. રા. વિ. પાઠક કહે છે તેમ, “પ્રાસની નવીનતા, છંદોનો વૈભવ, શબ્દોનું પ્રભુત્વ, વાણીનું મીઠું સંગીત, વર્ણનનું સચોટપણું, ભાવની મૃદુતા, ઋજુતા ને ઉદારતા, શૈલીનું લક્ષ્યવેધિત્વ, અને આખાં કાવ્યમાં ભાવની સમગ્રતા એ સર્વમાં તેમની કલા વિશિષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે. તેમની કલાનું સૌંદર્ય નિરવધ છે, તેમની પંક્તિએ પંક્તિએ જાણે વાદ્યમધુ ટપકે છે. તેમના જેવો પ્રમળ, હૃદયને ભેદી નાખે તેવો કરુણ (Tragic) અન્યત્ર ભાગ્યે જ મળશે. કાન્તનું દર્શન કાવ્યમાં કરુણ રૂપે વ્યક્ત થાય છે.”

કલાપી:—રાજવીકવિ કલાપી એટલે યૌવન અને (૧૮૭૪-૧૯૦૦) પ્રણયનો કવિ. “કલાપીની કવિતા સૌંદર્ય અને પ્રણયના બે મહાન સ્વરોને જ પ્રધાનતઃ ગાય છે. જીવનના યૌવનકાળમાં સૌંદર્ય અને પ્રણય એ બે તરવો માટેની ઝંખના માનવમાં તીવ્ર રૂપે હોય છે અને તેથી કલાપી હંમેશા યુવાનીનો કવિ રહ્યો છે અને રહેશે.”

કલાપીનું ખરું નામ સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહેલ હતું. ‘કલાપી’ એ કવિ તરીકેનું તેમનું તખ્તપલુસ હતું. કલાપીનું સારું એ જીવન એક કાવ્ય જેવું જ હતું. તેથી જ કવિ લલિતે કલાપી માટે કહ્યું છે. “તારું હતું જીવિત માત્ર જ એક કાવ્ય.”

કલાપીએ ‘કાશ્મીરનો પ્રવાસ’ નામની પ્રવાસ પુસ્તિકા, જેસલ તોરણના સંવાદો, ‘માલા અને મુદ્રિકા’ અને ‘નારીહૃદય’ નામની અંગ્રેજી પરથી રૂપાંતર કરેલી નવલકથાઓ, ‘પત્રધારા’ નામનો પત્ર-સંગ્રહ, ‘હમીરજી ગોહેલ’ નામનું એક મહાકાવ્ય વગેરે આકર્ષક કૃતિઓ રચી છે; તે છતાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં કલાપીનું જે વિશિષ્ટ સ્થાન છે તે તો તેના ‘કેકારવ’ નામના કાવ્યસંગ્રહથી જ છે. ગુજરાતના

વર્તમાન કવિઓના કાવ્યગ્રંથોમાં જે કોઈ ગ્રંથ સર્વથી વિશેષ લોક-પ્રિયતા પામ્યો હોય તે તે 'કેકારવ'જ છે. તેની કવિતામાં હૃદયનું દર્દ વ્યક્ત થયું છે. તેની કવિતા હૃદયની એકદમ નજીક આવી જાય છે કાન્તે 'કેકારવ'ની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે: 'કલાપી કવિ કરતાં સ્નેહી વધારે છે.' પરંતુ સ્નેહી હોય તે કવિ ન હોય કે કવિ હોય તે સ્નેહી ન હોય તેવું કશું નથી. કવિ અને સ્નેહી પરસ્પરનો છેદ ઊઠાડી દેતા શબ્દો નથી. કલાપીની કવિતા પર એ આરોપ મૂકાયો છે કે "કલાપીએ નિર્જળતાના ભાવો પ્રેરી આપણા સાહિત્યમાં રુદનનું વાતાવરણ જમાવ્યું છે." કારણ કે કલાપી એ ઊર્મિકવિ છે. ઊર્મિનાં હૃદયવિદારક વહેણો કલાપીએ 'હૃદયત્રિપુટિ' વગેરે તેનાં કાવ્યોમાં અખંડ ધારે વહાવ્યાં છે.

ખોટાદકર : સૌંદર્યદર્શી અને શુભ્રદર્શી કવિ ખોટાદકરે 'કલ્પોલિની,' 'સ્તોતસ્વિની' 'નિર્ઝરિણી,' 'રાસતરંગિણી' અને 'શૈવલિની' એ પાંચ કાવ્ય સંગ્રહો આપ્યા છે. ગ્રામજીવનનું સૌંદર્ય દર્શાવતાં કાવ્યો પણ તેમણે લખ્યાં છે. તેમની કવિતામાં કલ્પનાનાં ઉન્નત ઉડ્યુનો નથી; ચાતુર્યનો ચમકાર અથવા ભાવનાભરી તરંગ-શીલતા તેમની કવિતામાં વધારે છે. 'કલ્પોલિની' વગેરે કાવ્ય સંગ્રહોમાં તેમની ભાષા સંસ્કૃતમયતાનો અતિરેક દાખવે છે; 'રાસ તરંગિણી'ની ભાષા ઘણી સરળ છે. કાવ્ય વિષયોની મર્યાદા તેમની કવિતામાં ઘણી છે. કુટુંબજીવન અને ગ્રામ જીવન એ જે તેમની કવિતાના મુખ્ય વિષયો છે. 'માતૃ ગુંજન,' 'ભાઈખીજ,' 'ખુદ્દનું' ગુહા-ગમન' 'જનની' વગેરે કાવ્યો આપણા સાહિત્યમાં ચિરંજીવ રહેશે. "વૃત્તિ પરત્વે જેમ એ સૌંદર્યદર્શી કવિ છે તેમ ભાવના પરત્વે એ પ્રણય-પૂજક કવિ છે, અને વિષય પરત્વે એ ગ્રામજીવન અને કુટુંબ જીવનના કવિ છે." (વિ. મ. ભટ્ટ.)

ખખરદાર : ગુજરાતી કવિતાએ જે જે નવા ઉન્મેષો ખીલવ્યા

તે દરેકમાં કવિ ખચરદારે નવા પ્રયોગો અને નવી રચનાઓ કરી હોય તો પ્રગતિશીલતા જાળવી છે. આથી ખચરદારની કવિતાને આપણે અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાનું The greatest common factor કહી શકીએ. ગુજરાતી કવિતાસૃષ્ટિમાં જે જે પરિવર્તનો થતાં ગયાં, તે તે બધાં તેમણે તેમના કવિતા—મુકુરમાં પ્રતિબિંબિત કર્યાં છે. તેમની કવિતા વિપુલતાભરી છે. ‘ભારતનો ટંકાર’ અને ‘રાષ્ટ્રિકા’ માં રાષ્ટ્રપ્રેમી કાવ્યો, ‘પ્રભાતનો તપસ્વી’ વગેરેમાં પ્રતિકાવ્યો, ‘ભજનિકા,’ ‘કલ્યાણિકા’ અને ‘નંદનિકા’માં ભક્તિકાવ્યો, ‘રાસચંદ્રિકા’માં રાસકાવ્યો, ‘કલિકા’માં રસિક પ્રણયકવિતા અને ‘દર્શનિકા’માં તત્ત્વચિંતનભરી કવિતા ખચરદારે આપી છે. ‘ગુજરાતી કવિતાની રચના-કળા’ નામનો કવિતાવિષયક અભ્યાસગ્રંથ તેમણે આપ્યો છે. ‘જર-યુસ્થી’ ગાથાઓ નું સંપાદન તેમનો વિક્રતાભર્યો સંશોધન ગ્રંથ છે. પરદેશી સાહિત્યમાંથી અપહરણ કરવાનો આરોપ અગાઉ તેમના પર મૂકાયેલો, પણ ત્યારપછી તેમણે સ્પષ્ટતા કરી છે કે સારી વસ્તુ ક્યાંકથી લઇને પોતાની કવિતામાં મૂકવી તે ચોરી ન કહેવાય અને ચોરી કહેવાતી હોય તો ભલે કહેવાય, ને ચોરી કરવી જ છે તો પછી, ‘મારવો તો હાથી ને લૂંટવો તો ભંડાર!’ કવિશ્રી ખચરદાર માને છે કે કવિતા લોકભોગ્ય હોવી જોઈએ. અદ્યતન કવિતા દુર્બોધ બની છે તેની સામે એમનો મોટો વાંધો છે. કવિતામાં ગેયતાના એ જખરા પક્ષપાતી છે. આજની ‘અગેય’ કવિતાના તે વિરોધી છે. કાવ્યદેવીની તેમની ઉપાસના સાચા હૃદયની અને પ્રખર છે; જો કે એ અનન્ય ઉપાસના છતાં તેમને પ્રથમ પંક્તિના કવિ ગણી શકાય નહીં.

લલિત:—‘લલિતનાં કાવ્યો’ (એ ભાગ) અને ‘વડોદરાને વડલે’ એ કાવ્યસંગ્રહો આપનાર કવિ લલિતજીનાં કાવ્યો કવિના યુગમાં ખૂબ લોકપ્રિય હતાં. ‘મહુલી’, ‘એકલરામ’, ‘વિન્નેગણ વાંસલડી’ વગેરે કાવ્યો એ સંગીતકાર બને જ ગાઇ સંભળાવાતા તેથી પણ એ જમા-

નામાં એમની કવિતા થોડી છતાં વધુ લોકપ્રિય બનેલી. ગુજરાતના ભજનિક કવિ તેમને કહી શકાય. નહાનાલાલે કહ્યું છે તેમ, “લલિત-જીની કવિતામાં ગૃહભાવ, કામળતા, લાલિત્ય અને લાડ છે.” ‘ઉત્તર-રામચરિત’ પરથી ‘સીતાવનવાસ’ નામનું નાટક પણ તેમણે લખ્યું છે. લલિતની ભાષા ઘણી કામળ અને લાલિત્યમય છે. “નહાનાલાલ ગરુડ હતા, વિશાળ પાંખો પ્રસારી, આભભરીને એ ઊડ્યા. મેઘાણી આપા-ઢીલો મેઘ હતા; ત્રમઝૂટ વરસી ને ધરતીને એમણે ધરવી. લલિત મોસમી ગુલાબ હતા; એના સુરખી અને સુવાસ બંને મીઠા અને મુલાયમ. ઉરુચન કે ગર્જના નહિ, પણ મુલાયમ મધુરપ એટલે લલિત” (મનસુખલાલ ઝવેરી).

‘મસ્ત’ કવિ ત્રિભુવન : મસ્ત કવિ ત્રિભુવન પ્રેમશંકરે ‘વિભાવરી સ્વપ્ન’, ‘કલાપીનો વિરહ’ અને ‘સ્વરૂપ પુષ્પાંજલિ’ એ ત્રણ કાવ્યગ્રંથો આપ્યા છે. ‘કલાન્ત કવિ’ અને ‘વસંતવિજય’ પછીનું નવું કલાપ્રસ્થાન ‘વિભાવરી-સ્વપ્ન’માં જોવા મળે છે. રમણ-ભાઈ નીલકંઠે આ કાવ્યનાં ઘણાં વખાણ કરેલાં. ખરું પ્રેમસ્વરૂપ કામ-વૃષ્ટિથી ભિન્ન છે એમ દર્શાવવાનો આ કાવ્યનો ઉદ્દેશ છે. કલાપી મારેનો હાર્દિક પ્રેમ અને વેદાન્તનું ઊંડું જ્ઞાન કવિએ રચેલી કરુણ પ્રશસ્તિ ‘કલાપીનો વિરહ’માં જોઈ શકાય છે. નવી કવિતામાં ભજનના રાગને આકર્ષક બનાવવાનું માન મસ્ત કવિને ઘટે છે. ‘સ્વરૂપપુષ્પાંજલિ’નાં ભજનોમાં ગોરખ સંપ્રદાયના ભજનોની લાક્ષણિક બળકટ આની પણ છે.

હરગોવિન્દ પ્રેમશંકર : ‘શિવાજી અને જ્યોત્સના’ તથા ‘રૂપાધ્યાત અને બીજાં કાવ્યો’ એ બે એમના કાવ્યગ્રંથો છે. પહેલામાં શિવાજી અને ઔરંગઝેબની પુત્રી જ્યોત્સનાનો પ્રણય નિરૂપાયો છે, ત્યારે બીજામાં ‘રૂપાધ્યાત’, ફારસી સૂફી કવિ ઉમર ખયામની રૂપાધ્યાત પરથી શીરઝરાલે કરેલા અંગ્રેજી રૂપાંતરનું ભાષાંતર છે.

ભોગીન્દ્રરાવ દીવેડિયા : મુનશી અને રમણભાઈની નવલ-

કથાઓ લોકપ્રિય બની તે પહેલાં ભોગીન્દ્રરાવ દાવેટિયાની સામાજિક નવલકથાઓએ સારી લોકપ્રિયતા મેળવી હતી. ‘ઉપાકાન્ત,’ ‘જ્યોત્સ્ના,’ ‘સોલીસીટર,’ ‘સીતારનો શોખ,’ ‘મૃદુલા,’ ‘આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર,’ ‘અન્નમિલ,’ ‘લગ્નબંધન,’ ‘કોલેજિયન,’ ‘મોહિની,’ ‘તરલા’ વગેરે એમની નવલકથાઓ છે. તેમાંથી ‘તરલા’ વગેરે ટાલ્સ્ટોયની કૃતિઓનાં ભાષાંતર-રૂપાંતર છે. ‘અન્નમિલ’ વિક્ટરહ્યુગોની ‘Les Miserables’ નું ભાષાંતર છે. સમગ્ર રીતે પણ ટાલ્સ્ટોયની અસર લેખક પર ઘણી છે. મધ્યમ વર્ગના અને તેમાં પણ વિશેષ તો મુંબઈના મધ્યમ વર્ગના જીવનપ્રશ્નો તેમણે આ નવલકથાઓમાં હાથ ધર્યાં છે. હવે એમની નવલકથાઓ જૂનવાણી લાગે છે અને તેનું જીવન ઝાંખું પડી ગયું જણાય છે. જો કે વાર્તા તરીકે આજે પણ તે કૃતિઓ વાચનક્ષમ તો છે જ. ગરીબ જનસમાજમાંથી મુખ્ય પાત્રો લઈ નવલકથા રચવામાં આવી હોય તો તેનો આરંભ ‘અન્નમિલ’ થી થયો ગણાય. સાહિત્યક્ષેત્રે નવલકથા પૂરતી દરિદ્રનારાયણની સ્થાપના ભોગીન્દ્રરાવને હાથે થઈ.

નારાયણ વિસનજી ઠક્કર : ગુજરાતમાં સૌથી વધારે સંખ્યામાં નવલકથાઓ નારાયણ વિસનજી ઠક્કર લખી ગયા છે. વળી તત્કાલીન લોકપ્રિયતા પણ તેમને સારા પ્રમાણમાં મળી હતી. જો કે ચિરકાલીન અંશે તેમની કૃતિઓમાં ઓછા છે. ઇતિહાસનો ઝાંડો અભ્યાસ કરીને તેમણે ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લખી છે. સ્ત્રી-પુરુષોના જાતીય મંબંધોનું વર્ણન કરવામાં તેમણે વધારે પડતી છૂટ લીધી છે. ‘પદ્મિની,’ ‘અનંગભદ્રા,’ ‘હમીરહઠ,’ ‘રણથભોરનો કિલ્લો,’ ‘એક નટીની આત્મકથા,’ ‘મહારાણી મયણલ્લા’ વગેરે એમની કૃતિઓમાં મુખ્ય છે.

અ. ક. ત્રિવેદી : અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદીએ ‘નિર્વૃત્તિ-વિનોદ,’ ‘પ્રવાસવિનોદ,’ ‘સાહિત્યવિનોદ,’ અને આત્મવિનોદ,’ એમ ચતુર્વિધ ‘વિનોદ’ આપ્યા છે. હળવી ચિંતનશીલ નિબંધિકાઓ તેમણે

પ્રવાહી ને વિશદ ગદ્યમાં આપી છે. ગુજરાતી ભાષાને સાહિત્યને યુનિ-
વર્સિટીમાં પ્રવેશ અપાવનાર તરીકે પણ તેમની સેવા નોંધપાત્ર છે.

અળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર-અ. ક. ઠાકોર-ને ગુજરાતી કવિ-
તાના સર્જકોમાં મોટામાં મોટા યોગવીર કહેવાયા

અ. ક. ઠાકોર છે તે યથાર્થ છે. અદ્યતન કવિતાએ તેમની
(૧૮૬૯-૧૯૫૨) અર્ધધન કાવ્યરીતિનો પુરસ્કાર કરેલો છે. તેમની
કવિતામાં ગુજરાતની અર્વાચીન કવિતાએ તેનું
“ આરોહણ ” પ્રાપ્ત કર્યું છે,

‘ ભણુકાર ’ની એ ધારાઓ તથા ‘ મહારાં સોનેટ ’ એ તેમની
કાવ્યકૃતિઓ, અને ‘ ગોપીહૃદય ’ નામનો તેમનો કાવ્યાનુવાદ એ તેમનું
કાવ્યક્ષેત્રમાંનું અર્પણ છે. આ ઉપરાંત તેમણે ‘ ઊગતી જુવાની, ’ ‘ સોવિયેટ
નવજુવાની ’ અને ‘ લગ્નમાં પ્રલયયથ ’ નામનાં નાટકો લખ્યાં છે. ‘ દર્શનિયું ’
નામનો ટૂંકો વાર્તાઓનો સંગ્રહ આપ્યો છે; ‘ લિરિક, ’ ‘ નવી કવિતા
વિશેનાં વ્યાખ્યાનો, ’ ‘ વિવિધ વ્યાખ્યાનો ’ વગેરે વિવેચન ગ્રંથો લખ્યા
છે. ‘ અંબાલાલભાઈ ’ ‘ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, ’ ‘ ઇતિહાસ દિગ્દર્શન ’ વગેરે
તેમની ચરિત્ર-ઇતિહાસ-વિષયક કૃતિઓ છે. ‘ શાકુન્તલ ’ અને ‘ માલ-
વિકાગ્નિમિત્ર ’નાં સમશ્લોકી ભાષાંતરો તેમણે કર્યાં છે. ‘ આપણી
કવિતાસમૃદ્ધિ ’નું સંપાદન કરીને નવીન કવિતાને માર્ગદર્શન આપ્યું છે.
આ બધી સાહિત્યસેવા તેમની અનેકવિધ લાક્ષણિકતાઓથી અંકિત છે.

ઠાકોરની કવિતામાં કાવ્ય સમગ્રનો સર્વ પ્રકાર નવો ઉન્મેષ છે.
છંદમાં તેમણે પ્રવાહી પદ્યરચના—શુદ્ધઅગેય પદ્યનો ‘ આરોહણ ’થી
આરંભ કર્યો. યતિભંગ, શ્લોકભંગ અને શ્રુતિભંગ એમ ત્રણ પ્રકારની
સ્વતંત્રતા છંદોવિધાનમાં તેમણે લીધી, અને અદ્યતન કવિતાને
અપાવી. અંગ્રેજી ‘ બ્લેક વર્સ ’ની શક્યતાઓ, તેમણે પૃથ્વીમાં બતાવી.
સોનેટનો પ્રકાર પણ ગુજરાતીમાં સૌ પ્રથમ તેમણે શરૂ કર્યો ને વિક-
સાવ્યો. તેમની કવિતાની બાનીમાં અડઅચડાપણું છે, પણ તે સાથે

બળકટતા છે. તેઓ માનતા કે વિચાર પ્રધાન કવિતા એ દિગ્નેતમઃ (બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ) જાતિની કવિતા છે, અને તેથી તેમણે વિચાર-પ્રધાન કવિતાના નમૂના તેમનાં કાવ્યોમાં (જેની સંખ્યા લગભગ ૩૦૦ જેટલી છે) આપ્યા છે. તેમની અર્થઘન કવિતાએ ગુજરાતી કવિતામાં નવો યુગ વર્તાવ્યો છે.

તેમની વિવેચના, શાસ્ત્રીય અભ્યાસ દષ્ટિ અને તલસ્પર્શી વિમર્શ દર્શાવે છે. ગુજરાતમાં વિવેચક તરીકે કવિતા શિક્ષણનું કામ ઠાકારે ચીવટથી, ખંતથી અને નિર્ભયતાથી જિજ્ઞાસુર ક્યું હતું. તેમની વિદ્વતા, વિવક્ષણુતા અને સાહસપ્રિયતાથી કોઈ પણ વિષયનું તેમનું નિરૂપણ અબોડ બની રહે છે. એમની ગદ્યશૈલી ઘણી પ્રયોગશીલ અને વિલક્ષણ છે. સામાન્ય વાચકને તેમનું પદ્ય તેમ જ ગદ્ય દુર્ગોધ લાગે છે. તેમની શૈલી જે “સાજન માજનથી વીંટળાયેલી, રાજ દરબારમાં શોભે તેવી સદા ગંભીર અને ડોલતી કરિણી” સાથે સરખાવાઈ છે તે યથાર્થ છે.

કલાપીની શૈલીના કવિ તથા કલાપીની કવિતાના પરમ ભક્ત ‘સાગર’ (જગન્નાથ ત્રિપાઠી) ના ‘દીવાને ન્હાનાલાલ યુગના સાગર’ના એ ભાગમાં તેમની બંધી કૃતિઓ અન્ય લેખકો આવી જાય છે. હમણાં તેમનાં પત્રો પણ પુસ્તકાકારે પ્રકટ થયા છે. તેમની કવિતા સંતયુગના જેવી છે. જીવન-અનુભવનો સચોટ રણુકાર તેમની પાછળ સંભળાય છે. ‘ગઝલિસ્તાન’નું સંપાદન પણ તેમણે ક્યું છે. તેઓ કવિ કરતાં સંત વધારે છે. કલાપી અને અખાતી કવિતાનો ઊંડો અભ્યાસ અમ ‘મસ્ત’ રંગના કવિએ કર્યો હતો.

વિક્લરાય આવત્સ્થીએ ‘રસિકનાં કાવ્યો’, ‘લેખનશૈલી’, ‘સાહિત્ય-દર્શનના નિબંધો’ વગેરે કૃતિઓ રચી છે. તેમજ કેટલુંક બાલસાહિત્ય પણ પ્રકટ ક્યું છે.

વિશ્વ અખંડાનદે સાહિત્યસર્જન ભલે અટપ કયું, પણ સસ્તા સાહિત્યની સ્થાપના કરીને તેમજ ધાર્મિક સાહિત્ય દ્વારા યુજરાતની ધર્મભાવના પોષીને તેમણે યુજરાતની સંસ્કારિતા ધડવામાં ઘણો ફાળો આપ્યો છે.

પ્રકરણ પમું

મુનશી-યુગ (૧૯૧૪ થી ૧૯૨૦-૨૫)

આધુનિક યુગમાં એટલે કે ૧૯૧૫ પછી આપણે ત્યાં બે વ્યક્તિઓએ સાહિત્યમાં પોતાનો યુગ પ્રવર્તાવ્યો.

મુનશી-યુગ

છે. એમાંના એક-મુનશી મુખ્યત્વે સાહિત્યકાર છે, ત્યારે બીજા ગાંધીજી મુખ્યત્વે સંસ્કૃતિકાર છે. યુજરાતી સાહિત્યમાં મુનશીને યુગસર્જક સાહિત્યકાર કહી શકાય. બીજા સમકાલીન સાહિત્યકારો પર તેમની ઘણી અસર છે. આથી અર્વાચીન યુગમાં મુનશી-યુગને સ્વતંત્ર સ્થાન છે. શ્રી. વિજયરાય વૈદ્ય આધુનિક યુગને ' મોહન યુગ ' કહે છે, અને તેમાં ' મોહન ' એટલે મોહનદાસ ગાંધી અને કનૈયાલાલ મુનશી એ બન્નેનો સમાવેશ કરે છે. એકજ સમયમાં આ બે વ્યક્તિઓએ પોતાનો પ્રભાવ સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાં પાડ્યો હોવા છતાં બન્નેનાં વ્યક્તિત્વ અને સાહિત્યનાં લક્ષણો જુદાં જ છે.

ગાંધીયુગ અને મુનશીયુગ બન્નેની સરખામણી કરીએ તો ગાંધી-યુગનું વલણ પૂર્વપૂજા છે, મુનશીયુગનું વલણ પશ્ચિમપૂજા છે. " ગાંધી-યુગ કેટલેક અંશે આગલા સંસ્કૃતયુગની નવી સુધરેલી આવૃત્તિ જેવો છે. " જીવનના એકેએક ક્ષેત્રમાં પ્રાચીનતા, રાષ્ટ્રીયતા, સ્વકીયતા, એ ગાંધીયુગનું ધ્યેય છે. તો જીવનના એકેએક ક્ષેત્રમાં " નવીનતા, અર્વાચીનતા, અદ્યતનતા, એ મુનશીયુગનું ધ્યેય છે. " ગાંધીયુગની પ્રેરણાનું ઉદ્દગમસ્થાન મુખ્યત્વે પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિ છે. મુનશીયુગની

પ્રેરણાનું ઉદ્ગમસ્થાન મુખ્યત્વે અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ છે. ગાંધી-યુગના લેખકો કાકાકાલેલકર, રા. વિ. પાઠક વગેરેનું આધારસ્થાન મોટે ભાગે સંસ્કૃત સાહિત્ય છે. મુનશીયુગના મુનશી અને વિજયરાય જેવાનું આધારસ્થાન મુખ્યત્વે અંગ્રેજી સાહિત્ય છે. વળી સંયમ એ ગાંધીયુગનું લક્ષણ છે. ત્યારે ઉદ્ધાસ એ મુનશીયુગનું લક્ષણ છે. ગાંધી-યુગ આધ્યાત્મિક વિકાસને જ જીવનનું સર્વસ્વ માને છે. ત્યારે મુનશી-યુગ ઐહિક વિકાસને જ જીવનનું સર્વસ્વ માને છે. પાપભીરતા, નીતિ-પરાયણતા, અને વિશુદ્ધપ્રેમ એ ગાંધીયુગની વિશિષ્ટતા છે. અંકુશભીરતા, સુખપરાયણતા, અને વિલાસપ્રેમ એ મુનશીયુગની વિશિષ્ટતા છે.

ગાંધીયુગ સત્ત્વગુણપ્રધાન છે. મુનશીયુગ રજોગુણપ્રધાન છે. ગાંધી-યુગની શૈલી એટલે મુખ્યત્વે સાદાઈ ત્યારે મુનશીયુગની શૈલી એટલે મુખ્યત્વે ભલક. “ગાંધીયુગના લેખકો સાહિત્યમાં પણ યતિઓ છે એટલે ભાષા શૈલીમાં પણ ખૂબ આત્મનિગ્રહ રાખી વાણીની સાદાઈ અને કરકસરને માટે મથા કરે છે. ત્યારે મુનશીયુગના લેખકો સાહિત્યના સોહાગીઓ છે.” એટલે પોતાની વાદ્યમયશક્તિઓને પુરજાદારમાં મહા-લવા દઈ લખાણને અને તેટલું ચમકદાર, ધમકભર્યું, અને મોહક બનાવવા ઉપર એનું સદા ધ્યાન લાગેલું હોય છે. “પરિણામે ગાંધીશૈલીનો અતિરેક થાય છે. ત્યારે એ કેવળ વિચાર કે તર્કની શુષ્કતામાં સરી પડે છે. ન્યારે મુનશીશૈલીનો અતિરેક થાય છે ત્યારે એ અંતસ્તત્ત્વની કશી સસારતા વગરની કેવળ બાહ્યાંગની ચમકમાં સરી પડે છે. એટલે ગાંધીશૈલી એના નખળામાં નખળા સ્વરૂપમાં મરીમસાલા વગરનાં બાફેલા અનાજ જેવી હોય છે ત્યારે મુનશીશૈલી એના નખળામાં નખળા સ્વરૂપમાં કશાયે ખાદ્ય વગરના એકલા મરીમસાલાના સંભાર જેવી હોય છે.” (વિશ્વનાથ ભટ્ટ.) મુનશીયુગનાં આ બધાં લક્ષણો શ્રી. મુનશી ઉપરાંત શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી, શ્રી. બટુભાઈ ઉમરવાડીયા, શ્રી. યશવંત-પંડ્યા, શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતા, શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે, ધૂમકેતુ, વગેરેના ગ્રંથોમાં પણ વત્તે ઓછે અંશે નજરે પડે છે.

મુનશીયુગ એ પ્રણાલિકા સામે બંડ કરનારો યુગ છે. અંયુક્ત કુટુંબની ભાવના અને સામાજિક રૂઢિઓ સામે તે બંડ ઉઠાવે છે. આ યુગમાં ઉપહાસની વૃત્તિ પણ વધારે ખીલેલી છે. આ યુગમાં આંતરરાષ્ટ્રીય, અને આંતરપ્રાંતીય સાહિત્ય સારા પ્રમાણમાં વંચાયું અને તેનાં રૂપાંતરો થયાં, અપહરણો પણ થયાં. એલેક્ઝાન્ડર ડુમા, ઇન્સન, બર્નાડશો, નિતશે વગેરેની અસર આ યુગપર વધારે છે. આ યુગમાં ગુજરાતની અસ્મિતાની ભાવના ખીલેલી છે. ‘કલા ખાતર કલા,’ અને ‘સાહિત્ય ખાતર સાહિત્ય,’ એ બે વાદમાં આ યુગ માને છે. નીતિનાં બંધનો તે ફગાવી દે છે. પાંડિત્ય અને વિદ્વત્તાને બદલે શૈલીની ચમક આ યુગમાં વધારે દેખાય છે. આ યુગના પ્રવર્તક શ્રી. મુનશીની જીવનના ઉદ્દેશાસની સિદ્ધાન્તસરણી આ યુગમાં સર્વવ્યાપી બને છે.

આધુનિક યુગના ગદ્યપ્રધાન લલિત વાડમયના સૌથી કીર્તિમંત સર્જક “શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી છે. સાહિત્યના મુનશી (૧૮૮૭-) અનેક વિધ પ્રકારો તેમણે સફળતાથી ખેડ્યા છે. તેમાં ખાસ કરીને નવલકથા, નાટક અને નવલિકાના પ્રદેશો તેમણે ગુજરાતને માટે તો અક્ષરશઃ અપૂર્વ સામર્થ્યથી ખેડ્યા છે.” એમની સાહિત્યસેવા વિપુલ, વૈવિધ્યભરી સમૃદ્ધ અને સમગ્ર છે. મુનશીની સાહિત્ય કૃતિઓને આટલા વિભાગમાં વહેંચી શકાય : (૧) ઐતિહાસિક નવલકથા. (૨) સામાજિક નવલકથા. (૩) નવલિકા. (૪) ઐતિહાસિક નાટકો. (૫) સામાજિક નાટકો. (૬) જીવન ચરિત્ર. (૭) આત્મકથા. (૮) વિવેચન. (૯) નિબંધ. (૧૦) ઇતિહાસ. (૧૧) વ્યાખ્યાનો. આ સર્વ સાહિત્ય પ્રકારોમાં મુનશીએ પોતાની વિશિષ્ટ પ્રતિભા દર્શાવી છે.

(૧) ઐતિહાસિક નવલકથા :—શ્રી. મુનશીએ તેમની ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક નવલકથાઓમાં ભૂતકાળને જીવંત સ્વરૂપે રજૂ કર્યો છે. ‘પાટણની પ્રભુતા,’ ‘ગુજરાતનો નાથ,’ ‘રામધિરાજ,’ અને ‘જયસોમનાથ’

એ ચાર તેમની સોલંકીયુગની નવલકથાઓ છે. શ્રી. મુનશીએ સોલંકી-યુગના ગુજરાતનું તેમાં એવું જીવંત નિરૂપણ કર્યું છે કે ગુજરાતના ખીન્ન બધા ઐતિહાસિક નવલકથાના લેખકોએ તેમનું અનુકરણ કર્યું છે. કાક, મંજરી, મીનળ, મંજુલ વગેરેના પાત્રોથી નવલકથાઓએ ગુજરાતી પ્રજામાં ચેતન જગાવ્યું છે. સોલંકીયુગ ઉપરાંત મુનશીએ ‘પૃથિવીવલ્લભ’ માં મુંજ અને મૃણાલના પ્રેમની કથા આલેખી છે. ‘પૃથિવીવલ્લભ’ નો જીવન સંદેશ ચર્યાપદ હોવા છતાં તે એક સુંદર કલાકૃતિ બની છે. તેને મુનશીયુગનું ગદ્યમાં રચાયેલું ભૂમિકાવ્ય કહી શકાય. ‘ભગવાન કૌટિલ્ય’ નામની ઐતિહાસિક નવલકથામાં મુનશીએ ઋષિજીવનનો આદર્શ રજૂ કરેલો છે. ‘લોપામુદ્રા’ ના પહેલા ભાગમાં તેમણે વેદકાલીન વાતાવરણ આલેખ્યું છે. ‘લોમહર્ષિણી’ અને ‘ભગવાન પરશુરામ’ એ નવલકથાઓમાં મુનશીએ તેમના આદર્શ ભાર્ગવ પરશુરામનું જીવન રસપૂર્ણ સ્વરૂપે આલેખ્યું છે. તેમની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ સામે વાંધો ઉઠાવવામાં આવે છે કે તેમાં ઇતિહાસની વિકૃતિ થઈ છે. આ ટીકા કેટલેક અંશે સાચી હોવા છતાં ઇતિહાસને જીવંત સ્વરૂપે તેમણે રજૂ કરેલ છે, તેથી કલાદષ્ટિએ એ કૃતિઓ ઉચ્ચ કોટિની બની છે.

(૨) સામાજિક નવલકથા:—‘કાનો વાંક’, ‘વેરની વસુલાત’, ‘સ્વપ્નદષ્ટા’ અને ‘સ્નેહસંભ્રમ’ એ ચાર મુનશીની સામાજિક નવલકથાઓ છે. તેમની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ જેટલી કલાપૂર્ણ કૃતિઓ આ સામાજિક નવલકથાઓ બની નથી. ‘કાનો વાંક?’ માં મુનશીએ સમાજ સામે બાંક પોકારતી એક વિધવા મળિતું પાત્ર જીવંત વ્યક્તિત્વવાળું બનાવ્યું છે. ‘વેરની વસુલાત’ એ કૃતિ તનમન અને કિશોર નામના પ્રેમીઓની પ્રણયકથાથી રસિક બની છે. તેના પર હુમાની ‘કાઉન્ટ ઓફ મોન્ટેક્રીસ્ટો’ની અસર છે. ‘સ્વપ્નદષ્ટા’ મુનશીના પોતાના વિદ્યાર્થીજીવનના અનુભવ અને ભાવનાઓને આલેખે છે. સુરતમાં મળેલી કાંગ્રેસનું ચિત્ર અને તે જમાનાની સમાજસ્થિતિનું

તેમાં આલેખન છે. 'સ્નેહસંભ્રમ' એક હાસ્યપ્રધાન કૃતિ છે અને તેમાં એક પ્રોફેસર તેમજ તેમને ચાહતી સ્ત્રીઓનાં પાત્રો દ્વારા મુનશીએ વ્યવહારી સારી રમૂજ ઉઠાવી છે. મુનશીનાં ભાવનાસ્વપ્નોને સામાજિક નવલકથાઓમાં ગંભીર અને સફળ આલેખન મળ્યું નથી.

(૩) નવલિકા:—મુનશીએ નવલકથાકાર તરીકે વધારે પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે; પરંતુ તેમની નવલકથાઓ પણ સારી કલાશક્તિ દર્શાવે છે. તેમની વાર્તાઓ નર્મને લીધે ચેતનવંતી લાગે છે. શૈલીમાં ગતિ છે. સામાજિક રિવાજો અને કુટુંબોની તેમણે ટેકડી કરી છે. 'મારી કમલા', 'શામળશાહનો વિવાહ', 'કોકિલા', 'કામચલાઉ ધર્મપત્ની', 'મારો ઉપયોગ' વગેરે તેમની કલાયુક્ત વાર્તાઓ છે.

(૪) ઐતિહાસિક નાટકો:—મુનશીએ નાટકસાહિત્યમાં સારી સફળતા મેળવી છે. એમની નવલકથામાં પણ નાટ્યતત્ત્વો હોય છે. તે પછી નાટકમાં તે સંપૂર્ણ રીતે વિલસે તે સ્વાભાવિક છે. તેમણે છ પૌરાણિક-ઐતિહાસિક નાટકો લખ્યાં છે. 'તર્પણ', 'અવિભક્ત આત્મા', 'પુત્ર સમોવડી', 'પુરંદર પરાજય', 'લોપામુદ્રા' અને 'દ્રુવસ્વામિની દેવી' એ છમાં પહેલાં પાંચ પૌરાણિક છે, અને છેલ્લું ઐતિહાસિક છે. પૌરાણિક નાટકો ભાવનાભક્ત મુનશીનું સર્જન છે. 'પુરંદર પરાજય' અને 'તર્પણ'માં પ્રેયસ કરતાં શ્રેયસને ઉચ્ચ ગણવાની ભાવના, 'પુત્ર સમોવડી'માં માનવ સ્વાતંત્ર્યની ભાવના, 'અવિભક્ત આત્મા'માં દાંપત્યજીવનના અભેદની ભાવના, અને 'લોપામુદ્રા'માં આર્ય-અનાર્યના ભેદના વિલોપનની ભાવના આલેખવામાં આવેલ છે. કેટલાક કહે છે કે મુનશી પૌરાણિક નાટકોમાં બાહ્ય વાતાવરણ પૌરાણિક દર્શાવે છે પણ એમાં પાત્રો અર્વાચીન છે. મુનશીના ઋષિઓ સાચા ઋષિઓ નથી એમ પણ કહેવાયું છે. 'દ્રુવસ્વામિની દેવી' એ ઐતિહાસિક નાટક, નાટક તરીકે ધણું સફળ થયું છે. નાટકમાં જે સંઘર્ષ જોઈએ તે આ નાટકમાં સારા પ્રમાણમાં છે.

(૫) સામાજિક નાટકો:—‘વાત્રાશેઠનું સ્વાતંત્ર્ય’, ‘જે ખરાબ જણ’, ‘આસાંકિત’, ‘કાકાની શશી’, ‘અભયચર્ચાશ્રમ’, ‘સ્નેહસંભ્રમ’ યાને પીઠાગ્રસ્ત પ્રોફેસર’, ‘ડૉ. મધુરિકા’ અને ‘છીએ તે જ ઠીક’ એ આઠ મુનશીનાં સામાજિક નાટકો છે. આ બધાં નાટકો હાસ્યકાર મુનશીનું સર્જન છે. એમાં ગાંભીર્ય બહુ ઓછું છે. પ્રણાલિકા ભંજનની વૃત્તિ તેમાં વધારે છે. પાત્રોનું ચિત્રણ તેનાં ઠંડા ચિત્ર (Caricature) જેવું બન્યું છે. ‘વાત્રાશેઠનું સ્વાતંત્ર્ય’માં બેલિજ્યમના સ્વાતંત્ર્યની વાત સાંભળી પત્નીના ત્રાસમાંથી દૂટવા માગતા વાત્રાશેઠના પ્રયત્નોનો ચિતાર છે. ‘જે ખરાબ જણ’માં મોહન મેડીકા અને રંભાનાં પાત્રો સારાં આલેખાયાં છે. ‘આસાંકિત’ કન્નેડાં ઉપરની કટાક્ષકૃતિ છે. કાકાની શશી’માં અર્વાચીન સ્ત્રીની મનોદશાનો ઉપહાસ કરેલો છે. ‘અભયચર્ચા-શ્રમ’માં દંભી અભયચર્ચા ત્રત ધારીઓની મશ્કરી કરી છે. ‘ડૉ. મધુરિકા’ આધુનિક સ્ત્રીનો ઉપહાસ કરે છે. ‘છીએ તે જ ઠીક’માં અર્વાચીન પુરુષ સ્ત્રી બનતો જાય છે અને અર્વાચીન સ્ત્રી પુરુષનું અનુસરણ કરીને કૃત્રિમ થતી જાય છે તે પ્રકારનું વક્તવ્ય હાસ્યરસિક રીતે રજૂ થયું છે.

(૬) જીવન ચરિત્ર:—મુનશીએ જે રસિક જીવન ચરિત્રો લખ્યાં છે. ‘નરસૈયો: ભક્ત હરિનો’માં ગુજરાતના આદિ કવિ નરસિંહ મહેતાનું જીવન ચરિત્ર આલેખાયું છે અને ‘નર્મદ: અર્વાચીનોમાં આદ્ય’માં સુધારાવીર નર્મદનું જીવનચરિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. જેવી રીતે ફ્રેન્ચ સાહિત્યકાર આન્દ્રે મોર્વાએ શેલીના જીવનચરિત્રને વાર્તારસિક રૂપે આલેખ્યું છે તેવી રીતે મુનશીએ ગુજરાતમાં પહેલીવાર જીવનચરિત્રને નવલકથા જેટલી સર્જકૃતિ બનાવી છે.

(૭) આત્મકથા:—‘અડધે રસ્તે’, ‘સીધાં ચઢાણ’, ‘મારી બીન જવાબદાર કહાણી’, અને ‘શીશુ અને સખી’ એ મુનશીની આત્મકથાત્મક કૃતિઓ છે. ‘શીશુ અને સખી’ ન્હાનાલાલની ડોલનશૈલી જેવી અપદ્યાગદ્યની રચનામાં રચાયેલ એક ગદ્યકાવ્ય છે. તેમાં મુનશીએ પ્રચલન રૂપે પોતાની જ આત્મકથા આપી છે. ‘મારી

બીનજવાબદાર કહાણી 'માં મુનશીએ કરેલા યુરોપના પ્રવાસની કથા છે. 'અર્ધે રસ્તે' અને 'સીધાં ચઢાણુ'માં તેમની આત્મકથા, એક નવલકથા જેવી રસપૂર્ણ છે, તેથી તે સર્જનાત્મકકૃતિ છે. તેમની સાહિત્યકૃતિઓને સમજવા માટે તેમની આત્મકથા ચાવી રૂપ અને છે.

(૮) વિવેચન:—મુનશી મુખ્યત્વે સર્જક છે અને સર્જકની લાક્ષણિક ભાવના તથા કલ્પનાથી તેમણે વિવેચન કર્યું છે. 'Gujarat and its Literature; 'થોડાંક રસદર્શનો' વગેરે તેમના વિવેચનગ્રંથો છે. તેમનું વિવેચન સરસ અને સચોટ છે. જો કે બાહ્ય ચમક જેટલો ઊંડો અભ્યાસ તેમાં દેખાતો નથી. 'Gujarat & its Literature' ગુજરાતના સાહિત્યનો કડીબદ્ધ ઇતિહાસ આપે છે અને તેમાંનાં કેટલાંક મંતવ્યો અસ્વીકાર્ય અને તેવાં હોવા છતાં તે ગ્રંથ હજી સુધી આપણે ત્યાં અદ્વિતીય રહ્યો છે.

(૯) નિર્ગંધ:—'કેટલાક લેખો,' 'ગુજરાતની અસ્મિતા' વગેરે તેમના નિર્ગંધ સંગ્રહો છે. મુનશીને ચરિત્રાત્મક નિર્ગંધ લખવાની વધારે ક્ષમતા છે. નિર્ગંધકાર મુનશીમાં મેકાલેની શૈલીનાં લક્ષણો દેખાય છે. તેમના ગદ્યમાં જે જોમ, તેજસ્વિતા, છટા, સચોટતા અને ભલક દેખાય છે તે મેકાલેના જેવા જ છે.

(૧૦) ઇતિહાસ:—ઇતિહાસ એ મુનશીનો એક પ્રિય વિષય છે. અને તેથી તેમણે ગુજરાતના તેમજ ભારતના ઇતિહાસમાં ઊંડો રસ લીધો છે. 'The Glory that was Gurjar Desh' એ ગ્રંથમાલા ગુજરાતનો ઇતિહાસ પ્રમાણભૂત રીતે આલેખવા માટે તેમણે શરુ કરી છે. તદુપરાંત 'The Early Aryans in Gujarat' નામનું સંશોધનનું પુસ્તક તેમણે લખ્યું છે. ઇતિહાસકાર મુનશી કંઈક નવું બતાવવાની ધગશમાં કેટલીકવાર તાટસ્થ ગુમાવી ખેસે છે.

(૧૧) વ્યાખ્યાનો:—'આદિવચનો,' સાહિત્ય પરિષદમાં આપેલાં

વ્યાખ્યાનો, 'ગુજરાતની અસ્મિતા,' 'ગુજરાતના ન્યોતિર્ધરો' વગેરેમાં શ્રી. મુનશીનાં વ્યાખ્યાનો સંગ્રહિત થયાં છે. આ વ્યાખ્યાનોમાં વકતૃત્વ-પૂર્ણ શૈલી, જોમ, રંગ અને વિલાસની ચમક નજરે પડે છે.

આ ઉપરાંત 'Bhagavat Gita and the Modern Mind' 'Why I follow the Mahatma,' 'Ancient Gurjar Desh & its Literature,' 'The Creative Art of life, વગેરે અંગ્રેજી પુસ્તકો શ્રી. મુનશીએ લખ્યાં છે.

ડૉ. તારાપોરવાળા કહે છે તેમ, "Munshi, as a prose-writer, is among those of the first rank in the language; to the minds of some he has no equal among the modern writers of Gujarati prose. His Creative art has brought life and beauty to Gujarati fiction and drama; and the philosophy of life preached by him through his works have given to Gujarati both joy & strength."

‘વીસમી સદી’ જેવું સચિત્ર, ઉચ્ચ કોટિનું માસિક શરુ કરીને હાજમહમદે પત્રકારિત્વમાં નવો ચીલો પાડ્યો. હાજમહમદ સાહિત્યનાં વિવિધ અંગો ખીલવવાની તેમણે અનેક લેખકોને પ્રેરણા આપી. મોગલ સમયની પ્રેમકથાઓ તેમણે લખી છે. ઉમ્મરખ્યામનું ભાષાંતર થોડું ક્યું છે. સાહિત્યસર્જક કરતાં સાહિત્યપ્રેરક તરીકે તેમની મહત્તા વધારે છે. ગુજરાતી ચિત્રકલાને તેમણે ઉત્તેજન આપ્યું. મુનશીથી માંડીને મસ્ત-કંદોર સુધીના લેખકોને તેમની વિશિષ્ટ પ્રતિભા અનુસાર લખવાની પ્રેરણા આપી.

આ યુગના સાહિત્યમાં રણુજીતરામ વાવાભાઇ મહેતાની પ્રેરણા

રણુજીતરામ
(૧૮૮૨-૧૯૧૭)

પણ પ્રબળ હતી. તેમણે જે સાહિત્ય સર્જ્યું છે તેના કરતાં જે સાહિત્ય બીજાને હાથે તેમણે સર્જવ્યું છે તે વિશેષ મહત્વનું છે. તેમણે સાહિત્યપરિષદની શરુઆત કરી. તેમની 'કૃતિઓ રણુજીતકૃતિસંગ્રહ'ના બે ભાગમાં ગ્રંથસ્થ થઈ છે. '૪૬૦૮' વર્ષ ૧૯૦૮ માં સાહિત્ય તથા બીજાં ક્ષેત્રોની વાર્ષિક સમાલોચના છે. તેમણે 'સુવર્ણ' વગેરે ટૂંકીવાર્તાઓ પણ લખી છે. ગુજરાતનો ઇતિહાસ એ તેમનો પ્રિય વિષય હતો, જેમાં તેમનો વારસો પછી મુનશીએ સંભાળ્યો. ગુજરાતની અસ્મિતાની ભાવના પણ મૂળ એમની હતી, જે મુનશીએ વધારે જોરસોરથી પછી પ્રસારી.

મુનશીકુળનાં મુખ્ય લેખિકા, અને લેખિકા તરીકે ગુજરાતમાં અગ્રગણ્ય સ્થાન ધરાવનાર, શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીએ 'રેખાચિત્રો'માં જીવંત અને ચમકદાર વ્યક્તિપરિચય આપેલ છે. 'કુમારદેવી' એ તેમનું ઐતિહાસિક નાટક છે, અને 'જીવનમાંથી જડેલી અને બીજી વાતો'માં સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય અને નારીભાવનાના ચમકાર છે. તેમની કાશ્મીરના પ્રવાસની ડાયરી પણ તોંધપાત્ર છે. આપણા એક સુપ્રસિદ્ધ વિવેચક શ્રી. સંજીવનના મતે શ્રી. મુનશી કરતાં શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીનું ગદ્ય વધારે વિશુદ્ધ છે.

મુનશી-સંપ્રદાયના એક તેજસ્વી સાહિત્યકાર શ્રી. બટુભાઈ ઉમરવાડિયા ગુજરાતી એકાંકી નાટકના આદ્ય પ્રયોગી બટુભાઈ ઉમરવાડિયા જક તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. નાટક, નવલિકા, વિવેચન, પત્રકારત્વ વગેરેને શ્રી. બટુભાઈએ પોતાની કલમનાં પ્રિય વિહારક્ષેત્રો ગણ્યાં હતાં. 'ચેતન' આદિના તંત્રી તરીકે તેમણે પત્રકારિત્વમાં તેજસ્વિતા પૂરી. ગુજરાતી નવલિકાના વિકાસમાં 'વાતોનું વન' મુનશી-યુગના પ્રારંભકાળે એક નવું સીમા-

ચિત્ત બનેલું. શ્રી. ખટુભાઈનું વિશેષ ચિરંજીવ અર્પણ થયું છે નાટ્ય-સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ‘મત્સ્યગંધા અને ખીજાં નાટકો,’ ‘માયાદેવી અને ખીજાં નાટકો,’ અને ‘શકુન્તલા-રસદર્શન’ એ તેમની નાટ્યકૃતિઓ છે. ગુજરાતીમાં એકાંકી નાટકનો પ્રયોગ સૌ પ્રથમ તેમણે કર્યો. તેમના નાટકસંગ્રહને શ્રી. વિજયરાય વૈદ્ય એક ‘શકવર્તી ગ્રંથ’ તરીકે સત્કાર્યો હતો. ચમકદાર સ્ત્રીપાત્રો અને છટાદાર સંવાદકલા તેમનાં નાટકોની એક અનોખી વિશિષ્ટતા છે. ‘કીર્તિદાને કમળના પત્રો’માં સંગ્રહિત થયેલું તેમનું વિવેચન ગુજરાતનું પ્રથમ સફળ સર્જનાત્મક વિવેચન છે.

‘ગોવાલણી અને ખીજા વાતો’ના લેખક શ્રી. મલયાનિલ (કંચનલાલ વાસુદેવ મહેતા) ગુજરાતના નવ-
મલયાનિલ લિકા સાહિત્યમાં પ્રથમ કલાયુક્ત પ્રદાન કરનાર વાર્તાકાર તરીકે ગણીતા છે. તેમની વાર્તા ‘ગોવાલણી’ એ ગુજરાતની પહેલી કલાત્મક નવલિકા ગણાય છે.

મુનશી-સંપ્રદાયના સાક્ષર શ્રી. વિજયરાય વૈદ્ય મુખ્યત્વે વિવેચક અને સાહિત્યિક પત્રકાર છે. પત્રકાર તરીકે **વિજયરાય વૈદ્ય** ‘કૌમુદી’ ‘માનસી’ વગેરે દ્વારા તેમણે ગુજરાતની ઘણી સાહિત્યિક સેવા કરી છે. “આધુનિક વિવેચન કલાના આદ્યદ્રષ્ટા” તેમને એક સમકાલીન વિવેચકે કહ્યા છે તે યથાર્થ છે. ‘સાહિત્યદર્શન’, ‘જૂઠું અને કેતકી’, ‘લીલાં સૂકાં પાન’ અને ‘ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા’ તેમના વિવેચન ગ્રંથો છે. ‘નાજુક સવારી’માં તેમની હળવી રસળતી નિબંધિકાઓ છે. ‘પહેલું પાનું’ અને ‘પ્રભાતના રંગો’માં આધુનિક ચિંતન છે. ‘શુકતારક’ એ નામનું નવલરામનું જીવનચરિત્ર તેમણે સર્જનાત્મક અને રસઝરતી શૈલીમાં લખ્યું છે. ‘ઋગ્વેદકાળની સંસ્કૃતિ’ એ અભ્યાસગ્રંથમાં તેમની ગહન વિદ્વાનો પરિચય થાય છે.

મુનશી યુગ

૪૯

‘રસજીવન’, ‘પડદા પાછળ’, ‘અ. સૌ. કુમારી’, ‘મદન મંદિર’, ‘ધરદીવડી’, ‘ત્રિવેણી’, ‘શરતના યશવંત પંડ્યા ઘોડા’ વગેરે તેમના નાટ્ય સંગ્રહોમાં ચમત્કૃતિ-યુક્ત નાટકો તેમણે આપ્યાં છે. મુનશી અને બટુભાઈની જેમ તેમના પર બનાઈ શો અને ઝોરકર વાદ્યોની અસર ઘણી છે. તેમનાં લખાણોમાં પ્રચલિત નીતિ સામેના બાંડની વૃત્તિ વધારે દેખાય છે.

મુનશી-યુગમાં હાસ્યરસના સાહિત્યનું સર્જન સારા પ્રમાણમાં થયું છે. શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે, શ્રી. ધનસુખલાલ હાસ્યરસના લેખકો મહેતા, શ્રી જાગીરદાર, શ્રી. મસ્તકંડોર, શ્રી. ઓલિયા જેશી, શ્રી. જદુરાય ખંધડિયા, શ્રી. ખેકાર, શ્રી. નકીર વગેરેએ યુગરાતના હાસ્યસાહિત્યને વિકસાવવામાં સારો ફાળો આપ્યો છે.

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે: ‘રંગતરંગ’ના ચાર ભાગ, ‘મારી નોંધ-પોથી’, અને ‘અમે બધાં’ એ હાસ્યનવલમાંનું સહસર્જન વગેરે તેમનાં હાસ્યરસિક સર્જનો છે. તેમણે ૧૯૩૪ના વર્ષની સાહિત્ય-સમીક્ષા લખી છે અને એવું બીજું કેટલુંક વિવેચન લખ્યું છે પરંતુ વિશેષતઃ તેમનું સ્થાન એક ઉચ્ચ પ્રતિના હાસ્યકાર તરીકેનું છે. એમના હાસ્યરસમાં વિલોલ તરંગવૃદ્ધિ, બુદ્ધિલક્ષી મર્મ, વેધક કટાક્ષ, તર્કબળ, તત્ત્વગ્રાહિના વગેરે ગુણોનો સુમેળ સંધાયો છે. અનેકવિધ ક્ષેત્રોને તેઓ સ્પર્શે છે અને અણુધાર્થે સ્થળેથી હાસ્યની સામગ્રી શોધી કાઢે છે. એમના કટાક્ષો વેધક હોવા છતાં તેમાં ડંખ કે કડવાશ હોતાં નથી. એમનો હાસ્યરસ આત્મલક્ષી વિશેષ છે.

શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા : શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવેની સાથમાં લખેલી હાસ્યકૃતિ ‘અમે બધાં’ના લેખક તરીકે શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતા સુપ્રસિદ્ધ છે. ‘હું, સરલા ને મિત્રમંડળ’, ‘વિનોદવિહાર’

‘અમારો સંસાર’ વગેરે તેમની હાસ્યરસિક કૃતિઓ છે. ‘સાસુજી’, ‘ભૂતના ભડકા’ વગેરેમાં તેમની નવલિકાઓ અંતર્ગત થઈ છે. ‘છેલ્લો ફાલ’માં વાર્તાઓ તેમજ નાટિકાઓ છે. ‘મીઠી નજરે,’ નામ પ્રમાણે મીઠી નજર રાખતો વિવેચન સંગ્રહ છે, અને ‘આથમતે અજવાળે’ રસપૂર્ણ આત્મકથન છે. તેમના હાસ્યમાં માનવતા પ્રત્યેનો સદ્ભાવ એક પ્રધાન ગુણ છે.

શ્રી. જાગીરદારે ‘હાસ્યરસિકા,’ ‘જાંધિયું,’ ‘હાસ્યભંડાર,’ ‘સખરસ,’ ‘ફેઆકાકી’ વગેરે હાસ્યરસિક કૃતિઓ આપી છે. એમની કૃતિઓમાં સુરતી રંગ છે તો શ્રી. ઝોલિયા જોશીની કૃતિઓમાં કાઠિયાવાડી રંગ છે. ઝોલિયા જોશીનો હાસ્યરસ ગ્રામજીવનને વધારે સ્પર્શે છે. શ્રી. જહુરાય ખંધડિયા કૃત ‘બુદ્ધિનું બજાર,’ ‘ફેન્સી ફારસો,’ ‘દેવોને ખુલા પત્રો,’ ‘સવણિકે રામાયણ’ અને ‘આનંદ-બત્રીશી’માં સાધારણ પ્રકારનું હાસ્ય છે. શ્રી. ખેડાર કૃત ‘હું રાજા હોઉં તો?’ અને ‘અક્કલનો ઇન્જરદાર’માં તેમજ શ્રી. નકીરનાં પુસ્તકોમાં પણ સામાન્ય કોટિના વાચકોને રુચે તેવો સ્થૂળ અતિશયોક્તિનિર્ભર હાસ્ય રસ છે. સ્થૂળ હાસ્ય રસના સાહિત્યમાં સવિશેષ અર્પણ શ્રી. મસ્તફીરનું છે. ‘મસ્તફીરની મસ્તી,’ ‘મુક્ત હાસ્ય’ ‘હાસ્યભંડાર,’ ‘હાસ્ય વિલાસ,’ ‘હાસ્યનાં મોતી,’ વગેરે તેમની કૃતિઓમાંથી કેટલીક લોકપ્રિય નીવડી છે. શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર, શ્રી. ધનસુખલાલ અને શ્રી. મસ્તફીરની છેલ્લી કેટલીક કૃતિઓમાં મુખ્યગુણ જીવન વધારે નિરૂપણ પામ્યું છે.

શ્રી. ધૂમકેતુનું ખરું નામ ગૌરીશંકર ગાવર્ધનરામ જોષી છે. ધૂમકેતુ એ તેમનું સાહિત્યિક ઉપનામ અથવા તપશ્વલુસ ધૂમકેતુ (૧૮૯૨-) છે. શ્રી. ધૂમકેતુએ કાવ્ય સિવાયના લગભગ બધા જ સાહિત્ય પ્રકારો સફળતાથી અજમાવ્યા છે. શરુઆતમાં તેમણે કાવ્યો યે લખેલાં પણ તે અપરિપક્વ લાગવાથી

તેને પ્રસિદ્ધ કર્યાં નથી, પણ મૂળથી એ કવિ તો છે જ. માત્ર એમની કવિતા પદ્યને બદલે ગદ્યમાં વહી છે. એમણે નવલિકાઓ (ટૂંકી વાર્તાઓ), સામાજિક તેમજ ઐતિહાસિક નવલકથાઓ, ચિંતનાત્મક કૃતિઓ, નાટક, હાસ્યરસિક લેખો, જીવનકથા ને આત્મકથા, પ્રવાસકથા વગેરે વિવિધ સાહિત્યપ્રકારોનું આલેખન કર્યું છે. જો કે સૌથી વિશેષ સફળતા તેમને નવલિકાક્ષેત્રમાં સાંપડી છે.

‘તણખા’ નાં ચાર મંડળો, ‘અવશેષ,’ ‘પ્રદીપ,’ ‘ત્રિભેદો,’ ‘આકાશદીપ,’ ‘મેઘખિન્દુ,’ ‘પરિશેષ,’ ‘અનામિકા,’ ‘વનછાયા,’ ‘વડને છાંયડે,’ ‘મોષકથાઓ’ ‘જ્ઞાનગોષ્ઠિ’ વગેરે એમની ટૂંકી વાર્તાના સંગ્રહો છે. શ્રી. ધૂમકેતુને છેલ્લો વાર્તાસંગ્રહ ‘વનછાયા’ તેમની નવલિકારચનાની સંખ્યાને ૨૨૨ ના આંકડા સુધી પહોંચાડે છે. શ્રી. વિજયરાય વૈદ્ય કહે છે તેમ, “(નવલિકાક્ષેત્રમાં) ધૂમકેતુની કાર્યાસિદ્ધિ પ્રથમ પદની અધિકારી છે. અર્વાચીન ગુજરાતના સાહિત્યમંદિરમાં દરિદ્રનારાયણની સ્થાપના તો ભોગીન્દ્રરાવે કરી દીધી હતી, પણ એ દેવતાં અગમ્ય દેવત બાવાદ્ર ઉપાસના દ્વારા ઓળખાવવાનું, નવલિકામાં એનું પ્રભાવદર્શન પહેલું કરાવવાનું સૌભાગ્ય તો આ સર્જકને (ધૂમકેતુને) જ સાંપડ્યું.” શ્રી. ધૂમકેતુની નવલિકાઓમાં ગુજરાતની નવલિકા-કલાનું ઉત્કૃષ્ટ શિખર જોઈ શકાય છે. વધુમાં વધુ મૌલિક અને કલાત્મક નવલિકાઓ ગુજરાતને ચરણે ધરનાર એ અનન્ય કલાસ્વામી છે. રસ નીતરતી કથાઓનું કલાત્મક સંવેદન, પ્રસંગ રચનાના કૌશલ સાથે સતત રસ જાળવી રાખવાની શક્તિ, કવિત્વની પ્રતીતિ કરાવતી સર્જનકલા, ભાષાશૈલીની પ્રાશાદિકતા, ચિંતનની સમૃદ્ધિ, વાતાવરણ તાદૃશ રૂપે ખડું કરવાની કલાત્મક શક્તિ, પાત્રોનું જીવંતપણું અને વૈવિધ્ય, માનવજીવનના સનાતન પ્રશ્નોને કલામાં ગૂંથવાની શક્તિ વગેરે કલાતત્ત્વો એમની નવલિકાઓને અપૂર્વ સ્થાન અપાવે છે. ‘ટૂંકીવાર્તા એટલે ગદ્યદેહે વિચરતું ઊર્મિકાવ્ય’ એ નવલિકા-વ્યાખ્યા તેમની કૃતિઓમાં ચરિતાર્થ થાય છે. ‘પોસ્ટ ઓફીસ,’ ‘લૈયાદાદા,’ ‘કલ્પનાની મૂર્તિઓ,’

‘પૃથ્વી અને સ્વર્ગ’, ‘આત્માનાં આસુ’, ‘મશહૂર ગવૈયો’ વગેરે સંખ્યાબંધ ઉચ્ચ કોટિની વાર્તાઓ તેમણે આપી છે. તેમની વાર્તાઓમાં લાગણીમયતાનો અતિરેક ઊર્મિદાસ્ય છે, અને તેમની અગાઉની નવલિકાઓ જેવી તેજસ્વિતા તેમની છેલ્લી કૃતિઓમાં નથી. તેા પણ, “આ પ્રાશાદિક સાહિત્યકારની સૃષ્ટિ વ્યાપક અને પ્રકુલ, લબ્ધ માનવતા વડે સમૃદ્ધિશાળી બનેલી જ માલુમ પડશે. એ સૃષ્ટિમાં વૈશાલીની પ્રતાપી ને જનરમાન, ત્યાગશીલ તરુણી આત્રપાલી છે અને આરણ્યક અને સુકેશી એ નિર્દોષતાની મૂર્તિ સમાન ઋષિસંતાનો છે; તેમાં કર્ણાટકી માનિની તારામતી છે, તોફાની છતાં પછાથી નમનપ્રેરક બનતી અદ્ભુત બાર્યા સાવિત્રી છે, અને પહાડી પ્રદેશમાં ગૂંચળાતી, ત્યાંથી નાસી જતી, ઇશ્કી, શોખીલી અને ખેવફા કુંતી પણ છે, તેમાં રમતિયાળ બંસી છે, ગુમાની દુલારી છે, હઠીલી સિતારા છે અને વિલાસવશ હતભાગિણી લક્ષ્મી છે. તમે ચાહો એવી ઝીણી નજરે એ આખી સૃષ્ટિ નિહાળો પણ એક નાયિકા એવી નહિ જડે કે જે સુરેખ વ્યક્તિત્વ વિનાની હોય, જે પ્રતિબાની અવિરવ સાધના વિના-સધન ઉખા વિના—સર્જઈ હોય.”

ધૂમકેતુની સામાજિક નવલકથાઓમાં, ‘રાજમુગટ’, ‘પૃથ્વીશ’, ‘મલ્લિકા’, ‘પરાજય’ અને ‘અજિતા’ છે; જ્યારે ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં સોલંકીયુગ વિશેની નવલકથાત્રણી ‘વાચિનીદેવી’, ‘ચૌલાદેવી’, ‘રાજસંન્યાસી’, ‘કર્ણાવતી’, ‘જયસિંહ સિદ્ધરાજ’ (ત્રણ ભાગમાં), ‘અવંતીનાથ’, ‘ગુર્જરેશ્વર’ વગેરે છે. શ્રી. ધૂમકેતુએ સમકાલીન સમાજ તેમજ ગુજરાતના ઇતિહાસમાંથી વસ્તુ લઈને આ નવલકથાઓ લખી છે. નવલિકા જેટલી સફળતા ધૂમકેતુને નવલકથામાં સાંપડી નથી. ‘રજકણ’, ‘જલબિન્દુ’, ‘સર્જન અને ચિંતન’, ‘જીવનચક્ર’, ‘વાતાયન’ વગેરે શ્રી. ધૂમકેતુની ચિંતનાત્મક કૃતિઓ છે. તેમનું ચિંતન ઊર્મિપ્રેરિત, કલ્પનારંગી અને મનોરમ હોય છે. કેટલીક વાર તેમાં

તર્કદોષ હોય છે તે છતાં તેનું વક્તવ્ય હૃદયસ્પર્શી હોય છે. અરેબિક સાહિત્યકાર જિબ્રાન પરથી તેમણે 'જિબ્રાનની જીવનવાણી' નામનું પુસ્તક પણ લખ્યું છે. તેમની નાટ્યકૃતિઓમાં 'હંડી કૂરતા અને બીજાં નાટકો,' 'પડછાયા,' 'પડયા,' 'એકલવ્ય' વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. 'પાનગોષ્ઠિ' એ નામનું હાસ્યરસિક પુસ્તક એમણે લખ્યું છે. 'હેમચંદ્રાચાર્ય' એ નામની જીવનકથા અને 'જીવનપંથ' નામની આત્મકથા એ તેમના ચરિત્રગ્રંથો છે. 'પગદંડી' તેમના પ્રવાસ વર્ણનો છે. એકંદરે શ્રી ધૂમકેતુ નવલિકાકાર તરીકે ઉચ્ચ ક્રાંતિની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે; તેમની બીજી સાહિત્યકૃતિઓ સમૃદ્ધ છે, પરંતુ તેમનું વિશેષ ચિરંજીવ અને અનોખું અર્પણ તો નવલિકાઓ જ ગણાય.

શ્રી. લલિતમોહન યુ. ગાંધીએ 'કલ્પના કુસુમો' નામનો વાર્તાસંગ્રહ લખ્યો છે; આ પુસ્તકની શ્રી. નર-
અન્ય લેખકો સિંહરાવે સારી પ્રશંસા કરી છે. ડૉ. તારાપોર
વાળાએ Selections from classical Literature' નાં એ પુસ્તકો સંપાદિત કર્યાં છે. શ્રી. ચંદ્રશંકર પંડ્યાએ એ જમાનાના ગુજરાતને વકતૃત્વથી મુગ્ધ કરવા ઉપરાંત 'બહાલાંને આમંત્રણ' જેવાં કાવ્યો પણ લખ્યાં હતાં. જેમને એક વિવેચકે 'સર્વોત્તમ વિદ્યમાન કવયિત્રી' કહ્યા છે તે શ્રીમતી જ્યોત્સ્ના શુક્લે 'આકાશના ફૂલ' વગેરે કાવ્યસંગ્રહો આપ્યા છે. શ્રી. ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસે 'બાલગીતો,' 'નવાં ગીતો' અને 'મેઘદૂત' નું ભાષાંતર વગેરે કાવ્યગ્રંથો આપ્યાં છે. તેમની કવિતામાં સૌરાષ્ટ્રના ઉત્સાહ અને બળ છે. તેમનાં બાળકાવ્યો ઉચ્ચ ક્રાંતિનાં છે. તેમનાં કેટલાંક ગ્રામ-પ્રતિકાવ્યો લોકપ્રિય થયાં છે. ગુજરાતના કલાગુરુ શ્રી. રવિશંકર રાવળે 'કુમાર' દ્વારા ગુજરાતની ચિત્રકલાને સમૃદ્ધ કરી અને ઉત્તેજ અને 'કુમાર'ના તન્દુરસ્ત પત્રકારિત્વથી આવતી કાલના નાગરિકોને ધડવાનો સફળ પ્રયાસ કર્યો.

પ્રકરણ છઠું

ગાંધી-યુગ (૧૯૨૦થી ૧૯૩૦-૪૦)

ખરું જોતાં ગાંધી-યુગમાં મુનશી-યુગ સમાપ્ત જાય છે. પરંતુ
 જાંતેની કલાદષ્ટિમાં ભેદ છે. મુનશી કલા ખાતર
 કલામાં માને છે. ગાંધીજી જીવન ખાતર કલામાં
 માને છે. મુનશી રસની દષ્ટિને, ઉલ્લાસની
 દષ્ટિને પર્યાપ્ત ગણે છે; ગાંધીજી જીવનની દષ્ટિથી સાહિત્યને માપે છે.
 ગાંધી-સંપ્રદાય પૂર્વપૂજન, પ્રાચીનતા, રાષ્ટ્રીયતા, સ્વકીયતા સંયમ, આધ્યા-
 ત્મિક વિકાસ, સાદાઈ અને સત્ત્વગુણમાં માને છે. ગાંધી-યુગમાં સાહિ-
 ત્યને કલ્પનામય વસ્તુ ગણવાને બદલે સત્ય અને સરળતાને સાહિત્યમાં
 પ્રાધાન્ય મળ્યું. પ્રકૃતિ અને પ્રેમને બદલે સાહિત્યના વિષયો અતિવ્યાપક
 બન્યા. મુનશીયુગમાં અસ્મિતાની ભાવના પ્રધાન પદે હતી, આ યુગમાં
 આત્મવિલોપનની ભાવના જાગૃત થઈ. ગાંધી-યુગમાં સમાજવાદ ને સામ્ય-
 વાદના વિચારપ્રવાહો પણ બળ્યા ને તેથી પીડિતો, કચડાતા શ્રમજીવીઓ
 પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ સાહિત્યમાં ઊભરાઈ; લોક સાહિત્યનો પુનરુદ્ધાર થયો.
 સાહિત્યની ભાષા પર લોક સાહિત્યની ભાષાની, તલપદી ભાષાની અસર
 થઈ. સરલતા એ ગાંધી-યુગનું મુખ્ય સૂત્ર હોવાથી શૈલીમાંથી આડંબર
 ગયો અને સ્પષ્ટતા તથા સરળતા વધ્યાં. ગાંધીજી, કાલેલકર, મશરુવાળા
 વગેરે એ આત્મપ્રતીતિની ઉખામી તેજેમય બનેલું સાહિત્ય આ યુગમાં
 સર્જ્યું. બંગાળી લેખકોના છાયાનુવાદો આ યુગમાં થયા અને ટોલ્સ્ટોય
 તથા અન્ય રશિયન લેખકોનાં પુસ્તકોની ભાવના યુગરાતમાં ઝીલાઈ.
 ગાંધીજીના આગમનથી મુનશીના કલા ખાતર કલાના વાદનું જોર નરમ
 પડ્યું; મુનશી-યુગની વિલાસિતા પર અંકુશ મૂકાઈ ગયો.

ગાંધીજીની જીવન વિચારણાને ઝીલવાનો પ્રયાસ આ યુગના
 સાહિત્યે કર્યો છે. કેમકે ગાંધી-દર્શનને આ યુગનું સાહિત્ય યોગ્ય ન્યાય

આપી શકેલ નથી. ગાંધી-યુગના મુખપત્ર ‘નવજીવન’ અને ‘હરિ-જનબંધુ’ એ સમસ્ત પ્રજાને અક્ષરશઃ નવજીવન બક્ષ્યું. ગાંધીજીએ ગુજરાત સમક્ષ ભારતવર્ષને જે જીવનદષ્ટિ સંપાડાવી છે તેને શ્રી. મુન-શીએ ‘આર્ય સંસ્કારિતાની વિભૂસિદ્ધિ’ (The Triumph of Aryan Culture) તરીકે વર્ણવી છે તે યથાર્થ છે. ગાંધી-યુગના સાહિત્યે રાષ્ટ્રોત્થાનમાં જનરો ફાળો આપ્યો છે.” કિલ્લટ અને કૃત્રિમ સંસ્કૃત-મય ભાષાનો ઉપયોગ કરતા સાહિત્યસ્વામીઓ પદભ્રષ્ટ થયા. એમના સાંકડા વાડાની સીમાઓ તૂટી ગઇ. પોતાના મહાન વ્યક્તિત્વથી ગાંધી-જીએ કૃત્રિમતાનો મહાપ્રવાહ રોક્યો, અને તેને કુદરતી બનાવ્યો. સાહિત્યનું ક્ષેત્ર આમવર્ગ માટે એમણે ખુલ્લું કર્યું અને સાહિત્યમાં સમાનતાની સ્થાપના થઇ.” (રા. શુક્લ).

ગુજરાતી સાહિત્યમાં સર્જાયેલા ગાંધીયુગને આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવે ઈંગ્લેન્ડના ઇલિઝાબેથના સાહિત્યયુગ સાથે સરખાવ્યો છે. તે યુગમાં જેમ અંગ્રેજ પ્રજાએ શૌર્ય વડે જીવનનો નવોલ્લાસ અનુભવ્યો અને તેમાં જેમ મહાન સાહિત્યકારો પેદા થયા, તેવું કંઈક ગુજરાતી સાહિત્યના આ યુગમાં થયું. “ઇલિઝાબેથના ઈંગ્લેન્ડમાં પ્રજાજીવનમાં જેમ અપૂર્વ વેગ, પરાક્રમ અને અમુલ્લાસનો પ્રાદુર્ભાવ એ એના સાહિત્યનું કારણ બન્યું હતું તેમ આપણા અર્વાચીન સાહિત્યમાં પણ બન્યું છે. માત્ર આપણી નસોમાં એ વેગ પરાક્રમ, અને અમુલ્લાસનું બળ જેટલું ઓછું તેટલું આપણું સાહિત્ય પણ ઇલિઝાબેથના ઈંગ્લેન્ડના સાહિત્ય કરતાં ઊતરતું” (આ. ધ્રુવ).

ગાંધીજીએ નવા યુગના અનેક કવિઓ અને લેખકોને પ્રેરણા આપી તેમજ ઉત્તમ સાહિત્ય સત્યનિષ્ઠા અને

ગાંધીજી
(૧૮૬૯-૧૯૪૮)

સહૃદયતામાંથી જન્મે છે તે દર્શાવી આપ્યું. સેવા ભાવના, સ્વાર્પણ, ઇશ્વર શ્રદ્ધા, સંયમ, રાષ્ટ્ર-ભક્તિ, આત્મ વિલોપન વગેરે જીવનને ઉત્કૃષ્ટ કરે

તેવા સૂરો તેમના સાહિત્યમાંથી સંભળાય છે. તેમની ગદ્યશૈલી, સરળ છતાં સચોટ છે. અને તેમની આત્મકથા આખાએ જગતમાં, આત્મપૃથક્કરણ માટે અનોખી ભાત પાડે છે. ગુજરાતના અનેક સાહિત્યકારો પર તેમની ભાવના અને શૈલીની અસર થઈ છે. તેમાં વિશેષ કરીને, સ્વ. મહાદેવ દેસાઈ, કાકાસાહેબ કાલેલકર, શ્રીયુત કિશોરલાલ મશરૂવાલા, શ્રી. રા. વિ પાઠક, શ્રી. નરહરિ પરીખ, સ્વ. ઝવેરચંદ મેઘાણી. શ્રી. રા. ના. પાઠક વગેરેના સાહિત્યમાં તેની છાપ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. બાકીનો એ નવજીવનના પ્રકાશથી કયો સાહિત્યકાર છે કે જે અવિમ્મ રહી શક્યો છે?

ગાંધીજીની સાહિત્ય કૃતિઓનું વર્ગીકરણ વિષય અનુસાર, આ પ્રમાણે કરી શકાય:—(૧) ચરિત્ર: ‘સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા’ (૧૯૨૭): (૨) ગાંધીવાદ વિશે: ‘અહિંસા,’ ‘અસહકાર,’ ‘ગાંધીજીની જીયાની,’ ‘ધર્મ યુદ્ધનું રહસ્ય.’ (૩) સત્યાગ્રહની લડતનો ઇતિહાસ: ‘એક સત્યવીરની કથા અથવા સોક્રેટિસનો ખ્યાલ,’ ‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ.’ (૪) ધર્મ અને નીતિ: ‘અના-શક્તિયોગ,’ ‘આશ્રમવાસી પ્રત્યે,’ ‘આશ્રમ જીવન’ ‘આશ્રમની’ બહેનોને; ‘ગીતા-પદાર્થ કોષ,’ ‘ગીતા બોધ,’ ‘દયા ધર્મ,’ ‘દિલ્હી ડાયરી,’ ‘ધર્મમંથન’ ‘નીતિ ધર્મ,’ ‘મંગળ પ્રભાત,’ ‘વ્યાપક ધર્મ ભાવના,’ ‘વ્રત વિચાર,’ ‘રામનામ.’ (૫) સમાજ વિશે: ‘ગામઝાંની વહારે’ ‘ત્યાગ મૂર્તિ’ અને ખીન્ન લેખો, ‘નીતિનાશને માર્ગે’ ‘સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન,’ ‘રચનાત્મક કાર્યક્રમ,’ ‘સંપૂર્ણ દારૂ નિષેધ,’ ‘આરોગ્યની ચાવી;’ (૬) અસ્પૃશ્યતા નિવારણ: ‘અસ્પૃશ્યતા નિવારણ’ ‘ધર્મ સંસ્થાપન,’ ‘હરિજન ભાગવત,’ ‘હિંદુ આચાર,’ ‘હિંદુ ધર્મની કસોટી,’ ‘વર્ણવ્યવસ્થા.’ (૭) રાજકારણ: ‘આખરી દેસલો,’ ‘ગાંધી-વાઇસરોય પત્ર વહેવાર,’ ‘દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન,’ ‘હિંદ સ્વરાજ,’ ‘ચાલ્યા જવ.’ (૮) અર્થકારણ: ‘ગા-સેવા,’ ‘સંપત્તિ શાસ્ત્ર,’ ‘સર્વોદય,’ ‘સો ટકા સ્વદેશી.’ (૯)

સાહિત્ય : ‘ ‘ અંગત વિચાર, ’ ‘ ગાંધીગિરામૃત. ’ ‘ ગાંધીજીનાં વચના-મૃત, ’ ‘ ગાંધીજીની દિવ્યવાણી, ’ ‘ મહાત્મા ગાંધીજીનું મનો મંદિર. ’ (૧૦) આધુનિક ઇતિહાસ : ‘ ઇન્જિનિયરનો ઉદ્ધારક, ’ ‘ મહાત્મા ગાંધીજીના પત્રો, ’ ‘ મહાત્મા ગોખલેનો વારસો, ’ સ્વ. મહાત્મા ગોખલેજીનો જીવન સંદેશ. ’ (૧૧) સામયિકો અને સંગ્રહો : ‘ ઇંગ્લિશ ઓપીનીયન, ’ ‘ ગાંધીજીનું નવજીવન, ’ ‘ હરિજનબંધુ. ’

ગુજરાતી આત્મકથાના વિકાસ-ઘડતરમાં સૌથી વિશેષ મૂલ્યવાન ફાળો ગાંધીજીનો છે. ટોલ્સ્ટોયની માફક ગાંધીજીએ પણ તેમાં “Truth is the hero of my Tale” એ સૂત્ર અપનાવ્યું છે. ગાંધીજીની આત્મકથા સંયમ અને સાહિષ્ણુતાના ગુણોથી સાદાંત વિશ્લેષિત બની છે. આખી એ આત્મકથામાં આગળ તરી આવતું લક્ષણ એની સ્થિતિ છે. સત્યના અવલંબન દ્વારા એક જીવાત્મા માનવને માટે શક્ય તેટલી આધ્યાત્મિક અભ્યુન્નતિ કેવી રીતે સાધી શકે તેની વિકાસકથા તેમાંથી સાંપડે છે. ગુજરાતી સાહિત્યના ગૌરવરૂપ આ આત્મકથાએ જગતના આત્મકથાત્મક સાહિત્યમાં પણ મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ગેટે, રૂશો અને ટોલ્સોટોય આદિ જગત સાહિત્યકારોની આત્મકથાઓ સાથે આ કૃતિને નીઃસંકોચ મૂકી શકાય તેમ છે.

ગાંધીજીની વિચારણા અર્થાત્ ગાંધીદર્શન એ આર્થદર્શનની પરંપરાનો પરિપાક છે. છેલ્લાં ૩૦૦૦ વર્ષોથી ભારતમાં અને એશિયામાં જે ધર્મ સંશોધન થતું આવ્યું છે તેના અનુસંધાનમાં ગાંધીજીનું કાર્ય થયું છે. ગાંધીદર્શન એ ગાંધીજીની મૌલિક સંસિદ્ધિ છે. તેમ જતાં તેનાં પ્રેરણામૂળ જોઈએ તો આર્થ દર્શનોમાં તે મળી આવશે. ગાંધીદર્શનમાં સર્વશ્રેષ્ઠ મહિમા સત્યનો છે. જગતના દર્શન ઇતિહાસમાં શકવર્તી, ઉચ્ચારણ ગણાવાતે પાત્ર મહાવાક્ય આ છે. “ જલે મારા જેવા અતેકાનો ક્ષય થાઓ—પણ સત્યનો જય થાઓ. અદ્વાત્માને માપવાને સાડે સત્યનો ગજ કદી ટૂંકો ન બને.” વીસમી સદીના આધ્યાત્મિક

ઇતિહાસમાં સૌથી મહત્ત્વનું ઉચ્ચારણ આ વાક્ય છે. ગાંધીદર્શન વિશે ટૂંકામાં કહેવું હોય તો આટલાં સુત્રોમાં તે કહી શકાય : જગત ઈશ્વરથી વ્યાપ્ત છે (ईशावास्यम् इदम् सर्वम्—॥) ઈશ્વર સત્ય છે; એટલું જ નહીં પણ સત્ય પોતે જ ઈશ્વર છે (सत्यमेव ईश्वरः ।) સત્ય સિવાય બીજો કોઈ ધર્મ હોઈ શકે નહીં. (नास्ति सत्यात् परो धर्मः ।) અહિંસા પરમ ધર્મ છે (अहिंसा परमो धर्मः ।) હિંસા એ કાયરતાથી તો ચડે છે, પણ અહિંસા શ્રેષ્ઠ છે, અહિંસા સત્ય ધર્મ છે, હિંસા નૈમિત્તિક છે. અહિંસાનું બીજું નામ પ્રેમ છે. મોક્ષનું સાધન કેવળ પ્રેમાર્થ છે. આત્મશક્તિ, પ્રેમશક્તિ અને આત્મશક્તિ એટલે જ સત્યાગ્રહ નું બળ, શઠમ્ પ્રતિ શાઠ્યમ્ એ સિદ્ધાંત નહીં, પણ શઠમ્ પ્રતિ અપિ સત્યમ્, એ સાચો સિદ્ધાંત છે.

“ શીલ તેવી શૈલી ” તે સૂત્ર ગાંધીજીની શૈલીને બરાબર લાગુ પડે છે. એમના જીવનની સાત્ત્વિકતા તેમની શૈલીમાં ઊતરી આવી છે. જીવનમાં જેવા યતિ એ હતા તેવા શૈલીમાં પણ છે. તેમના સાહિત્યમાં આંતરિક સહૃદયતાની પાછળ કલા અને શૈલી તો પરિચારિકા પેઠે આપોઆપ દોડતી આવે છે. તેમની શૈલી દ્વારા લેખક અને વાચક વચ્ચે એક પ્રકારનો જીવંત સંબંધ બંધાય છે. મુનશી કહે છે તેમ, “ Mahatma Gandhi has given to Gujarati Prose a new Sense of Power.”

મહાદેવભાઈનું મૂળ પ્રકૃતિદત્ત વલણ એક સાહિત્યકારનું હતું. પણ પુસ્તકોની દુનિયા છોડીને, એક સાક્ષર થવાને મહાદેવ દેસાઈ બદલે તેમને ગાંધીજીના અંતેવાસી થવાનું યોગ્ય લાગ્યું. તેમ છતાં જનતાને ઉપયોગી થાય તેવી કેટલીક નક્કર સાહિત્યસેવા તેમણે કરી છે. ટાગોરની કૃતિઓ “ ચિત્રાંગદા ” અને “ વિદાય અભિશાપ ” તથા “ પ્રાચીન સાહિત્ય ” ગોખ-લેનાં વ્યાખ્યાનો, શરદ્દયાશુ કૃત “ વિરાજવહુ ” તથા બીજી વાર્તાઓ.

વગેરેનું ભાષાંતર સરલ પ્રવાહી અને સચોટરૂપે તેમણે કર્યું છે. “બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ” તથા “વીર વલ્લભભાઈ” એ તેમની ઇતિહાસ-ચરિત્રવિષયક કૃતિઓ છે. પંડિત જવાહરલાલની આત્મકથાનું પણ સચોટ ભાષાંતર તેમણે ગુજરાતીમાં કર્યું છે. તેમની સાહિત્યશૈલી એક ઉચ્ચ સાહિત્યકારને શોભે તેવી છે. મહાદેવભાઈએ ગાંધીજી સાથેના સહવાસના સમયની જે ડાયરી લખી છે તે જગતસાહિત્યમાં પણ ડાયરી તરીકે સ્થાન મેળવે તેટલી સમર્થ છે. આવી ચોવીસ વર્ષની ડાયરી મહાદેવ ભાઈએ લખી છે તેમાંથી હજી પાંચ વર્ષનાં પાંચ પુસ્તકો પ્રકટ થયા છે. તેમાં પ્રથમ ભાગ સર્વોત્તમ છે અને ગાંધીજીને સમજવાની ચાવી આ ગ્રંથોમાં મળી રહે છે.

કાકાસાહેબ જન્મે મહારાષ્ટ્રીય હોવા છતાં તેમણે ગુજરાતને આત્મસાત્ કર્યું છે, અને તેથી “સવાઇ કાકાસાહેબ કાલેલકર ગુજરાતી” તરીકેનું બિરુદ ગાંધીજીએ તેમને આપ્યું હતું. કાકા સાહેબ કેળવણીકાર છે, સમાજસુધારક છે, સ્વદેશહિતચિંતક છે, પ્રકૃતિકવિ છે, ચિંતક અને વિવેચક છે, સાહિત્યકાર અને નિબંધકાર છે. રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચાર પણ તેમણે કર્યો છે. તેમનું મુખ્ય કાર્ય કેળવણી વિશેનું છે. “જીવનવિકાસ” નામના ગ્રંથમાં તેમણે કેળવણી વિશે વિચારણા કરી છે. કાકા સાહેબની રસિકતા અને તેમનો પ્રકૃતિ પ્રેમ “જીવનનો આનંદ” નામના પુસ્તકમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ. “નક્ષત્ર માળા”માં પણ કાકા સાહેબનો આકાશદર્શનનો શોખ નજરે પડે છે. કાકા સાહેબની સંસ્કૃતિ ભાવના “જીવનસંસ્કૃતિ”, “જીવતા તહેવારો”, “લોકજીવન”, “કેટલાક લેખો (ભા. ૧ અને ૨.)” અને “પૂર્વરંગ” વગેરે કૃતિઓમાં રજુ થયેલી છે. “જીવન ભારતી”માં કાકા સાહેબ મૌલિક સાહિત્યવિવેચક તરીકે નજરે પડે છે. જેમ કેળવણીને તેમ સાહિત્યને પણ કાકા સાહેબ જીવનવિકાસનું પરમ સાધન ગણે છે અને એનું મુલ્યાંકન પણ જીવન-

દષ્ટિથી જ થવું જોઈએ તેમ શ્રદ્ધાપૂર્વક માને છે. “સ્મરણયાત્રા”માં કાકાસાહેબના બાલજીવનની વિનોદપૂર્ણ આત્મકથા છે. “ઓતારાતી દિવાલો”માં કાકાસાહેબે જોલજીવનનો પોતાનો અનુભવ વર્ણવેલો છે. છે. “હિમાલયનો પ્રવાસ”, “બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ”, અને “પૂર્વ આફ્રિકામાં” એ ત્રણ એમની પ્રવાસકૃતિઓ છે. અને આર્યસંસ્કારની સૌરભ તથા ધર્મજિજ્ઞાસા અને પ્રકૃતિ પ્રેમથી આ કૃતિઓએ આપણા પ્રવાસ સાહિત્યમાં અપૂર્વ સ્થાન મેળવ્યું છે. “લોકમાતા” પણ પ્રવાસી અને પ્રકૃતિપ્રેમી કાકાસાહેબની કૃતિ છે. ભારતની નદીઓનાં કવિત્વમય વર્ણનો, ઇતિહાસ, ધર્મ અને સંસ્કૃતિની તેજસ્વી ભૂમિકા સાથે, તેમણે આ કૃતિમાં આપ્યાં છે. આ ઉપરાંત “ગીતાધર્મ”માં તેમણે ગીતાનું મૌલિક અર્થદર્શન આપ્યું છે, “સ્વદેશી ધર્મ”માં તેમણે ગાંધીજીની સ્વદેશીની ભાવના સમજાવી છે અને “બાપુની ઝાંખી” માંનાં ૧૦૮ સંસ્મરણો ગાંધીજીનું વ્યક્તિત્વ સમજવામાં ઘણા સહાય ભૂત થાય તેમ છે. શ્રી. મશરૂવાળા સાથે “માનવી ખંડિયેરો” નામનો નવલકથા-અનુવાદ પણ તેમણે આપ્યો છે. ગાંધીજીના પત્રોનું સંપાદન તેમણે કર્યું છે.

ગુજરાતના ગદ્યવિધાયકોમાં કાકાસાહેબનું સ્થાન પ્રથમ પંક્તિમાં છે. “આપણા પદ્યસાહિત્યમાં જે સ્થાન કાન્તનું છે તેજ સ્થાન ગદ્યસાહિત્યમાં શૈલીની દષ્ટિએ કાલેલકરનું ગણી શકાય.” (ડોલરરાય માંકડ.) પ્રવર્તમાન યુગના સર્વોત્તમ નિબંધકાર કાકાસાહેબને ગણી શકાય. કાકાસાહેબે ગદ્યમાં લખ્યું હોવા છતાં તેમના સર્જનમાં કવિતા જેટલી રસાત્મકતા છે. એટલા માટે શ્રી. ઉમાશંકર જેષીએ કાકાસાહેબના સાહિત્યને “કવિતા” તરીકે ગણાવેલ છે.

શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળા આધુનિક ગુજરાતના અગ્રગણ્ય ચિંતક

છે. ગાંધીજીના વિચારોને તેમણે શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ કિશોરલાલ મશરૂવાળા આપ્યું છે. તેમજ દર્શન શાસ્ત્રોનાં તત્ત્વો તેમણે અર્વાચીન જીવનમાં વણી શકાય તેવે સ્વરૂપે રજૂ કર્યા છે. “સમૂળી ક્રાંતિ” એ નામનું તેમનું પુસ્તક ગુજરાતના જ નહીં પણ હિંદુસ્તાનના ચિંતન સાહિત્યમાં મૌલિક વિચારશક્તિને કારણે સ્થાન મેળવી લે તેવું છે. ધર્મ, સમાજ, અર્થ-શાસ્ત્ર, રાજકારણ અને કેળવણીનાં ક્ષેત્રોમાં કેટલો મહાગામી ફેરફાર કરવાની જરૂર છે તે તેમણે આ પુસ્તકમાં દર્શાવ્યું છે. તેમના કેટલાક વિચારો તર્કશુદ્ધ નીહર અને પ્રગલ્ભ છે. “રામ અને કૃષ્ણ”, “બુદ્ધ અને મહાવીર”, “ઈશુ-ખ્રીસ્ત” અને “સહજનનંદ સ્વામી”, એ ધર્મ વિભુતિઓ વિશેના તેમના ગ્રંથોમાં ધર્મની વિચારણા છે. “જીવન શોધન”, “ગીતાધર્મ”, અને “ઉધમનું જીવન”માં તેમનું ગહન તત્ત્વચિંતન જોઈ શકાય છે. “વિદ્યાય વેળાએ”, ખલીલ જિબ્રાનની કૃતિનો અને “તિમિરમાં પ્રભા”, ટોલ્સ્ટોયની કૃતિનો અનુવાદ છે. “ગાંધી વિચાર દોહન”માં ગાંધીજીના જીવન દર્શનનો સાર આવી જાય છે. “સ્ત્રી પુરુષ મર્યાદા”માં સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધ વિશેના આર્થ આદર્શનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે. કેળવણી વિશે મશરૂવાળાએ ત્રણ ગ્રંથો લખ્યા છે. “કેળવણીના પાયા”, “કેળવણી વિવેક” અને “કેળવણી વિકાસ”, આ ત્રણે પુસ્તકોમાં કેળવણીના સિદ્ધાંતોની સ્વતંત્ર દૃષ્ટિથી ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તેમનું ગદ્ય પાશ્ચિયપૂર્ણ, પ્રૌઢ અને અર્થસમૃદ્ધ છે. પરંતુ તેમના સાહિત્યમાં કદપના તેમજ ઊર્મિ ગેરહાજર હોય તેમની કૃતિઓ જોઈએ તેટલી લોકપ્રિયતા મેળવી શકી નથી. તેમનું ગદ્ય કાષ્ઠવાર દુર્બોધ બની જાય છે.

શ્રી. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક, શ્રી. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ, શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, શ્રી. ડોલરરાય ગાંધીયુગના વિવેચકો માંકડ, શ્રી. રસિકલાલ પરીખ, શ્રી. નરહરિ પરીખ, શ્રી. નગીનદાસ પારેખ, શ્રી. મોહનલાલ

પાર્વતીશંકર દવે, શ્રીમતી હીરાબેન પાઠક વગેરે ગાંધીયુગના વિવેચકોએ તેમના વિવિધ પ્રકારના વિવેચનથી ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરેલું છે. શ્રી. રસિકલાલ પરીખે રસમીમાંસા અને પુરાતત્ત્વ વિશે કેટલાક વિદ્વાનપુક્ત લેખો લખ્યા છે. શ્રી. નરહરિ પરીખ અને શ્રી. નગીનદાસ પારેખે સરળ અને સ્પષ્ટ ગદ્યમાં અંગ્રેજી તથા બંગાળી-માંથીમાંથી અનુવાદો કર્યા છે. પ્રો. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવેએ “રસપાન”, “વિવેચન”, “કાવ્યકલા”, “સાહિત્યકલા”, વગેરે ગ્રંથોમાં વિવેચનના સિદ્ધાંતો પર સરલ તથા સામાન્ય પ્રકારનું વિવેચન આપ્યું છે. કાલ્યાણલાલ પ્રખ્યાત ગ્રંથ “HeroWorship”નું “વીર પૂજન” ને નામે ભાષાંતર કર્યું છે. શ્રીમતી હીરાબેન પાઠકે “આપણું વિવેચન-સાહિત્ય”માં ગુજરાતી વિવેચનનો ક્રમિક વિકાસ આલેખ્યો છે.

પ્રો. પાઠક ગુજરાતના વિવેચકોમાં પ્રથમ પંક્તિનું સ્થાન ધરાવે છે. ‘અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્ય’, ‘અર્વાચીન

રા. વિ. પાઠક કાવ્ય સાહિત્યનાં વહેણો’, ‘કાવ્યની શક્તિ’,
(૧૮૭૮-) ‘સાહિત્ય વિર્મશ’, ‘આલોચના’ વગેરે તેમના

વિવેચનગ્રંથો છે. ‘પ્રાચીન ગુજરાતી છંદો’

નામનું એક અભ્યાસપૂર્ણ પુસ્તક તેમણે હમણાં લખ્યું છે, જેને માટે તેમને કાર્યાવાળા પારિતોષિક મળ્યું છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતી પિંગળ વિશેનું એક અભ્યાસપૂર્ણ પુસ્તક તેઓ હાલમાં લખી રહ્યા છે. પ્રો. પાઠકે કલાયુક્ત ટૂંકી વાર્તાઓ લખી છે, જેના ત્રણ સંગ્રહો ‘દિરેન્દ્રની વાતો’ એ નામે બહાર પડ્યા છે. ‘સ્વૈર વિહાર’ની નિબંધિકાઓમાં એ હસતા ફિલસૂફીની પ્રતિભા વિશિષ્ટરૂપે ખીલી ઉઠે છે. શૈષનાં કાવ્યો’ એ નામે તેમનો કાવ્યસંગ્રહ પ્રકટ થયો છે, જેમાં અદ્યતન શૈલીની અર્થપ્રધાન કવિતા તેમણે લખી છે. ‘પ્રસ્થાન’ નામના સુપ્રસિદ્ધ માસિકના તે આદ્યતંત્રી છે, અને તેમના સંપાદનકાલ દરમિયાન ‘પ્રસ્થાન’ ગુજરાતનું પથમ પંક્તિનું માસિક બન્યું હતું તર્ક-શાસ્ત્ર પર ‘પ્રમાણુશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા’ એ નામનો એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ તેમણે

ગાંધીયુગ

લખ્યો છે. આ ઉપરાંત ‘કાવ્ય પ્રકાશ,’ ‘ગોવિંદ ગમન’ ધર્મપદ,’ ‘કાવ્યપરિચય’ અને ‘કાવ્ય સમુચ્ચય’ નાં સંપાદનો તેમણે કર્યાં છે અને હાલમાં સાહિત્ય પરિષદ તરફથી તેઓ કવિ શામળની કૃતિઓનું શાસ્ત્રીય સંપાદન કરી રહ્યા છે. આમ વિવેચક, પિંગળકાર, નવલિંગકાર, હાસ્યકાર, નિબંધકાર, કવિ, પત્રકાર, તર્કશાસ્ત્રી, સાહિત્ય—સંપાદક વગેરે વિવિધ રૂપે તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યની કિંમતી સેવા કરી છે.

આધુનિક વિવેચકોમાં સૌથી વધારે નીડર, અને સત્યપરાયણ

વિવેચક શ્રી. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ છે.

દિવ્યનાથ ભટ્ટ

“સાહિત્ય સમીક્ષા,” “વિવેચન મુકુર” અને

“નિકષ રેખા” એ ત્રણ તેમની વિવેચન કૃતિઓ

છે. અશેષ શાસ્ત્રીય નિરૂપણ તેમના વિવેચનની વિશિષ્ટતા છે. નીડરતાની સાથે સાથે તેમના વિવેચનમાં ટોચકિવાર અનાવશ્યક કટુતા પણ આવી જાય છે. એમની શૈલી પાંડિત્યયુક્ત છે. અવતરણો આપવાનો તેમનો વધુ પડતો શોખ તેમની વિવેચનનાં વિરૂપ બનાવે છે. એમના વિવેચન વિષયો મર્યાદિત છે.

પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીની વિવેચનામાં નિષ્કામભાવી તાટસ્થ્ય

અને સુક્ષ્મદર્શી રસજ્ઞતાનો વિરલ સુયોગ સંધાયો

વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી છે. આચાર્ય આનંદશંકર દ્રુવ પછી આપણે

ત્યાં ટોચના સાહિત્યવિષયક નિર્ણયો વધારે સામાન્ય

બન્યા હોય તો તે પ્રાધ્યાપક ત્રિવેદીના. એમાં પૂર્વગ્રહનો અભાવ ખાસ

દેખાઈ આવે છે. કેટલીકવાર વિવેચક સર્જકનો કિલ્લો સર કરવા આક્રમણ

કરતો હોય તેવા યુદ્ધભોર સ્વાંગમાં દેખાય છે. શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદનું તેવું

નથી. તેમણે કૃતિનું હાર્દ પકડનારી તત્ત્વગ્રાહિતાને સમતોલતાને આરાધી

છે. એનો અર્થ એવો નથી કે જરૂર પડે ત્યારે તે કડવું સત્ય કહી શકતા નથી.

ગઝલીસ્તાની શાયરીને તેમણે જે ચાખખા લગાવ્યા છે તેમાં વિવેચક આત્માનો

સાત્ત્વિક પણ ઉગ્ર આવેશ જોઈ શકાય છે. શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીની

ત્રણ વિવેચન વિષયક કૃતિઓ ‘વિવેચના’, ‘૧૯૩૯ ના લલિતવાદ્-

મયની સમીક્ષા' અને 'પરિશીલન' ગુજરાતને મળી. આ ઉપરાંત તેમણે મુંબઈ યુનિવર્સિટીની હક્કર વસનજી વ્યાખ્યાનમાળાનાં જે વ્યાખ્યાનાં આપ્યાં હતાં તે 'અર્વાચીન ચિંતનાત્મક ગદ્ય'ના નામે પ્રકટ થયાં છે. તેમનાં વિવેચનોમાં અંગ્રેજી વિવેચનની તલસ્પર્શી અભ્યાસ, સમતોલતા, તટસ્થદષ્ટિ, સ્પષ્ટવક્તૃત્વ, વિદ્વતા, સારઆહિતા, મિતાક્ષરી ભાષાશૈલી વગેરે ગુણો ખાસ આગળ તરી આવે છે. સેધન્ડસગરીએ એક ઓછા પ્રસિદ્ધ વિવેચક જ્યોર્જ પ્લીમ્લી માટે કહ્યું છે તે તેમના મતે તેમને પણ લાગુ પડે છે. પ્લીમ્લીની જેમ તેમનું જીવન અભ્યાસપરાયણ અને શાંત છે. નિર્મલ શરીર અને અવારનવાર આવતી માંદગી તેમને પણ પીડે છે. સર્જનાત્મક ક્ષેત્રમાં કશું કરવાની તેમની મહત્ત્વાકાંક્ષા નથી. તેથી તેમનું વિવેચન કાર્ય વધારે નિર્વિદ્ન રહ્યું છે. વિચારણામાં પ્રારંભે તે કવચિત્ આડા માર્ગે દોરાઈ જાય તો પણ અંતે તો તે સાચે રસ્તે આવી જાય છે.

આચાર્ય આનંદશંકરભાઈની વિદ્વત્પેઢીમાંના જે ગણ્યાગાંઠ્યા ચારપાંચ વિદ્વાનો આપણે ત્યાં છે તેમાંના એક ડોલરરાય માંકડ પ્રો. માંકડ છે. એમણે છૂટાછવાયા સંશોધનાત્મક અને વિવેચનાત્મક લેખો ઠીક સંખ્યામાં લખ્યા છે. 'ધ્વન્યાલોક'નું ભાષાંતર તેમણે કર્યું છે, તેમજ 'સંસ્કૃત' નાટ્યશાસ્ત્રની રૂપરેખા 'The types of Sanskrit Drama' અલંકાર પ્રવેશિકા, 'પિંગળ પ્રવેશિકા' '૩૬ ના વાંચનમયની સમીક્ષા' —વગેરે કૃતિઓ દ્વારા વિવેચન સંશોધનનું કાર્ય તેમણે કરેલું છે. 'ભગવાનની લીલા' નામક એક નાટું કથાકાવ્ય તેમણે લખ્યું છે. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્ર તેમજ પૌરાણિક ઇતિહાસ વિશેનો તેમનો અભ્યાસ ઘણો તલસ્પર્શી છે. ૧૯૪૬નો રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક તેમને અપાયો ત્યારે તેમણે 'અનુસ્રુતિનું યથાતથ્ય' નામક જે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું તે વિક્રમસંવત્સર તેમજ પૌરાણિક ઇતિહાસ પર નુતન પ્રકાશ પાડનારું નીવડ્યું હતું. તેમના "કાવ્ય વિવેચન"માં સંસ્કૃતકાવ્યશાસ્ત્રની પરિપાટી મુજબનું વિવેચન છે.

ગાંધી-યુગના વાર્તાસાહિત્યને શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી, શ્રી. સુની-લાલ વર્ધમાન શાહ, શ્રી. ગુણવંતરાય આચાર્ય,
 ગાંધી-યુગના શ્રી. રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠક, શ્રી. દર્શક,
 વાર્તાકારો શ્રી. ગોકુળદાસ રાયચુરા, શ્રી. તારાચંદ પોપ-ટલાલ અગલમ્, શ્રી. મટુભાઈ હરગોવિંદદાસ
 કાંટાવાળા વગેરેએ વિકસાવ્યું છે.

પંચોતેર જેટલા રસાન્વિત ગ્રંથો, પોતાની ૨૬ વર્ષની સાહિત્યકીય કારકિર્દીમાં આપનાર ઝવેરચંદ ઝવેરચંદ મેઘાણી મેઘાણીએ સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતમાં ઘણી (૧૮૯૭-૧૯૪૭) લોકપ્રિયતા સંપાદિત કરી હતી. અને એ લોકપ્રિયતાનાં મૂળ માનવતાનાં ઊંડા મમ-દર્શનમાં હતાં. મેઘાણીએ લોક-સાહિત્યનો પુનરુદ્ધાર કર્યો અને રાસ, લોકગીતો, લોકકથા, લગ્નગીતો, સંતકથા, ઇતિહાસ, ખાલકથા, વ્રતકથા, ભજન છત્યાદિ લોક-સાહિત્યના સર્વ પ્રકારોનું સંશોધન, રસપાન ને વિવેચન કર્યું. 'સોરઠી સંસ્કૃતિનું વ્યક્તિત્વ તેમણે સાહિત્યમાં મૂર્ત કર્યું'. 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'ના પાંચ ભાગ, 'સોરઠી બહારવટીઆ'ના ત્રણ ભાગ, 'રઠીઆણી રાત'ના ત્રણ ભાગ, 'ચુંદડી'ના બે ભાગ, 'કંકાવટી'ના બે ભાગ, 'ઋતુગીતો', 'સોરઠી ગીતકથાઓ', 'દાદાજીની વાતો', 'સોરઠી સંતો', 'પુરાતન જ્યોત' 'સોરઠી સંતવાણી', વગેરે તેમનાં લોક સાહિત્ય-સંપાદનો છે અને તેના ઉપોદ્ધાતોમાં તથા 'લોકસાહિત્ય', 'ધરતીનું ધાવણ', અને 'લોકસાહિત્યનું સમાલોચન'માં તેમણે લોકસાહિત્યનું રસદર્શન સર્જનાત્મક વિવેચન કર્યું છે. 'યુગવંદના', 'ક્રિસ્ટોલ', 'વેણીનાં ફૂલ', 'એકતારો' અને 'રવીન્દ્રવીણા' તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. તેમાં નાના બાળકની ઊર્મિઓથી માંડીને વીર મૃત્યુની મોહિની સુધીના અનેક ભાવો આ રાષ્ટ્રીય શાયરે ગાયા છે. એમની નવલકથાઓ, નાટ્યકૃતિઓ,

તેમજ નવલિકાઓમાં કેટલીક રૂપાંતરિત છે, જ્યારે મોટા ભાગની મૌલિક છે; રૂપાંતરિત કૃતિઓમાં યે જાણે પોતાની જ કૃતિઓ હોય તેવા અનેરો રંગ તેમણે પૂર્યો છે. ‘સમરાંગણ’, ‘ગુજરાતનો જન્મ’, ‘રા’ ગંગાજળિઓ’ વગેરે ઐતિહાસિક નવલોમાં કાઠિયાવાડ-ગુજરાતનો ઇતિહાસ જીવંત બન્યો છે. જેમાં સોરઠ પોતે જ નાયકપદે છે તે ‘સોરઠ, તારાં વડેતાં પાણી’માં સોરઠી સંસ્કૃતિનાં મહાનગીભર્યાં તત્ત્વો આલેખાયાં છે. જીવનમાં સામાન્ય લાગતાં સ્ત્રી પુરુષોમાં પણ કેટલી ઉચ્ચ માનવતા પ્રકટે છે તે ‘વેવિશાળ’ અને ‘તુલસીક્યારો’માં સફળતાથી દર્શાવાયું છે. ‘પ્રતિમાઓ’, ‘પલકારા’, ‘ચિતાના અંગારા’, ‘જેલ ઓશીસની બારી’, ‘આપણા જીવનમાં’, ‘ઓલીયો અને બીજા પ્રેમ-કથાઓ’, ‘ધૂપઝાયા’, ‘મેઘાણીની નવલિકાઓ’, ‘વિલોપન’ વગેરે સંગ્રહોમાંની નવલિકાઓમાં જે સંવેદન છે તે વાચક-હૃદયને સીધેસીધો સ્પર્શ કરે છે. ‘વડેલાં’, ‘રાણો પ્રતાપ’, ‘શાહજહાં’ વગેરે તેમની નાટ્યકૃતિઓ છે. ‘સામેલાના સર’ ગુજરાતના પત્રકારી કટાક્ષનો અપૂર્વ ગ્રંથ છે. પત્રકારિત્વને સાહિત્યરંગે રંગવામાં તેમને સફળતા સાંપડી હતી. ‘પરિભ્રમણ’ વગેરેમાંનું તેમનું વિવેચન રંગદર્શી અને કલ્પનાયુક્ત છે.

શ્રી. યુનીલાલ વ. શાહનું પ્રથમ પુસ્તક ‘પ્રમોદા અથવા દિલેર દિવારામ’ ૧૯૦૭માં તેમની ૨૦ વર્ષની વયે
 યુ. વ. શાહ પ્રસિદ્ધ થયું હતું. ત્યાર પછી અત્યાર સુધીનાં
 ૪૪ વર્ષોમાં એમણે સરેરાશ દર એક કે દોઢ વર્ષે એક પુસ્તક આપ્યું છે. આ સંખ્યાબંધ ઐતિહાસિક-સામાજિક નવલકથાઓના લેખન દરમિયાન લેખકનો પોતાનો કલાવિકાસ થતો ગયો છે. તેમાં એ સુભગ સીમા ચિહ્નો છે; ‘કર્મચોગી રાજેશ્વર’ અને ‘અવન્તીનાથ’. આ નવલકથાઓની શૈલી આપણી સાહિત્યરુચિ પલટાતાં તેની સાથે પલટાતી રહી છે. એ રીતે જેતાં શ્રી. યુ. વ. શાહને આપણા નવલકથા-સાહિત્યના ‘the greatest common factor’ કહી

શકાય. ગુજરાતની સૌ પ્રથમ નવલકથા ‘કરણધેલો’થી માંડીને શ્રી. રમણભાઈના ‘દિવ્યચક્ર’ સુધીમાં જે કલાવિકાસ આપણે ત્યાં થતો ગયો તે પ્રમાણે લેખકે પોતે પણ પલટાતી કલાદૃષ્ટિને અનુરૂપ પદ્ધતિ પ્રયોજી છે. તેમણે યુગરુચિ અનુસાર પોતાની નવલને ઘડી છે. ‘એકદંડિયો મહેલ’, ‘રૂપાનો ઘંટ’ વગેરે તેમના નવલિકા સંગ્રહો છે, જે કે નવલકથા જેટલી સફળતા તેમને નવલિકા ક્ષેત્રે મળી નથી. ‘પ્રજ્ઞાપદ્મ’ના તંત્રી તરીકે શિષ્ટ પત્રકારિત્વમાં ‘કેટલીક સુભગ પ્રણલિકાઓ’ તેમણે પ્રારંભી અને જળની છે. ‘સાહિત્યપ્રિય’ ઉપનામથી તેમણે લખેલાં વિવેચનો પણ ઊંડાણ અને તાટસ્થ્યનાં દ્યોતક છે.

શ્રી. ગુણવંતરાય આચાર્યની નવલકથાઓમાં કચ્છ-કાઠિયાવાડનાં મધ્યકાલીન પાત્રો અને જીવનને જીવંત ગુણવંતરાય આચાર્ય બનાવવામાં આવ્યાં છે; જે કે તેમની ઐતિહાસિક કૃતિઓ (‘કચ્છમાં કાન્તિ’, ‘વિરાટ જાગે છે ત્યારે’, ‘દેશદીવાન’ વગેરે) વાર્તા તરીકે આકર્ષક હોવા છતાં ઇતિહાસને ઘણું અંશે વફાદાર રહી નથી. ઇતિહાસ તો અર્ધસત્યોનો દરિયો છે, એમ તેઓ માનતા હોવાથી તેઓ ઇતિહાસમાં વધારે પડતી છૂટ લે છે. ‘અલ્લાખેલી’ વગેરે ઐતિહાસિક નાટ્યકૃતિઓમાં ‘ઇતિહાસનાં અર્ધસત્યો’નો આશ્રય લેવાયો છે. ‘દરિયાલાલ’ વગેરે કૃતિઓમાં તેમણે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના વહાણવટાની અને સાગર જીવનની કથાઓ આલેખી છે તે તેમનું વિશિષ્ટ અર્પણ ગણાય. સામાજિક કૃતિઓમાં તેમના પાશ્ચાત્ય ઢબની કે મૌલિક વિચારોની રજૂઆત જેટલી કલાત્મક છે તેટલા પ્રમાણમાં તે વિચારો પરિપક્વ હોતા નથી. એમની કૃતિઓ (દા. ત. ‘ગોરખ આયા’, ‘વિરાટનો ઝમ્મો’, ‘પુત્રજન્મ’, ‘દરિદ્રનારાયણ’ વગેરે) વિચારપ્રેરક છે, વિચારપૂર્ણ નથી. પુરાણ સામાજિક ચણતરને ઊપેડી નાખવાનો એમનો બળવાખોર આદર્શ કૃતિમાં ઉત્સાહ અને ધગશ પ્રેરે છે. એમના નવીન વિચારો કૌતુક જગાવી શકે છે, પણ સંતોષ આપી શકતા નથી. એમની વિચારશ્રેણીમાં સુસંગતિ અને

તોલનશક્તિનો વિનિયોગ થતો રહી જવાથી અંતે તો તાત્ત્વિક અપૂર્ણતા લાગ્યા કરે છે. એમના પત્રકારિત્વમાં નવીનતા, ચમકીલાપણું અને રજૂઆતનું કૌશલ છે, જે કે તેની દૃષ્ટિ સ્થિર નથી તેમજ વિચારની પ્રૌઢિ નથી.

શ્રી. રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠકે તેમની વાર્તાઓમાં ગાંધીયુગનું વાતાવરણ જળવીને ગાંધીવાદી વિચારણાને મૂર્ત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ‘આવતીકાલ’, ‘પચાસ વર્ષ પછી’, ‘સોહાગ’, ‘સુવર્ણ-મૃગ’ વગેરે નવલકથાઓ સાદી કથાશૈલી વડે એ ધ્યેયને પહોંચવાના પ્રયાસ રૂપ છે.

શ્રી દર્શક (મનુભાઈ પંચોલી) બૌદ્ધ સમયની ઐતિહાસિક નવલ ‘દીપનિર્વાણ’, સમકાલીન જીવનપ્રસંગોને આવરી લેતી નવલ ‘પ્રેમ અને પૂન’, કાન્તિ સંદેશ સુણાવતી નવલ ‘કલ્યાણયાત્રા’ તથા અંગ્રેજ અમલ દરમિયાન જન્મ થયેલ કૃતિઓ ‘૧૮૫૭’ અને ‘જલિયાનવાલા’ એ નાટકોના કર્તા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

સોરઠી સાહિત્યના ઉત્સાહી સંગ્રાહક, સંપાદક અને પ્રચારક તરીકેનું સ્વ. ગોકુળદાસ રાયચુરાનું કાર્ય લોકસાહિત્યના સંશોધનના ઇતિહાસમાં ઘણું નોંધપાત્ર છે. લગભગ સત્તાવીસ વર્ષ સુધી ‘શારદા’ માસિક દ્વારા તેમણે જનતામાં સાહિત્ય-રસ જગાવ્યો હતો. ‘રાસ-મંદિર’ અને ‘રસિયાના રાસ’ વગેરે માંનાં રાસકાવ્યો, ‘કાઠિયાવાડની લોકવાર્તાઓ’, અને ‘કાઠિયાવાડી દુહા’ વગેરે લોકસાહિત્ય તેમજ ઇતિહાસકથાઓ, હાસ્યરસિક વાર્તાઓ અને સામાજિક નવલકથાઓ તેમણે રચેલ છે.

શ્રી. તારાચંદ પોપટલાલ અડાલજીએ ‘વીરની વાતો’ અને ‘વીરગનાની વાતો,’ ‘વીર વનરાજ’ વગેરે શૌર્યભરી રોમાંચક કથાઓ લખી છે.

શ્રી મટુભાઈ હ. કાંઠાવાળાએ ‘સંસારલીલા,’ ‘વીતક વાતો’ અને ‘લમ્હકતી જવાળા’ એ ત્રણ વાર્તા સંગ્રહોમાં મધ્યમ વર્ગના જીવનને આલેખ્યું છે અને વાતાવરણનું સંપૂર્ણ ‘ગુજરાતીપણું’ એ તેમની વિશિષ્ટતા છે. ‘સાહિત્ય’ એ નામના માસિકના તંત્રી તરીકે તેમણે આમ વર્ગને સંતોષે એવા હેતુથી સાહિત્ય-સામગ્રી રજૂ કરી હતી. ‘રા’ ઉપનામથી તેમણે ‘પ્રેમાનંદનાં જ નાટકો’ નામનો ચર્યાચંદ્ર લખ્યો છે, જેમાં તેમણે નરસિંહરાવ વિરુદ્ધ દલીલો કરીને પ્રેમાનંદનાં નાટકો પ્રેમાનંદે જ લખ્યાં હતાં તેમ પુરવાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

સંસ્કારપોષક, ધર્મનીતિપરાયણ સાહિત્યના તત્ત્વજ્ઞ લેખક શ્રી. નાનાભાઈ ભટ્ટે ‘રામાયણનાં પાત્રો’ અને ગાંધી-યુગના અન્ય ‘મહાભારતનાં પાત્રો’ લખ્યાં છે. ‘કેળવણીની લેખકો પગદંડી’માં તે દષ્ટિસંપન્ન કેળવણીકારના ચિંતન-પૂર્ણ નિબંધો છે.

ગિજુભાઈ બધેકાએ બાલસાહિત્યની નધણિયાતી દશા સુધારીને બાલસાહિત્યમાં નવું પ્રસ્થાન કર્યું.

શ્રી. જુગતરામ દવેએ ગાંધી-યુગની વિચારણાને એક શિક્ષક તરીકે ‘આંધળાનું ગાકું’ વગેરેમાં રજૂ કરેલ છે.

શ્રી. નરસિંહભાઈ પટેલે નાસ્તિકવાદી પુસ્તક ‘ઈશ્વરનો ઇન્કાર’ અને પ્રગલ્ભ વિચારણા યુક્ત ‘લગનસુખ’ એ પુસ્તક લખીને સાત્ત્વિક ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. તેઓ જર્મન ભાષાના નિષ્ણાત હતા અને ‘તરંગઓલી’ એ પ્રાકૃત કૃતિના જર્મનમાં થયેલા અનુવાદ પરથી તેમણે ગુજરાતી ભાષાંતર તૈયાર કર્યું હતું.

આધુનિક ગુજરાતના સૌથી વધારે સુપ્રસિદ્ધ અનુવાદ-નિષ્ણાત શ્રી. ચંદ્રશંકર શુક્લે ગાંધીજીને લગતાં તેમજ ગાંધી-વિચારણાને અનુરૂપ ગ્રંથોના તથા ડૉ. રાધાકૃષ્ણનનાં પુસ્તકોના શ્રદ્ધેય અનુવાદો કર્યા છે.

ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈએ જીવનને ઉન્નત બનાવે તેવા નીતિ-પરાયણ ગ્રંથોનું ભાષાંતર કર્યું છે તથા ‘કલાને ચરણે,’ ‘સાહિત્યને ચરણે’ વગેરે ગ્રંથોમાં પોતાની વૈવિધ્યભરી રસાસ્વાદ શક્તિનો પરિચય આપ્યો છે.

શ્રી. રવિશંકર મહારાજે લખ્યું છે ઓછું, પણ લખવાની પ્રેરણા વિશેષ આપી છે. ‘શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ’નાં તેમનાં વ્યાખ્યાનોમાં મૌલિક જીવનદષ્ટિ છે. શ્રી. મેઘાણીએ ‘માણસાધના દીવા’ તેમની પ્રેરણાથી લખ્યું હતું.

શ્રી. બખ્શભાઈ મહેતાએ ‘રવિશંકર મહારાજ’ એ જીવન-ચરિત્ર લખ્યું છે, તેમજ પૌંઠ શિક્ષણ અને ગ્રામઘડતર વિશેષાં પુસ્તકો લખ્યાં છે.

શ્રી. પુરાતન યુએ ગાંધીજી, રવિશંકર મહારાજ વગેરેની વિચારણા જીવનપ્રસંગો સાથે, સરલ રૂપમાં રજૂ કરેલ છે.

બુદ્ધિ અને ચાતુર્યના હાસ્યરસથી ઊભરાતું પુસ્તક ‘આકાશનાં પુષ્પો’ શ્રી. ગગનવિહારી મહેતાએ આપ્યું છે.

‘જીવતી જુલિયેટ’ જેવા પ્રહસન આદિ ગ્રંથોના રચયિતા સ્વ. વ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજી, ‘ટહુકા’ વગેરે કાવ્યસંગ્રહો આપનાર શ્રી. દેશળજી પરમાર, ‘ગજેન્દ્રમૌકિતકો’ના રચયિતા સ્વ. ગજેન્દ્ર યુવ, અધ્યાત્મલક્ષી સાહિત્યના સર્જક સ્વ. વાડીલાલ મો. શાહ વગેરે લેખકોએ પણ ગાંધીયુગના સાહિત્યને વિકસાવ્યું છે.

પ્રકરણ સાતમું

અઘતન યુગ (૧૯૩૦-૪૦ થી ૧૯૫૦)

અઘતન યુગ

અઘતન સાહિત્યમાં એવી કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ નથી કે જેને યુગવિધાયક કહી શકીએ. અઘતન યુગમાં સાહિત્યના દરેક ક્ષેત્રમાં નવા પ્રયોગો કરવાની વૃત્તિ જાગૃત થઈ. પ્રેમ અને પ્રકૃતિ એ બે વિષયોને અદ્દલે આ યુગમાં અનેક વિષયો, વિચારો અને જીવનપ્રદેશોને સાહિત્યમાં સ્થાન મળ્યું. ગાંધીજીને લીધે તેમજ યુગજન અનુસાર ગુજરાતી ભાષાને ઘણું મહત્ત્વ મળ્યું. લલિતેતર સાહિત્યમાં સારો એવો વિકાસ થયો. કલ્પના અને લાગણીના મુલાયમ પ્રદેશમાં જ વિહરવાની સુવાળી મનોદશા છોડીને વાસ્તવિકતાની ધીંગી ધરતી પરથી જીવનને નિહાળવાની પ્રણાલિકા શરુ થઈ. આ યુગના સાહિત્યનો આત્મા ગાંધીજીની ઉદાત્ત ભાવનાઓથી પરિપુષ્ટ બન્યો. આ યુગની કવિતાનું કલેવર પ્રો. બ. કં. ઠાકોરને હાથે ધરાયું છે. ગાંધીજી અને ઠાકોર અઘતન કવિતાના બે મોટાં પ્રેરક બળો છે. અઘતન કવિતા કથયિતવ્ય પરત્વે ગાંધીજીને અનુસરે છે અને આયોજન પરત્વે ઠાકોરને અનુસરે છે. આ યુગની કવિતામાં સોનેટ વધારે પ્રચાર પામ્યાં. ઠાકોરની બળવાન અસરને કારણે કવિતામાં અર્થઘનતા આવી, જે કે તેની સાથે દુર્બોધતા અને કલિષ્ઠતા પણ આવી. કાવ્યભાષામાંથી લાલિત્ય ગયું અને અડઅચડાપણું આવ્યું, નિરુપણતું સૌંદર્ય ગયું; જે કે હવે નવતર કવિતામાં વળી પાછો ઝોક અદલાયો છે. છેક નવતર કવિતામાં ગેયતા, લાલિત્ય, સુકુમારતા વગેરે તરફ વલણ વધતું જાય છે. અગાઉના સાહિત્યમાં ભવ્ય અને સુંદર વિષયો જ નિરુપાતાં એને અદ્દલે હવે વિષયો હુદ્ર અને નજીવા પણ બન્યાં છે અને વિષય નહિ પરંતુ હુદ્રમાંથીયે ભવ્યનું દર્શન એ મહત્ત્વની વસ્તુ બની છે. અઘનન સાહિત્યમાં રશિયાના સામ્યવાદી

વિચારોનું આદોલન પણ નજરે ચડે છે, અને જેને પ્રગતિશીલ સાહિત્ય (Progressive literature) કહેવામાં આવે છે તેનું પણ સર્જન થવા લાગ્યું છે.

માનસશાસ્ત્રનો વધતો જતો અભ્યાસ અને મનોવિજ્ઞાનમાં પ્રગતિ પડતો રસ પણ સાહિત્યક્ષેત્રને સ્પર્શે છે. ફ્રાઇડ વગેરે માનસશાસ્ત્રીઓની અસર સાહિત્ય પર થઈ છે. નવલકથાનાં પાત્રો, ટૂંકી વાર્તાના પ્રસંગો, ઊર્મિગીતોના લાવો વગેરે સૌમાં માનસશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી નવો પલટો આવ્યો છે. દા. ત. શ્રી. પન્નાલાલ પટેલ કૃત 'સાચાં શમણાં' નામની વાર્તા કેવળ માનસશાસ્ત્રીય રસ પર નિર્ભર છે. કામ વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય પણ આ યુગમાં વંચાય છે. એનાથી પણ સાહિત્યમાં જાતીય પ્રશ્નો વધારે છૂટથી ચર્ચાય છે. જેમકે, શ્રી. સુનીલાલ મડિયાના વાર્તા સંગ્રહ 'ચપો અને કેળ'માં આવા પ્રશ્નોનું નિરુપણ વધારે છે, અને શ્રી. યશોધર મહેતાની નવલકથા 'સરી જતી રેતી' તો શિષ્ટતાની મર્યાદા ખૂબ ઓળંગી જાય છે. વૃત્તનનીતિવાદ (Nec-Morality) નાં સિદ્ધાંતોની અસર પણ આ યુગના સાહિત્યની અંદર દેખાય છે. મુનશી યુગથી શરૂ થયેલ પ્રણાલિકાભંગ આ યુગમાં ચાલુ રહે છે. લગ્નની સંસ્થા આ યુગના સાહિત્યને જીનવાણી લાગે છે. જેમકે, શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતાના નાટક 'પાંજરાપોળ'માં લગ્નસંસ્થાનો ઉપહાસ કરવામાં આવ્યો છે. આધુનિક યુગમાં નાટક-સાહિત્યનો વિકાસ સારા પ્રમાણમાં થવા લાગ્યો છે. હજી ગુજરાતી રંગભૂમિનો ઉદ્ધાર થયો નથી પરંતુ અવેતન રંગભૂમિ પર નાટકો સારા પ્રમાણમાં ભજવાય છે. વડોદરા યુનિવર્સિટી અને ગુજરાત વિદ્યા સભામાં નાટ્ય કલાના વિષયને સ્થાન મળતાં પણ નાટ્ય સાહિત્યના વિકાસની શક્યતાઓ વધી છે. રેડિયો પર રજૂ થતી રેડિયો-નાટિકાઓ દ્વારા પણ નાટ્યસાહિત્યનો વિકાસ વધુ થાય તેવો સંભવ છે. રેડિયોને લીધે નાટક ઉપરાંત કવિતા, ટૂંકી વાર્તા વગેરે અન્ય સાહિત્ય સ્વરૂપો તેમજ સાહિત્યના સમગ્ર વિકાસ પર પણ અસર થાય તેવો સંભવ છે.

ટાગોર, અરવિંદ ધોષ, પીટરસ વગેરેના અગમ્યવાદી, રહસ્યવાદી (Mystic) સાહિત્યની અસર ગુજરાતી કવિતા અને સાહિત્ય પર થવા લાગી છે. સુંદરમ, ઉમાશંકર, સ્નેહરશ્મિ, પૂનલાલ વગેરે સાહિત્યકારો પર આ અસર વધારે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. સ્નેહરશ્મિ પર ટાગોરની અને બંગાળી કવિતાની અસર વધારે છે. બંગાળી કવિતાની અસર આપણા નવતર કવિઓ પર પણ ઘણી છે. અગમ્યવાદ ઉપરાંત વિજ્ઞાનના નવા વિચારો પણ આ યુગનું સાહિત્ય ઝીલે છે. દા. ત. કાકાસાહેબના સાહિત્યમાં વિજ્ઞાન તેમજ તત્ત્વજ્ઞાન દેખાય છે. ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિની વિરાટ છાયા અઘતન સાહિત્યને આવરી રહી છે. પતિતાનો ઉદ્ધાર, ગ્રામજીવનમાં રસ, સુડીવાદ વિરુદ્ધનું આદોલન 'રચો રચો ગગનચુંબી મંદિરો', જીવનમાં જટિલતાને બદલે સરળતા, જીવનમાં સત્ય અને સંયમને આચરવાનો પ્રયત્ન, આ બધાં વિચારો એક કે બીજા સ્વરૂપે આપણા સાહિત્યમાં પલટાઈ ગયાં છે. આપણો કોઈ સાહિત્યકાર આ રીતે ગાંધીજીની અસરમાંથી મુક્ત નથી. આ યુગમાં પ્રચારવાદી સાહિત્ય Literature of Propaganda ખૂબ પ્રગતિ પામ્યું. સમાજવાદનો પ્રચાર કરવા, સામ્યવાદનો પ્રચાર કરવા, મતોવિજ્ઞાનના વિચારો ફેલાવવા, રાષ્ટ્રવાદનું આદોલન જગાડવા સાહિત્યનો એક ભાઈતી સાધન તરીકે ઉપયોગ થયો. ખરું જોતાં સાહિત્યમાં પ્રચારવાદી સાહિત્ય એ 'અધમ' Third rate કક્ષાનું સાહિત્ય છે.

ગોવર્ધન યુગનો લેખક જીવનના ભારથી દબાતો હતો. ગાંધીયુગનો લેખક જીવનની સામે યુદ્ધ આદરતો હતો. અઘતન યુગનો સાહિત્યકાર જીવનની સામે હસે છે અને ખૂબ ખેપરવાદ દેખાડે છે. ગાંધીયુગમાં જીવન વધારે સરળ બન્યું. અઘતનયુગમાં માણસ જીવનને સમજી શકતો નથી અને તેનામાં ઝમ્મમવાની શક્તિ રહી નથી. આજના સાહિત્યમાં અગાઉના કોઈ પણ યુગ કરતાં આંતરપ્રાંતીય અને આંતર

રાષ્ટ્રીય સાહિત્યની અસર વધારે છે. ગાંધીજીની પ્રેરણાથી આંતરપ્રાંતીય સંપર્ક વધ્યો છે. મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્ય પરત્વે આપણા લેખકો અભિમુખ થયા અને ખાંડેકર, ફડકે, અત્રે, સાને ગુરુજી વગેરેની કૃતિઓ ગુજરાતીમાં ઊતરી. કાકાસાહેબને લીધે મહારાષ્ટ્રીનો, ટાગોરને લીધે બંગાળનો અને કૃપલાનીને લીધે સિંધી સાહિત્યનો આપણને પરિચય થયો. કરસનદાસ માણેક વગેરેએ સિંધી સાહિત્યની અસર ઝીલી. બંગાળી વાર્તાઓએ ગુજરાતી વાંચકોની વાર્તાભૂખને તૃપ્ત કરી. હિન્દી અને ઉર્દૂભાષાના સાહિત્યની અસર પણ ગુજરાતી પર થઈ તેવી જ રીતે અંગ્રેજી અને અંગ્રેજી દ્વારા ફ્રેન્ચ, જર્મન, ઇટાલિયન, નોર્વેનીયન, રશિયન, ચાઇનીઝ, જાપાનીઝ, અમેરિકન, એક વગેરે ભાષાઓનું સાહિત્ય ગુજરાતમાં વંચાવા માંડ્યું. ગુજરાતી સાહિત્યના ઘડતરમાં અંગ્રેજી ભાષાનો અને તેના દ્વારા પરિચિત થયેલ આંતર રાષ્ટ્રીય સાહિત્યનો ઘણો ફાળો છે. આજના ગુજરાતી સાહિત્યને ઠાઠ પણ યુગ કરતાં વિશેષ જગત સાહિત્યનો સંપર્ક છે, અને તેને લીધે વિવેચનપર પણ ઘણી સારી અસર થઈ છે. આ યુગમાં વિવેચનનું સાહિત્ય ખૂબ જ પ્રમાણમાં બહાર પડ્યું છે, જો કે વિવેચનની પ્રતિષ્ઠા વધી નથી.

અઘતન યુગમાં વાર્તાએ-નવલકથાએ તેમજ નવલિકાએ-ઘણો વિકાસ સાધ્યો છે. તેમાંએ નવલકથા આ યુગનું સૌથી વિશેષ લોકપ્રિય

સાહિત્યસ્વરૂપ છે. શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ, શ્રી.

અઘતન યુગના પન્નાલાલ પટેલ, શ્રી. ઇશ્વર પેટલીકર, શ્રી.

વાર્તાકારો. સુનીલાલ મડિયા, શ્રી. યશોધર મહેતા, શ્રી.

ગુલાબદાસ ષોકર, શ્રી. પીતામ્બર પટેલ, શ્રી.

સોપાન, શ્રી. કિશનસિંહ ચાવડા, શ્રી. જ્યન્તિ દલાલ, શ્રી.

નિરુ દેસાઈ, શ્રી. ઇન્દુ વસાવડા, શ્રી. બકુલેશ, શ્રી. સીતારામ

શર્મા, શ્રી. શયદા, શ્રી. રમાકાન્ત ગૌતમ, શ્રી. જ્યલિખાનુ,

શ્રી. પુષ્કર ચંદરવાદર, શ્રી. નિરંજન વર્મા અને શ્રી.

જયમલ પરમાર, શ્રી. ચંદુલાલ પટેલ, શ્રી રસિકલાલ જોષી, શ્રી.

અઘતનયુગ

૭૫.

મનુભાઈ બેઘાણી, શ્રી. ગોવિંદભાઈ અમીન, શ્રી. રામચંદ્ર ઠાકુર, શ્રી. હેલશંકર વ્યાસ, શ્રી. અંબાલાલ ન. શાહ, શ્રી સુરેન્દ્રપ્રસાદ ત્રિપાઠી, શ્રી. શ્રીકાન્ત દલાલ શ્રી. ધનશંકર ત્રિપાઠી, શ્રી દેવશંકર મહેતા, શ્રી. હીરાલાલ ત્રિપાઠી, શ્રી. ચંદુલાલ વ્યાસ, શ્રી. ઉછરંગરામ ઝોઝા, શ્રી. રમણલાલ સોની, શ્રી. નાગરદાસ પંડ્યા, શ્રી. દિવ્યાનંદ, શ્રી. રમણીક દલાલ, શ્રી ભવાનીશંકર વ્યાસ, શ્રી. હરજીવન સોમૈયા, શ્રી. વજુ કોટક, શ્રીમતી વિનોદિની નીલકંઠ, શ્રી સારંગ આરોટ, શ્રી. રતિલાલ શાહ, શ્રી. દામુભાઈ શુકલ, શ્રીમતી કુમુદબહેન શુક્લ, શ્રી. કૃષ્ણપ્રસાદ ભટ્ટ, શ્રી. ત્ર્યંબકરામ શાસ્ત્રી, શ્રી. નવલભાઈ શાહ વગેરે સંખ્યાબંધ લેખકોએ અઘતન વાર્તાસાહિત્યને વિકસાવ્યું છે અને વિકસાવી રહ્યા છે.

શ્રી. રમણલાલ દેસાઈએ તેમની નવલકથાઓમાં નવા યુગનાં અનેકવિધ આદેશોનો ઝીલ્યાં છે. ‘પત્રલાલસા’ થી માંડીને ‘ઝંઝાવાત’ સુધીની એમની સઘળી વાર્તાકૃતિઓમાં નવા રમણલાલ દેસાઈ યુગનાં કથાચિત્રોની પરંપરા છે. તેથી એમને (૧૮૯૨-) ‘યુગમૂર્તિ વાર્તાકાર’ કહેવામાં આવ્યા છે તે યથાર્થ છે. નવલકથાના ત્રણ મુખ્ય ધર્મો-રંજન, શિક્ષણ અને ઉદ્દેશોદ્ધન-દે; તેમાંથી રંજન તેમની નવલકથાઓમાં વધારે છે. ‘જયંત’, ‘શિરીષ’, ‘કાકિલા’, ‘હૃદયનાથ’, ‘સ્નેહયજ્ઞ’, ‘દિવ્યચક્ષુ’, ‘પત્રલાલસા’, ‘ગ્રામલક્ષ્મી’, ‘પૂર્ણિમા’, ‘શોભના’, ‘હૃદયવિભૂતિ’, ‘છાયાનટ’, ‘ઝંઝાવાત’, ‘સૌંદર્યજ્યોત’ વગેરે સામાજિક નવલકથાઓમાં નિકટના વર્તમાનનું તાદ્દશ ને રસપૂર્ણ આલેખન છે. ‘અંસરી’ એ તેમની ડિટેક્ટીવ નવલકથા છે. ‘ભારેલા અગ્નિ’, ‘હગ’, ‘ક્ષિતિજ’, ‘કાલભોજ’, ‘પહાડનાં પુષ્પો’, વગેરે તેમની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ છે. ‘પ્રથમ’ માં એકવીસમી સદીનું ભગ્ય ચિત્ર છે. તેમની નવલકથાઓમાં પરસ્પર ઘણું મળતાપણું છે. વાર્તાનાયકોની એકસરખી

ધૂની લાવનાથેલી પ્રકૃતિ, નાયિકાઓની લાવનાશીલતા, પ્રણયત્રિકાણ, ખલનાયકનું નિરૂપણ, વગેરેનું પુનરાવર્તન તેમની કૃતિઓમાં થયા કરે છે. તેમની ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં અર્ધ-ઐતિહાસિકતા છે, અને તેમની ટીકાઓમાં અને તેમની સામાજિક નવલકથાઓમાં અવાસ્તવિકતા છે, તેવી ટીકાઓ પણ સારા પ્રમાણમાં થઈ છે. તેમ છતાં તેમની વાર્તાકૃતિઓ શિષ્ટ મનોરંજન પૂરું પાડે છે તેમાં પ્રશ્ન નથી. ‘ઝાકળ’, ‘પંકજ’, ‘રસબિન્દુ’, ‘કાંચન અને ગેરુ’ વગેરે તેમના વાર્તાસંગ્રહો છે; જો કે નવલકથા જેટલી સફળતા તેમને નવલિકામાં મળી નથી. ‘શક્તિ હૃદય’, ‘સંયુક્તા’, ‘અંજની’, ‘પરી અને રાજકુમાર’ વગેરે તેમની નાટ્યકૃતિઓ છે. તેમાંયે રંગભૂમિને અનુકૂળ એવી રસપ્રદ ને શિષ્ટ નાટ્યકૃતિ ‘શક્તિ હૃદય’ આપીને તેમણે ગુજરાતના અદ્ય નાટ્ય-સાહિત્યમાં સુંદર ઉમેરો કર્યો છે. શ્રી. રમણલાલનું કવિત્વ ‘નિહારિકા’માં પ્રતીત થાય છે. ‘જીવન અને સાહિત્ય’ના બે ભાગ, ‘ગુજરાતનું ઘડન’ એ યુનિવર્સિટી-વ્યાખ્યાનો વગેરેમાં તેમનું આજીવ પાતળું વિવેચન જોવા મળે છે. ‘સુવર્ણ-રજ’માં તેમની ચમકદાર ચિંતન-કણિકાઓ છે અને ‘અપેસરા’ના પાંચ ભાગમાં વેશ્યાજીવનનો અભ્યાસ ગ્રંથ પ્રાપ્ત થાય છે. ‘ગુલાબ અને કંટક’માં તેમની કટાક્ષમય પ્રાસંગિક નોંધો છે. ‘તેજચિત્રો’માં તેજદાર રેખાચિત્રો છે. ‘મારું જીવન અને કાર્યક્ષેત્ર’ એ હૈન્ડ્રી ફોર્ડની આત્મ-કથાનો તેમણે કરેલો અનુવાદ છે અને તેમની પોતાની આત્મકથા પણ સામાયિકામાં સંસ્મરણો રૂપે તેઓ લખી રહ્યા છે. બધા જ સાહિત્યપ્રકારો કુશળતાથી અજમાવવાની તેમની શક્તિ નોંધપાત્ર છે અને તેથી તેમને એક સર્વદેશીય સાહિત્યકાર ગણી શકાય.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં શ્રી. પન્નાલાલ પટેલનો પ્રવેશ કંઈક નૂતન પ્રકારનો છે. યુનિવર્સિટીના શિક્ષણનો લાભ પન્નાલાલ પટેલ એમને મળ્યો નથી. ગામડાના જીવનનો અનુભવ તેમણે તેમના સાહિત્યમાં વ્યક્ત કરેલો છે.

વાર્તાકલાનું પદ્ધતિસરનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન તેમણે મેળવ્યું નથી. અંતરની સૂઝથી તેઓ વાર્તાકલાનું તત્ત્વ પિછાને છે. તેમણે ઉચ્ચ કોટિની નવલ-કથાઓ, નવલિકાઓ, અને લઘુનવલો લખી છે. ‘સુખદુઃખનાં સાથી’, ‘જિંદગીના ખેલ’, ‘જીવો દાંડ’, ‘લખચોરાશી’, ‘પાનેતરના રંગ’, ‘અજ્ઞાન માનવી’, ‘સાચાં શમણાં’, વગેરે તેમના નવલિકાસંગ્રહો છે. તળપદા કલાકારની અદ્ભુતિમ રચનાઓ તેમના સાહિત્યમાં દેખાય છે. “પ્રસંગોનો સુરેખ ઉઘાડ, પાત્રોની ટૂંકી પણ તેજસ્વી રેખાઓ. વાતાવરણનું જીવંત સર્જન અને જીવન પ્રતિ-આનંદ અને કરુણા નીતરતી દષ્ટિ, જીવનનો અને માનવસ્વભાવનો સારો અભ્યાસ, વાર્તાલાપનું વાસ્તવિક ચેતન, વસ્તુગૂંથણ-ના નવા નવા અખતરા, નિરૂપણ શૈલીની તાઝગી” વગેરે ગુણો તેમની નવલિકાઓમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. ‘મળેલા જીવ’, ‘ભીરુ સાથી’, ‘યૌવન’, ‘સુરભિ’, ‘માનવીની ભવાઈ’, વગેરે તેમની નવલકથાઓમાં ‘મળેલા જીવ’ અને ‘માનવીની ભવાઈ’ ગ્રામજીવનની નવલકથાઓ છે, જ્યારે ‘ભીરુ સાથી’, ‘યૌવન’ અને ‘સુરભિ’ શહેરી જીવની કથાઓ છે. ગ્રામજીવનની વાર્તાઓ જેટલી સફળતા તેમને શહેરી જીવનની વાર્તાઓમાં મળી નથી. ‘મળેલા જીવ’ના પ્રકાશનથી ગુજરાતના તળપદા ગ્રામ-જીવનની સૃષ્ટિને સાહિત્યમાં ગૂંથવાનો રિવાજ શરૂ થયો છે. તેથી એ પુસ્તક નવલકથાના વિકાસમાં એક નવું પ્રગતિ-સોપાન બની ગયું છે. આ ઉપરાંત શ્રી. પન્નાલાલે એ લઘુ નવલ-‘વળામણાં’ અને ‘પાછલે બારણે’ લખી છે. આ બંધી કૃતિઓમાં ઉચ્ચ પંક્તિનું વાર્તાસાહિત્ય રજૂ થયું છે. પોતે જોયેલ જીવનને દૃઢતાથી કલા પદ્ધતિમાં લેવાની લેખકમાં શક્તિ છે. “સર્જક શક્તિનું જોમ, કદપનાનો વેગ અને જીવનના ખૂણાઓને નવી દૃષ્ટિથી તપાસવાની અને તેને ઝગમગતા કરી મૂકવાની કલા-એ તત્ત્વો લેખકના ઉજમાળાં ભાવિ સર્જનોની આગવી કહે છે.” ‘જમાઈરાજ’ એ હાસ્યરસિક અને માનસશાસ્ત્રીય તત્ત્વથી

સહર નાટ્યકૃતિ આપીને નાટ્યસાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ લેખક સફળ પ્રવેશ કર્યો છે.

શ્રી. ઇશ્વર પેટલીકરની વાર્તાઓમાં સમાજનું સમ્યક્ દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. જીવનના ઊંડાણને એ સ્પર્શતા ઇશ્વર પેટલીકર નથી, અંતરનો કોઇ ક્ષોભ એમને સર્જનમાં પ્રેરતો નથી. એમની વાર્તાઓમાં હોય છે, શામળતી જેમ, ‘સાદી ભાષા, સાદી કડી, સાદી વાત વિવેક, તેમની પાસે તળપદા જીવનની સાદી પણ અનુભવ પ્રાપ્ત સમજ છે, લોકજીવનની લોકબોલીની તેમજ સ્ત્રીજીવનની અને બૈરક બોલીની તેમની રજૂઆત સાદી છતાં રસિક બને છે. ‘જનમટીપ’, ‘લાખ્યાલેખ’, ‘કળિયુગ’, ‘પાતાળકૂવો’, ‘ધરતીનો અવતાર’, ‘પંખીનો મેળો’, ‘મારી હૈયાસગડી’, ‘કાળજીકાટડી’, ‘મધલાળ’, ‘ભવસાગર’, ‘આશાપંખી’ વગેરે તેમની સામાજિક નવલકથાઓ છે. અને ‘પારસમણિ’, ‘કાશીનું કરવત’, ‘તાણાવાણા’, ‘માનતા’, ‘ચિનગારી’ અને ‘લોહીની સગાઈ’ તેમના વાર્તા સંગ્રહો છે. તેમની વાર્તાઓમાં મોટે ભાગે કથા વર્ણન (narration) પ્રધાન હોય છે. જાણે કોઇ ડાહ્યો માણસ માંડીને વાત કહેતો હોય તેવી છાપ તેમની વાર્તાઓ વાંચતાં પડે છે. ‘લોહીની સગાઈ’ એ તેમની નવલિકાને અખિલ ભારત વાર્તા-હરીફાઈમાં એક શ્રેષ્ઠ વાર્તા તરીકે પારિતોષિક મળ્યું હતું.

તેમના પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ ‘ધૂધવતાં પૂર’ થી જ શ્રી. ચુનીલાલ મડિયાએ નવલિકાકાર તરીકે સારું ને સ્થિર સ્થાન ચુનીલાલ મડિયા આપણા સાહિત્યમાં મેળવી લીધું છે. એ પછી ‘પદ્મજા’ અને ‘ચંપો અને કેળ’ નામના વાર્તાસંગ્રહોએ તેમની નવલિકા-કલાની ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવી છે. તેમની ઘણી વાર્તાઓમાં જાતીય વૃત્તિનાં રમણ ભ્રમણ અને કામમીમાંસા વિશેષ છે, અને તેથી ક્રુદ્ધ થઈને એક ટીકાકારે ‘ચંપો અને કેળ’ વિશે કહ્યું હતું :

“આ તે ‘ચંપો અને કેળ’ છે કે ‘આવળ અને આકડો’ છે?” તેમ છતાં લેખકની વાર્તાકલા ઉચ્ચ કોટિની છે તેમાં પ્રશ્ન નથી. નવલકથાના ક્ષેત્રમાં ‘વ્યાજનો વારસ’ જેવી ‘રોમેન્ટિક’ કથા, ‘પાવાક-જવાળા’ અને વિશેષતઃ ‘ધંધેલુ ઝોછા પડયાં’ જેવી યુગદર્શી નવલ આપીને તેમણે નૂતન કેડી પર પ્રયાણ કર્યું છે. નાટકમાં તેમણે ‘હું ને મારી વહુ’ જેવું લગ્નવિષયક પ્રદક્ષન આપ્યું છે અને ‘રંગદા’માંનાં એકાકી નાટકો પણ કલાત્મક છે. શ્રી. મડિયાનાં સર્જનોમાં માનવતાના ઉરધમકાર જીલવાની ઊંડી સહૃદયતા છે, લોકખોલીનું સામર્થ્ય અને સૌંદર્ય પકડવાની શક્તિ છે અને ચોટદાર પ્રસંગો અને જીવંત પાત્રો સર્જવાનું કૌશલ છે.

છેલ્લાં દસ વર્ષથી લેખન પ્રવૃત્તિ શરુ કરનાર શ્રી. યશોધર મહેતાએ આજ સુધીમાં એટલું તો ખતાવી આપ્યું **યશોધર મહેતા** છે કે તેઓ એક કલાકાર છે. શ્રી યશોધર નવલકથા લખે કે નાટક લખે, ભૂગોળ લખે કે ઇતિહાસ લખે, પણ તેમાં કલાત્મક અંશો હોવાના જ. તેમણે આજ સુધીમાં ‘રણછોડલાલ અને ખીખ’ નાટકો જેવો કલાત્મક નાટકસંગ્રહ, ‘ધેસો ખમલ’ જેવું ચમકદાર નાટક, ભૂગોળ જેવા શુષ્ક વિષયને રસ-ભર્યો બનાવતી કૃતિ ‘નદીઓ અને નગરો’, ‘કીમિયાગરો’ માંતા જીવંત રેખાચિત્રો, અંધશ્રદ્ધાજીઓને ચાપખા મારતું નાટક, ‘મંખો-જંખો’ અને ‘સરી જતી રેતી’ જેવી સકારણુ લોકખત્રીસીએ ચડેલી અને કેંક વગેવાયેલી નવલકથા, એટલી કૃતિઓ આપી છે. આજકાલની કહેવાતી શિષ્ટતા આભાસી શિષ્ટતા છે, વિક્ટોરિયન યુગનો મિથ્યાચાર છે, જુદાણું છે એવી તેમની માન્યતા બંધાઈ છે. મુનશીની જેમ તેઓ પ્રણાલિકા ભંગમાં માને છે અને ‘સરી જતી રેતી’માં અતિશયતાભર્યા શૃંગારનું નિરૂપણ કરીને તેમણે મુનશીને ય જૂનવાણી ઠરાવી દીધા છે.

શ્રી. ગુલાબદાસ બ્રોકર : આધુનિક યુગના એક અગ્રગણ્ય

નવલિકાકાર છે. “લતા અને ખીજ વાતો”, ‘વસૂધરા અને ખીજ વાતો’, ‘ઊભી વાટે’ અને ‘સૂર્યા’ એ ચાર વાર્તાસંગ્રહો તેમણે આપ્યા છે. ‘આપણી શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ’નું સંપાદન પણ તેમણે કર્યું છે. માનવતાનાં ઊંડા પડોની ઉકેલાત કરવાની શક્તિ શ્રી. ધોડરની કલામાં રહી છે.

શ્રી. પીતાંબર પટેલ : ‘રસિયો જીવ’, ‘પરિવર્તન’ અને ‘ધરતો મોલ’ એ સામાજિક નવલકથાઓ લખી છે અને ‘વગડાનાં ફૂલ’ નામનો વાર્તાસંગ્રહ આપ્યો છે. ઉત્તર ગુજરાતની લોકપ્રેમી પર લેખકનું સારું પ્રભુત્વ છે. ગ્રામજીવન અને શહેરી જીવનના વિવિધ પ્રસંગો નિરૂપતી લેખકની વાર્તાઓ કથન, વર્ણન, સંવાદ વગેરેનો સારો સુમેળ પામી છે.

શ્રી. સોપાને : ‘અખંડાનંદ’ દ્વારા ગુજરાતને એક શિષ્ટ માસિક આપ્યું છે. ‘સંજીવની’, ‘નગતા રેન્ગે’ અને ‘ફૂલોં સુવર્ણપાત્રો’ જેવી સામાજિક નવલકથાઓ લખી છે અને કેટલુંક માર્ગદર્શક સંસારચિંતન પણ આપ્યું છે.

શ્રી. કિશનસિંહ ચાવડાએ ‘કુમકુમ’ એ નવલિકાસંગ્રહમાં કેટલીક નૂતનતાઓ દાખવી છે અને રામાયણની કથાને નવીન દષ્ટિકોણથી ‘ધરતીની પુત્રી’માં તેમણે આલેખી છે.

શ્રી. જયંતિ દલાલે ગુજરાતી સાહિત્યમાં કેટલીક નવીનતાઓ દાખલ કરી છે. એ પ્રયોગશીલ પત્રકારે ‘રેખા’ દ્વારા ચમકદાર પત્રકારિત્વને અને અવનવા સાહિત્ય પ્રયોગો દ્વારા તેમની પ્રગતિશીલ સર્જકતાનો પરિચય આપ્યો છે. અદ્યતન આંતરરાષ્ટ્રીય સાહિત્યના વાચન-મનનની અસર તેમની કૃતિઓની રચનાકળા પર દેખાય છે. ‘જવનિકા’ અને ‘પ્રવેશ ખીન્ને’માં તેમનાં એકાંકી નાટકો સંગ્રહરથ થયાં છે. ‘મોતી’, ‘મેઘખિન્દુ’, ‘અવતરણ’ વગેરે તેમની રૂપાંતરિત કૃતિઓ છે. ‘પાદરનાં તીરથ’, ‘પગદીવાની પછીતેથી’, ‘શહેરની

શેરી', 'જુજવાં' વગેરે કૃતિઓમાં પણ તેમની વિશિષ્ટતા જોઈ શકાય છે.

શ્રી. ખડકેશ એક પ્રગતિશીલ સાહિત્યકાર અને નૂતન-નીતિ-વાદમાં માનનારા છે. 'અગન ક્ષત્ર', 'ધક્કની ખુશ્ખુ' વગેરે તેમના વાર્તાસંગ્રહોમાં રચનાકળાની પ્રયોગશીલતા છે; તેમની કેટલીક વાર્તાઓ અતિવાસ્તવવાદી છે. શબ્દોની જાદુગરીની પણ એમને સારી કાવટ છે.

શ્રી. સીતારામ શર્માની વાર્તાઓમાં સામાજિક જીવનનું દર્દ દેખાય છે.

શ્રી. નિરુ દેસાઈના સાહિત્યમાં સમાજવાદી વિચારસરણી તથા અઘતન આંતરરાષ્ટ્રિય સાહિત્યના વાચન-મનનની અસર દેખાય છે. 'સોવિયેટ સમાજ', 'લેનિન', 'ધરતી' વગેરે તેમના અનુવાદો છે, 'ચરણુજ', 'ત્રણ પાંખડી', વગેરેમાં તેમની નવલિકાઓ છે, 'રાત પડતી હતી' અને 'ધૂવડ ખોલ્યું' એ બે તેમની મૌલિક (પહેલી વેશ્યા-જીવન વિશેની અને બીજી '૪૨ની લોકકાન્તિ વિશેની) નવલકથાઓ છે. આ ઉપરાંત પત્રકારિત્વના ક્ષેત્રમાં પણ તેમનો ફાળો નોંધપાત્ર છે.

શ્રી. ઇન્દ્ર વસાવડાએ હિન્દીમાં તેમજ ગુજરાતીમાં કેટલીક સારી નવલકથાઓ આપી છે. 'શોભા', 'ગંગાનાં નીર', 'ચંદા', 'પ્રયાણુ' વગેરે તેમની નવલકથાઓમાંથી પ્રથમ કૃતિ લેખકની શ્રેષ્ઠ કૃતિ છે.

શ્રી. રાયદા ગુજરાતના ગઝલસમ્રાટ તરીકે ઓળખાય છે. ગઝલો ઉપરાંત તેમણે સાદી સીધી શૈલીમાં 'મા તે મા' વગેરે કેટલીક સામાજિક નવલકથાઓ પણ લખી છે.

શ્રી. રમાકાન્ત ગૌતમે 'અખજપતિ', 'સોહાગણુ', 'રખારણુ' વગેરે નવલકથાઓ લખી છે. 'ભ્રમણુ' નામનો પ્રવાસગ્રંથ અને પત્રકારિત્વ વિશેની કૃતિ 'વૃત્ત વિવેચન' પણ તેમણે લખેલ છે.

શ્રી. જયલિખખુએ વિપુલ સાહિત્ય લખ્યું છે, પણ તેમની

વિશિષ્ટતા જૈન ધર્મ, ઇતિહાસ અને વિભૂતિઓને અદ્યતન કલા વડે આલેખવામાં રહી છે. ‘વિક્રમાદિત્ય હેમૂ,’ ‘ભાગ્યનિર્માણ,’ ‘ભગવાન ઋષભદેવ,’ ‘ત્રેમભક્ત કવિ જયદેવ,’ ‘કામવિજેતા સ્થૂલભદ્ર,’ ‘મહર્ષિ મેઘારણ,’ ‘ભગવાન મલ્લિનાથ અને ખીજી વાતો,’ ‘વીરધર્મની વાતો,’ ‘પારકા ધરની લક્ષ્મી,’ ‘ગદ્ય ગુજરી,’ ‘હિંમતે મદ્દા’ વગેરે તેમની સંખ્યાઅંધ કૃતિઓ લેખકની સતત સાહિત્ય સાધનાની સાખ પૂરે છે.

શ્રી. પુષ્કર ચંદ્રવાડરની કૃતિઓમાં લોકખોલી અને ગ્રામજીવનનું નિરૂપણ, ઊડીને આંખે વળગે એવી વિશિષ્ટતા છે; ‘રાંકનાં રતન’ અને ‘નંદવાયેલાં હૈયાં’ તેમની નવલકથાઓ છે; ‘પિયરનો પડોશી’ તેમનાં એકાંકી (‘વેશ’નો) સંગ્રહ છે.

શ્રી. નિરંજન વર્મા અને શ્રી. જયમલ્લ પરમારે ‘ખંડિત કલેવરો’ એ કટાક્ષાત્મક નવલમાં સમકાલીન જીવનનું નિરૂપણ કર્યું છે. ‘અણપૂટ ધારા’માં શહીદીની કથા આપી છે અને ‘કદમ કદમ બઢાયે જ’માં સુભાષભાષુની (નેતાજીની) આઝાદ સેનાની ભૂમિકા અને ભાવના અલેખી છે.

શ્રી. ચંદુલાલ પટેલની વાર્તાઓ ‘હીરાની ખાણ’ અને ‘ગુલમહોર’માં સંગ્રહસ્થ થઈ છે; લેખકને વાર્તાના કલા-કૌશલનું પૂરું ભાન છે અને પ્રથમ પંક્તિના નવલિકાકાર બનવાની તેમની શક્તિ ખીજ રૂપે આ સંગ્રહોમાં દેખાય છે. Symbols-પ્રતીકોનો ઉપયોગ લેખકની વાર્તાઓની એક વિશિષ્ટતા છે.

શ્રી. રસિકલાલ જોષીએ ‘અધિકારીજી’ અને ‘રશ્મિ’ એ સુવાચ્ય નવલકથાઓ આપી છે.

શ્રી. મનુભાઈ જોષીએ ‘સ્ત્રી જીવન’ના તંત્રી તરીકે સ્ત્રી ઉપયોગી સાહિત્યની રચના કરી છે, લોકસાહિત્યની ઢબની કથાઓ કથાઓ લખી છે, અને ‘કાળિયાર અને ખીજી વાતો’માં પ્રાણીજીવનનો

વાર્તાવિષય અનાવવામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે.

શ્રી. ગોવિંદલાલ અમીન 'રેડિયમ,' 'કાળચક્ર અને બીજાં નાટકો' વગેરે સંખ્યાબંધ એકાંકી નાટકો લખ્યાં છે; તેમની નવલકથાઓ 'જૂતું' અને 'નવું' વગેરેમાં એટલી સફળતા એમને મળી નથી.

શ્રી. રામચન્દ્ર ઠાકુરે 'આત્રપાલી,' 'મીરાં પ્રેમદીવાની' વગેરે સારી કૃતિઓ રચી છે, જેનો તેમણે ચિત્રપટ પર પણ ઉપયોગ કર્યો છે.

શ્રી. હલશંકર વ્યાસની 'દાવાનળ' વગેરે નવલકથાઓમાં ઉદ્દામ સમાજવાદી અને સામ્યવાદી વિચારણા જોઈ શકાય છે.

શ્રી. અંબાલાલ ન. શાહે કેટલીક સુવાચ્ય સામાજિક નવલકથાઓ રચી છે.

શ્રી. સુરેન્દ્રપ્રસાદ ત્રિપાઠીએ 'હમબી અફસર થે'માં રેખાચિત્રો જેવી વાર્તાઓ આપી છે.

શ્રી. શ્રીકાન્ત દલાલે 'રૂપજીવિની' એ વેશ્યાજીવન વિશેની કલાપૂર્ણ નવલકથા લખી છે.

શ્રી. ચન્દુલાલ વ્યાસ, શ્રી. હીરાલાલ ત્રિપાઠી અને શ્રી. ધનશંકર ત્રિપાઠીએ ગુજરાતમાં સૌથી વિશેષ નોંધપાત્ર ડિટેક્ટીવ નવલકથાઓ લખી છે; જો કે એમણે ઐતિહાસિક અને સામાજિક નવલકથાઓ લખી છે; પરંતુ તેમનું મુખ્ય અર્પણ તો ડિટેક્ટીવ નવલકથા છે.

શ્રી. દેવશંકર મહેતાએ 'ધરતીની આરતી' વગેરે કૃતિઓમાં ગ્રામજીવનને તેના તાદૃશ રૂપમાં આલેખ્યું છે.

શ્રી. ઉછરંગરામ ઝોઝાએ કવિશ્રી ન્હાનાલાલના 'જ્યા-જ્યન્ત'નું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરવા ઉપરાંત 'અજોજ ઠાકોર,' 'પુણ્ય-બંસરી' વગેરે નવલકથાઓ લખી છે.

શ્રી. રમણલાલ સોનીએ અંગાળી વાર્તાઓની આપણે ત્યાંની આયાતમાં સારો ફોજો આપ્યો છે તેમજ બાલસાહિત્યનું સર્જન કર્યું છે.

શ્રી. નાગરદાસ પંડ્યાએ કાલિદાસની કેટલીક કાવ્યકૃતિઓનું ભાષાંતર કર્યું છે તેમજ કેટલીક સુવાચ્ય કથાઓ લખી છે.

શ્રી. દિવ્યાનંદની 'નલિની' વગેરે નાટ્યકૃતિઓમાં આદર્શવાદી દષ્ટિબિન્દુ ધ્યાન ખેંચે છે.

શ્રી. રમણીક દલાલે 'ધૂમ્રશિખા,' 'અંગાર' વગેરે વાર્તાકૃતિઓ આપી છે.

શ્રી. શિવમ સુન્દરમે 'વિદ્રોહી આત્મા' વગેરે કૃતિઓમાં અરેખિક સાહિત્યકાર ખલિલ જિજ્ઞાસની કૃતિઓના અનુવાદ આપ્યા છે.

શ્રી. કૃષ્ણપ્રસાદ ભટ્ટે ખલિલ જિજ્ઞાસની કૃતિઓના અનુવાદ ઉપરાંત 'રાજા શ્રીપાળ' વગેરે વાર્તાકૃતિઓ રચી છે.

શ્રી. ભવાનીશંકર વ્યાસે 'પદ્મવનિ'માં ધૂમકેતુની શૈલીની ટૂંકી વાર્તાઓ આપી છે.

શ્રી. હરજીવન સોમૈયાએ મરાઠીમાંથી 'દોન દ્રુવ' તથા અંગ્રેજી પરથી 'થાઈ' અને 'ઓલ ક્વાયેટ ઓન ધ વેસ્ટર્ન ફ્રન્ટ' વગેરે જાણીતી કૃતિઓના અનુવાદ કર્યા ઉપરાંત 'જીવનનું ઝેર,' 'પૃથ્વીનો પહેલો પુત્ર' અને 'પુનરાગમન' જેવી મૌલિક નવલકથાઓ અને 'પશલી અને ખીજી વાતો' એ નવલિકાસંગ્રહ આપેલ છે. તેમની મૌલિક નવલકથાઓમાં લેખકે ભૂગોળ, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનના અભ્યાસનો વાર્તામાં પ્રશસ્ત્ર વિનિયોગ કર્યો છે.

શ્રી. વજુ કોટકે 'રમકડાં વહુ' વગેરે કેટલીક હાસ્યરસિક વાર્તાકૃતિઓ આપી છે.

શ્રીમતી વિનાદિની નીલકંઠે 'કદલીવન' નામની નવલકથામાં શ્રીમતોના જીવનના અમુક ભાગનું અને પ્રજ્વલનું આલેખન

કયું છે અને 'કાર્યાસી અને ખીજી વાતો'માં સ્ત્રીજીવનના પ્રશ્નો વાર્તા રૂપમાં નિરૂપ્યા છે.

શ્રી. સારંગ ખારોટે 'અક્ષયપાત્ર' વગેરેમાં પ્રથમ પરિચયે જ વાર્તાવિધાનની કલાશક્તિ બતાવી છે.

શ્રી. રતિલાલ ગિ. શાહે 'અપૂર્વ મિલન'થી સામાજિક નવલકથાના ક્ષેત્રમાં સફળ પ્રવેશ કર્યો છે.

શ્રી. દામુભાઈ શુક્લ અને શ્રીમતી કુમુદખલેન શુક્લ વિશિષ્ટ ધ્યેય નજર સામે રાખીને શિષ્ટ વાર્તાઓ આપી રહ્યા છે.

શ્રી. ત્ર્યંબકરામ શાસ્ત્રીએ 'સાધના', 'ધન્યવાદ કોને ?' વગેરે નવલકથાઓમાં સામાજિક આધ્યાત્મિક જીવનનું નિરૂપણ કર્યું છે.

શ્રી. નવલભાઈ શાહની 'પાયેર' વગેરેમાંની વાર્તાઓમાં જીવનને ઉર્ધ્વગામી બનાવે તેવી હેતુલક્ષી વાર્તાઓ છે.

અઘતન કવિતાની સ્થિતિ ઉપેક્ષિતા નાયિકા જેવી છે, હોવા જોઈએ તેટલી લોકપ્રિય તે નથી. આજની કવિતા કથયિતવ્ય પરત્વે ગાંધીજીને અનુસરે છે, તે આયોજન પરત્વે

અઘતન યુગના અ. ક. ઠાકોરને અનુસરે છે. જો કે હવે નવતર કવિઓ

કવિતામાં ગેયતા, ઊર્મિ, લયમાધુર્ય તરફ વલણ

વધતું જાય છે. શ્રી. ઉમાશંકર જોષી, શ્રી. સુંદરમ,

શ્રી. રતેશ્વરશિમ, શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતા, શ્રી. કરસનદાસ માણેક, શ્રી.

મનસુખલાલ ઝવેરી, શ્રી. કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, શ્રી. સુંદરજી ખેટાર્ક,

શ્રી. પૂજલાલ, શ્રી. કોલક, શ્રી. બાદશાયજી, શ્રી. રમણ વકીલ, શ્રી.

નાથાલાલ દવે, શ્રી. પ્રહલાદ પારેખ, શ્રી. અવિનાશ વ્યાસ, શ્રી. ઈન્દુલાલ

ગાંધી, શ્રી. સુરેશ ગાંધી, શ્રી. અમીદાસ કાણકિયા, શ્રી. પ્રમોદ અને

શ્રી. પારાશર્ય, શ્રી. પ્રેમશંકર ભટ્ટ, શ્રી. નંદકુમાર પાઠક, શ્રી. મુરલી

ઠાકુર, શ્રી. વજ્રેશંકર પટ્ટણી, શ્રી. હરિહર ભટ્ટ, શ્રી. જનાર્દન પ્રસારકર,

શ્રી. મૂળજીભાઈ શાહ, શ્રી. પૃથુ શુક્લ, શ્રી. સ્વપ્નસ્થ, શ્રી. રામપ્રસાદ શુક્લ, શ્રી. પૂનરામ રાવળ, શ્રી. જહાંગીર દેસાઈ, શ્રી. મીનુ દેસાઈ, શ્રીમતી જયમનગૌરી પાઠકજી, શ્રીમતી હંસા મહેતા, શ્રી. દુર્ગેશ શુક્લ, શ્રી. મનુ હ. દવે, શ્રી. પતીલ, શ્રી. જોઠાલાલ ત્રિવેદી, શ્રી. દેવકૃષ્ણ જોષી, શ્રી. નારદ, શ્રી. જુગા પંડ્યા, શ્રી. રમણીક અરાલવાળા, શ્રી. નિરંજન ભગત, શ્રી. બાળમુકુંદ દવે, શ્રી. મકરંદ દવે, શ્રી. ઉપવાસી, શ્રી. સુધાંશુ વગેરે સંખ્યાબંધ અદ્યતન કવિઓ કાવ્યની ઉપાસનામાં મગ્ન છે.

અદ્યતન કવિઓમાં આઘ તરીકે શ્રી. ઉમાશંકર જોષીનું આપણા આધુનિક સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન છે. કવિતા, નાટક, ટૂંકી વાર્તા, નવલકથા, સાહિત્ય-નિબંધો, વિવેચન, ઉમાશંકર જોષી સંશોધન વગેરે વિવિધ સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં એમની એક સાચા સર્જક તરીકેની પ્રતિભા વિહાર કરી રહી છે. અદ્યતન કવિતામાં શ્રી. સુંદરમતી સાથે ગુજરાતના મુખ્ય કવિ તરીકે તેમનું સ્થાન છે. ‘વિશ્વશાંતિ,’ ‘ગંગોત્રી,’ ‘નિશીથ,’ ‘પ્રાચીના,’ અને ‘આતિથ્ય’ એ પાંચ એમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘ગંગોત્રી’ દ્વારા ગુજરાતને પ્રસન્નગંભીર શૈલીની કવિતાનો પરિચય થયો. ‘વિશ્વશાંતિ’માં ગાંધીજીનો પયગામ તેમણે કાવ્ય દ્વારા રજૂ કર્યો. ‘નિશીથ’ માં કવિની કલાનો વધારે વિકાસ થયો છે. Classical કોટિની કવિતા તેમણે ‘નિશીથ’ માં આપી. ‘આતિથ્ય’માં એથી વધારે કલાવિકાસ થયો નથી. ‘પ્રાચીના’માં પૌરાણિક વિષયો લઈને કવિએ કાવ્ય નાટિકાઓ લખવાનો નવો પ્રયોગ કરેલો છે. ‘ગુલે પોલાંડ’ એક પોલેન્ડના કવિનાં સોનેટનું ગુજરાતી ભાષાંતર છે. કવિતા ઉપરાંત નાટકના ક્ષેત્રમાં પણ તેમણે સફળતા મેળવી છે. ‘સાપના બારા’ નામના એકાંકી નાટકના તેમના સંગ્રહમાં તેમણે ગ્રામજીવનનું વાતાવરણ અને સામાજિક પ્રશ્નો સચોટ રીતે રજૂ કર્યા છે. ભવમૂર્તિના નાટક ‘ઉત્તર રામચરિત’ નો શિષ્ટ ગુજરાતી અનુવાદ તેમણે કર્યો છે. ટૂંકી વાર્તાના ત્રણ સંગ્રહો—

અઘતનયુગ

‘શ્રાવણી મેળો,’ ‘ત્રણ અર્ધુ’ એ અને બીજી વાતો’ અને ‘અંતરાય’ તેમણે આપ્યા છે. ‘પારકાં જણ્યાં’ નામે એક નવલકથા પણ તેમણે લખી છે. જો કે નવલકથામાં તેમને સફળતા મળી નથી. સાહિત્ય-નિર્ણયોમાં ‘સમસંવેદન’ નામનો એક ગ્રંથ શ્રી. ઉમાશંકરે આપેલો છે. તેમાં એમની કવિદષ્ટિયુક્ત અને અભ્યાસશીલ વિવેચનાનો પરિચય થાય છે. વિવેચન અને સંશોધનના તેમના ગ્રંથોમાં ‘અખો: એક અધ્યયન’ અને ‘પુરાણોમાં ગુજરાત’ એ બંને ગ્રંથોએ તેમને ગુજરાતના વિદ્વાનોમાં સ્થાન અપાવ્યું છે. આ ઉપરાંત ‘કલાન્ત કવિ’ એ સંપાદિત ગ્રંથ પણ તેમની મહત્વની સાહિત્યસેવા છે. પત્રકારિત્વના ક્ષેત્રમાં થોડો વખત ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ ના તંત્રી તરીકે અને હવે ‘સંસ્કૃતિ’ ના તંત્રી તરીકે તેમનો ફાળો નોંધપાત્ર છે. આમ વિવિધ સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં જેમની પ્રતિભા સફળતાથી વિહાર કરે છે તેવા સર્વદેશીય સાહિત્યકાર તરીકે ઉમાશંકર આજના ગુજરાતના એક અગ્રગણ્ય સાહિત્યકાર છે.

‘કાવ્યમંગલા,’ ‘વસુધા,’ ‘કોયા ભગતની કડવી વાણી’ અને ‘યાત્રા’ અઘતન કવિતાના અગ્રગણ્ય કવિ સુંદરમના કાવ્યસંગ્રહો છે.

સુંદરમ

‘કાવ્યમંગલા’ માં કાલિદાસના શિષ્યને જાને એવી શિષ્ટ, સરળ, મધુર અને પ્રાસાદિક વાણી છે. નરી સરળતાથી માંડીને મોહક લાલિત્ય કે ભઠકભર્યા સૌંદર્ય પર્યંતના અનેકવિધ ભાવો આ કાવ્યમાં છે. ‘કવિતા એ જીવનની સમીક્ષા છે’ એ સૂત્ર આ કવિતામાં ચરિતાર્થ થાય છે. ‘કાવ્યમંગલા’ નો કવિ મુગ્ધ હતો, ત્યારે ‘વસુધા’ ના કવિમાં વપાદ અને ગાંભીર્ય આવ્યાં છે. ‘કોયા ભગતની કડવી વાણી’ માં સચોટ કટાક્ષકાવ્યો છે. ‘યાત્રા’ માં અરવિંદવાદી કવિતા તરફ વલણ વધ્યું છે. ‘હીરાકણી અને બીજી વાતો’, ‘ખોલકી અને નાગરિકા’, ‘પિયાસી’ અને ‘ઉન્નયન’ એ ચાર વાર્તા સંગ્રહોમાં ‘પિયાસી’ લેખકનો ઉત્તમ વાર્તાસંગ્રહ છે. ‘ખોલકી અને નાગરિકા’ માંની અતિવાસ્તવવાદી અને માણસના દૂતરાપણાની વાતોએ ઘણાને ભડકાવ્યા હતા; જેમકે હવે

અરવિંદવાદના સંપર્ક' બાદ, માનવહૃદયના ઉદાત્ત ભાવો તરફ લેખકની દષ્ટિ વળી છે. 'અર્વાચીન કવિતા' એ સુન્દરમતો નોંધપાત્ર અભ્યાસ-ગ્રંથ છે. હવે દક્ષિણા' ના તંત્રી તરીકે અરવિંદવાદના ભાષ્યકાર તરીકેનું કાર્ય પશુ તેઓ બજાવી રહ્યા છે. શ્રી. અરવિંદના વિશિષ્ટ શૈલીના મહાકાવ્ય 'સાવિત્રી'નું તેમણે ભાષાંતર કર્યું છે.

શ્રી. સ્નેહરશ્મિ કૃત 'અર્ધ્ય' અને 'પનઘટ' માંની સુગેય કવિતા દુર્બોધ કવિતાના આ જમાનામાં મૃદુ રંગો રેલાવે છે. 'તુટેલા તાર,' 'ગાતા આવો માધવ' અને 'પૃથ્વી અને સ્વર્ગ' માંની તેમની વાર્તાઓ, ટાગોરની વાર્તાઓની જેમ કવિત્વયુક્ત છે.

શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા કવિ હોવા છતાં મુખ્યત્વે નાટકકાર છે. 'આગગાડી,' 'રમકડાંની દુકાન,' 'સંતાકુકડી,' 'નાગાબાવા,' 'પ્રેમનું મોતી અને બીજાં નાટકો,' 'અખો, વરવહુ અને બીજાં નાટકો,' 'નર્મદ,' 'સીતા,' 'ધરા ગુર્જરી,' 'શિખરિણી,' 'પાંજરાપોળ' વગેરે સંખ્યાબંધ નાટ્યકૃતિઓ દ્વારા તેમણે ગુજરાતના નાટ્યસાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે. 'છલા કાવ્યો' અને 'રતન' માંની તેમની કવિતા ભાષ્યબદ્ધ નના નિર્માણ પ્રેમના નિરૂપણ તથા પૃથ્વી છંદના સફળ પ્રયોગો માટે નોંધપાત્ર છે. 'શાકુન્તલ' તેમજ અન્ય રેડિયો-નાટિકાઓના તેમના પ્રયોગો નવો પંથ દર્શાવે છે. મલિન રજવાડી વાતાવારણને રજૂ કરતી તેમની નવલકથા 'ખમા બાપુ' એક નિષ્ફળ નવલકથા ગણાય.

શ્રી. કરસનદાસ માણેકે 'આલખેલ' અને 'મહોબ્બતને માંડવે' માં સ્થૂળ પ્રણયના વિલાસનાં તેમજ અન્ય કાવ્યો આપ્યાં છે, 'વૈશં-પાયનની વાણી'માં આખ્યાન શૈલીમાં વર્તમાન વિષયોનું હળકું, કટાક્ષ-ભર્યું નિરૂપણ કર્યું છે, અને 'માલિની' તથા સિંધુની પ્રેમકથાઓ 'માં' 'બોહેમીઅન' મનોભાવભરી કેટલીક વાર્તાઓ સજી છે.

શ્રી. મનસુખલાલ ઝવેરીએ 'શાકુન્તલ' નું ભાષાંતર કર્યું છે. 'ચંદ્રદૂત,' 'ફૂલદોલ,' 'આરાધના' અને 'અભિસાર' એ ચાર

કાવ્યસંગ્રહો આપ્યા છે, તેમજ કોઇવાર સર્જનાત્મકતા દાખવતી વિવેચના 'કેટલાક વિવેચન લેખો'માં આપી છે.

શ્રી. કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી એ 'કાઠિયા'માં પીડિતોનાં ગીતો તથા ગાંધીજીવનનાં કાવ્યો આલેખ્યાં છે; 'મોરનાં ઇંડાં', 'પિયોગોરી' 'વડોલો', 'પક્ષિની' વગેરેમાં તેમનાં નાટકો ગ્રંથસ્થ થયાં છે. તેમનાં અંગ્રેજી પુસ્તકો—war without Violence વગેરે—માં તેમણે પરદેશીઓને ગાંધીજીની વિચારણા સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

શ્રી. સુન્દરજી ખેટાર્ધ ના 'ઇન્દ્રધનુ'માંનાં કાવ્યોમાં, કવિ ગુરુ નરસિંહરાવની કવિતાની જોમ, શાન્ત રસ વધારે છે. 'જ્યોતિરેખા'માં શુદ્ધ વિશેનાં કાવ્યો છે 'ગુજરાતી સાહિત્યમાં સોનેટ' એ પુસ્તિકામાં સોનેટોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

શ્રી. પુજાલાલની 'પારિજાત'માંની કવિતા અધ્યાત્મવાદી છે, તેમાંની દષ્ટિ ઘણી ઉદાત્ત છે અને અરવિંદવાદની છાયા તેના પર રહેલી છે.

શ્રી. કોલકની 'સાંધ્યગીત'માંની કવિતા પર, કવિ ગુરુ ખખર-દારની કવિતાની અસર દેખાય છે.

શ્રી. બાદરાયણનાં 'કેડી'માંનાં કાવ્યોમાં કવિગુરુ નરસિંહરાવ જેવી શિષ્ટ શૈલી અને શાન્તરસિરતા છે.

શ્રી. રમણ વકીલ અને શ્રોમતી પુષ્પા વકીલે કાવ્યો અને નાટકો લખ્યાં છે; 'ઉત્તરં અને નાટ્યકલા'માં નાટકો તથા નાટ્ય-વિવેચન પણ છે. 'સુનંદા' નામની એક ચર્યાપ્રેરક નવલ પણ તેમણે લખી છે.

શ્રી. નાથાલાલ દવે કૃત 'કાલિન્દી'નાં કાવ્યોમાં સુરુચિર ગેયતા અને લયમાધુર્ય છે; તેમનો 'ભદ્રા' નામક વાર્તાસંગ્રહ કવિત્વ-પ્રદેશોથી ભરપૂર છે.

શ્રી. પ્રહલાદ પારેખના 'બારી બહાર' અને 'સરવાણી' એ સંગ્રહમાંના કાવ્યોમાં મૃદુલ સૌંદર્ય અને કદપના, ગેયતાનું માધુર્ય અને સુકુમારતા છે; લગ્નમણીના છોડ જેવી એ કવિતા છે.

શ્રી. અવિનાશ વ્યાસે સામાન્ય માણસો સમજી શકે અને ચિત્રપટ પર ચાલી શકે તેવાં ગેય કાવ્યો તથા નાટકો લખ્યાં છે. 'દૂધ ગંગા', 'મેંદીના પાન', 'નરસૈયો' વગેરે તેમની કૃતિઓ છે.

શ્રી. ઈન્દુલાલ ગાંધીકૃત 'શતદલ', 'પંડિત-મૂર્તિ', 'ઈંધણું', 'ઉન્મેષ' અને 'ગોરસી'માંની સુકુમાર કવિતા ઉચ્ચ કોટિની છે. 'અંધકાર વચ્ચે', 'પત્રટાતાં તેજ', 'નારાયણી અને ખીજાં નાટકો', 'અપ્સરા', અને 'અપંગ માનવતા'માંની તેમની કેટલીક નાટ્ય-કૃતિઓ ઘણી કાવ્યાત્મક છે.

શ્રી. સુરેશ ગાંધી કૃત 'વરદાન'માંની કવિતામાં મોહક રંગ-દર્શિતાનું પ્રાધાન્ય છે 'ગીતહોરી'માં તેમની કાવ્યમય નૃત્ય નાટિકાઓ છે.

શ્રી. અમીદાસ કાણકિયાનાં કાવ્યો પર નરસિંહરાવ અને કાન્તની કવિતાની અસર વિશેષ પ્રમાણમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

શ્રી. પ્રયોધ અને પારાશર્યે 'અર્ચન' નામનો કાવ્યસંગ્રહ આપ્યો છે; શ્રી પારાશર્યે 'સંસ્કૃતિ' નામક ખીજા કાવ્યસંગ્રહ ઉપરાંત 'ભર્મિલા' નામક સનાતન પ્રણયત્રિકોણ નિરુપતિ લઘુનવલ આપી છે.

શ્રી. પ્રેમશંકર ભટ્ટે 'ધરિત્રી' નામક કાવ્યસંગ્રહ, 'ખીજલ' નામની ગુનહાહિત જીવન આલેખતી નવલકથા અને 'મધુપર્ક' નામક વિવેચનસંગ્રહ આપેલ છે.

શ્રી. નંદકુમાર પાઠકના કાવ્યસંગ્રહ 'સંવેદના'માં વૈયક્તિક ભર્મિઓ રજૂ થઈ છે; તેમણે 'પારકી જણી' એ નાટક તથા રેડિયો-નાટિકાઓ પણ લખી છે.

અધતનયુગ

શ્રી. પૃથુ શુક્લે ન્હાનાલાલની ડોલન-શૈલીમાં કેટલાંક કાવ્યો લખ્યાં છે.

શ્રી. જહાંગીર દસાઈ અને શ્રી. મીનુ દસાઈએ પારસી હોવા છતાં વિશુદ્ધ ને શિષ્ટ શૈલીમાં કવિતા લખી છે.

શ્રી. સ્વપ્નસ્થે સામ્યવાદી વિચારો અને ઊર્મિઓ જગાવતી કવિતા તથા વાર્તાઓ રચી છે.

શ્રી. રામપ્રસાદ શુક્લે 'ખિન્દુ'માં કેટલાંક સુંદર સોનેટો આપ્યાં છે.

શ્રી. પુનરામ રાવળની કાવ્ય ઉપાસના ઘણી ઉત્કટ છે અને તેમનાં કાવ્યોમાં પણ કાવ્ય સાધનાની એ ઉત્કટતા પરખાય છે.

સ્વ. ગોવિંદ સ્વામીની 'પ્રતિપદા'માં કેટલાંક પ્રકૃતિ કાવ્યો સારાં છે.

શ્રી. જયમનગૌરી પાઠકજીના કાવ્ય સંગ્રહ 'તેજ છાયા'માં નાં કેટલાંક ઊર્મિ કાવ્યો સંવેદનશીલ છે.

શ્રીમતી હંસા મહેતાએ 'હેમ્લેટ'નું સળંગ પદ્યભાષાંતર કર્યું છે તથા 'હિમાલય સ્વરૂપ અને બીજાં નાટકો'માં સારાં પ્રહસનો આપ્યાં છે.

શ્રી. દુર્ગેશ શુક્લે 'યાત્રી' એ સોનેટમાળા, 'ઉર્વશી' એ કાવ્ય નાટિકા, 'ઉત્સવિકા' એ નાટક સંગ્રહ, 'વિભંગ કલા' એ નવલકથા અને 'પદ્મવ', 'છાયા' તથા 'પૂજનાં ફૂલ' એ નવલિકા સંગ્રહોનું સર્જન કર્યું છે.

શ્રી. પતીલ કારસી અને ઉર્ફના અબ્યાસી છે અને 'પ્રભાવી નર્મદા' માંની તેમની કવિતામાં 'મસ્તી' નો રંગ દેખાય છે.

શ્રી. જ્ઞાલાલ ત્રિવેદી એ 'પાંખડી' નામે સુક્તક સંગ્રહ અને 'અલકા' નામક કાવ્ય સંગ્રહ આપેલ છે; 'ભાલણનાં પદ'નું

૯૨

ગુજરાતી સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

તેમણે સંશોધન કર્યું છે; અને 'સમ્રાટ વિક્રમ,' 'પાટણનો પુનરુદ્ધાર' વગેરે ઐતિહાસિક નવલકથાઓ તથા 'સુરેખા' અને 'રંભા' વગેરે સામાજિક નવલકથાઓ લખી છે.

શ્રી. દેવકૃષ્ણ જોષી, શ્રી. નારદ તથા શ્રી. જુગા પંડ્યાએ લોકભોજ્ય કટાક્ષ કવિતા લખી છે અને શ્રી. નારદે 'નારદવાણી'માં સમકાલીન ઘટનાઓને કટાક્ષ કાવ્યમાં ગૂંથી છે.

શ્રી. રમણીક અરાલવાળાના કાવ્યસંગ્રહ 'પ્રતીક્ષા'માં કેટલાંક કાવ્યો ઉચ્ચ કોટિનાં છે.

શ્રી. નિરંજન ભગતની કવિતામાં ગીતકાવ્યો, તથા પ્રયોગ-શીલતા ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે; કવિતાની કારીગરી તરફ કવિનું અવિ-શેષ લક્ષ જણાય છે.

શ્રી. 'ઉપવાસી'ના કાવ્યોમાં સામ્યવાદનો રંગ નજરે પડે છે.

શ્રી. સુધાંશુના 'રામસાગર'માંનાં કાવ્યોમાં આપણી પ્રાચીન ભજનકવિતાની પરંપરાનું અનુસંધાન દેખાય છે.

આ ઉપરાંત શ્રી. મનુ હ. દવે શ્રી. બાલમુકુંદ દવે, શ્રી. મકરંદ દવે, શ્રી. મુરલી ઠાકુર, શ્રી. વજ્રેશંકર પટ્ટણી, શ્રી. હરિહર ભટ્ટ, શ્રી. જનાર્દન પ્રભાસકર, શ્રી. મૂળજીભાઈ શાહ, વગેરે સંખ્યાબંધ કવિઓ અદ્યતન કવિતાના વિકાસમાં પોતપોતાનો વિશિષ્ટ ફાળો આપી રહ્યાં છે.

શ્રી. નવલરામ ત્રિવેદીએ 'કેટલાંક વિવેચનો' તથા 'શેષ વિવેચનો'માં વિવેચનને લોક-અદ્યતન યુગના વિવેચકો ગમ્ય બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. 'કેટલીનાં તથા અન્ય લેખકો પુખ્તો'માં તેમની હાસ્યકાર તથા મર્મવિદ્ તરીકેની શક્તિ પ્રકટ થાય છે.

શ્રી. અંતરાય રાવળના 'ગંધાક્ષત' તથા 'સાહિત્ય

વિહાર 'માંનાં વિવેચનોમાં અભ્યાસ પૂર્ણતા, તટસ્થતા અને સહૃદયતાનો વિરલ સુયોગ સધાયો છે.

શ્રી. રામચંદ્ર શુક્લના 'ગુજરાતી સાહિત્ય એનું મનન અને વિવેચન'માં સરળ અને લોકગમ્ય વિવેચન પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રી. મંજુલાલ મજમુદારે પ્રેમાનંદ તથા શામળાની કેટલીક પ્રાચીન કૃતિઓનું સંશોધન સંપાદન કર્યું છે.

શ્રી. બેચરદાસ પંડિતે પ્રાકૃત ભાષા તથા સાહિત્યનો અભ્યાસ તેમનાં અધ્યયનોમાં રજૂ કર્યો છે અને 'ગુજરાતી ભાષાની ઉત્કાન્તિ' એ વિદ્વાતાયુક્ત ગ્રંથ આપ્યો છે.

શ્રી. કાન્તીલાલ વ્યાસે 'વસંત વિલાસ'નું વિદ્વત્તા પૂર્વ સંપાદન કર્યું છે.

શ્રી. ભોગીલાલ સાંડેસરાએ જુની ગુજરાતી કૃતિઓનું સંપાદન કર્યું છે અને 'પંચતંત્ર'નું શાસ્ત્રીય સંપાદન કર્યું છે.

શ્રી. શંકરલાલ શાસ્ત્રીએ 'સાહિત્યને ઓવારેથી' તથા 'સાહિત્ય દષ્ટાન્તો'માં કેટલાક વિવેચન લેખો આપ્યા છે.

શ્રી. રતિલાલ મો. ત્રિવેદીએ 'થોડાંક અર્થદર્શનો'માં આચાર્ય આનંદશંકર દ્રવની પરંપરાને આગળ ધપાવી છે. 'સ્મૃતિ અને દર્શન,' 'વાલ્મીકિનું આર્ષદર્શન,' 'હિંદનાં વિદ્યાપીઠો' વગેરે તેમની અન્ય નોંધપાત્ર કૃતિઓ છે.

શ્રી. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીએ 'અક્ષર અને શબ્દ' જેવા ભાષાશાસ્ત્રીય જ્ઞાનથી ભરપૂર ગ્રંથો આપ્યા છે; 'આપણા કવિઓ,' 'કવિચરિત,' 'પ્રેમાનંદઃ એક અધ્યયન,' 'સંશોધનને માર્ગે' વગેરે સંશોધન ગ્રંથો તથા પ્રાચીન કૃતિઓનાં શાસ્ત્રીય સંપાદનો આપ્યાં છે. ઠાલિદાસ અને ભાસની કેટલીક કૃતિઓનું રંગભૂમિયોગ્ય ભાષાંતર પણ તેમણે કર્યું છે.

શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ ગુજરાતના ઇતિહાસનું મૂલ્યવાન સંશોધન તેમના ગ્રંથોમાં આપ્યું છે.

શ્રી. રતનભણીરાવ ભીમરાવ જોડેએ ‘સોમનાથ,’ ‘ખંભાતનો ઇતિહાસ’ ‘અમદાવાદ’ વગેરે ગ્રંથો આપ્યા છે અને ‘સંભાવિત સુંદરલાલ’ એ તેમનો એક પ્રહસન-અનુવાદ છે.

શ્રી હરિનારાયણ આચાર્યે પક્ષીવિજ્ઞાન અને પ્રકૃતિવિજ્ઞાનના શાસ્ત્રીય સાહિત્યની ગુજરાતમાં રહેલી જાણપૂર્ણતાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

શ્રી. ખચુભાઈ રાવતે ‘કુમાર’ના સંપાદક તરીકે સંસ્કારપોષક સાહિત્ય રજૂ કર્યું છે.

શ્રી. ઉમેશ કવિએ ‘ઘરકુકડી’ એ સામાજિક સમસ્યા ચર્ચાતી નાટિકા રચી છે.

શ્રી. મુનિકુમાર ભટ્ટે ‘ઠંડે પહોરે’માં સૂક્ષ્મ હાસ્યરસ આલેખ્યો છે.

શ્રી. મૂળરાજ અંજારિયાનો હાસ્યરસ (‘ટૂંકું અને ટૂંકું’ વગેરેમાં) વધુ સ્થૂલ પ્રકારનો છે; જો કે તે વધુ લોકપ્રિય છે.

આમ અદ્યતન સાહિત્યમાં નવા નવા લેખકો નવાં નવાં તત્ત્વો લાવી રહ્યા છે. આથી ગુજરાતી સાહિત્ય આજે ગર્વ લઇ શકે તેટલું વૈવિધ્ય તો જરૂર સિદ્ધ કરી શક્યું છે. સાહિત્યનાં લગભગ બધાં જ સ્વરૂપો અદ્યતન સાહિત્યે ખેડ્યાં છે. પ્રયોગની દૃષ્ટિએ ગુજરાતી સાહિત્ય ઘણું ખેડાયું છે. ગુજરાતના અનેકવિધ જીવન પ્રશ્નો અને જીવન ચિત્રો તેમાં ગૂંથાયાં છે. અદ્યતન સાહિત્યમાં આંતરપ્રાંતીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સાહિત્યની-જગતસાહિત્યની અસર પણ ઝીલાઈ છે. સાહિત્યનો આટલો વિસ્તાર આપણે ત્યાં આ યુગ જેટલો પહેલાં થયો નહોતો. જો કે અગાઉના સાહિત્યમાં જે જાંડાણ હતું તે આજે નથી. જાંડાણ નથી, પણ વિસ્તાર તો જરૂર છે. કલાની નિષ્ઠા પહેલાં જેટલી નથી; અદ્યતન

અર્વાચીન સાહિત્યનાં પ્રેરક બળો

૬૫

જીવન જેમ વૈવિધ્ય અને પ્રયોગશીલતામાં રાચે છે તેમ અદ્યતન સાહિત્ય પણ વૈવિધ્ય અને પ્રયોગશીલતામાં રાચે છે. જીવનના ગદન પ્રદેશોને ભાગ્યે જ સ્પર્શવામાં આવે છે. અદ્યતન જીવનની આ ઊણપ સાહિત્યમાં પણ પ્રતિબિંબિત થાય તે સ્વાભાવિક છે.

પ્રકરણ આઠમું

અર્વાચીન સાહિત્યનાં પ્રેરક બળો

ગુજરાતી સાહિત્યને છેલ્લા સદકામાં—૧૮૫૦ થી ૧૯૫૦ સુધીના ગાળામાં—અનેકવિધ બળોએ ઘડ્યું છે. સૌથી પ્રથમ નર્મદયુગમાં સંસારસુધારાના હેતુથી સાહિત્ય સર્જન થયું હતું. માત્ર ગુજરાતમાં જ નહીં પરંતુ ભારતના અન્ય સર્વ પ્રાંતમાં સંસારસુધારાની ભાવના સાહિત્ય-પ્રદેશે પ્રચળ હતી. પોતે જે જીવન જીવી રહ્યા હતા તેથી જુદી જ જાતનું અને સમૃદ્ધ જીવન અને સાહિત્ય અંગ્રેજ પ્રજા પાસેથી નિહાળીને લોકો અંગ્રાઈ ગયા અને અનુકરણ ઇષ્ટિ મનાયું. એ સંસારસુધારાના યુગનો સાહિત્ય-નાયક આપણે ત્યાં નર્મદ બન્યો. મંડળી મળવાથી થતા લાભ એ નિર્બંધ નર્મદે લખ્યો ત્યારથી ગુજરાતમાં અર્વાચીન યુગનાં મંડાણ થયાં અને હજી પણ ‘મંડળી મળવાથી થતા લાભ’ બની શકે એટલા સર્વત્ર લેવાઈ રહ્યા છે! જ્યાં સુધી ‘મંડળી મળવાથી થતા લાભ’ ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી નર્મદથી શરુ થયેલો અર્વાચીન યુગ પણ ચાલુ રહેશે!

૧૮૮૭માં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ અને ‘કુસુમમાળા’ના પ્રાકટ્ય સાથે યુગનું વહેણ બદલાયું. નર્મદના સુધારક ‘નેસ્સા’ને સ્થાને નડિયાદી સાક્ષરોની ‘પાઘડિયાળી વિદ્વતા’ને ગંભીરતા આવી, નર્મદયુગ પશ્ચિમ-ભિમુખ હતો, પંડિતયુગ પૂર્વાભિમુખ બન્યો; જે કે ગોવર્ધનરામે તો આચીન પૂર્વ, અર્વાચીન પૂર્વ અને અર્વાચીન પશ્ચિમ એ ત્રણેયનો ત્રિવેણી-

સંગમ પ્રબોધ્યો. અંગ્રેજ સાહિત્ય અને સંસ્કૃત સાહિત્યની સંયુક્ત અસરમાંથી અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના છોડે ઘણું પોષણ મેળવ્યું.

“The Sanskrit Literature furnishes the soil and English Literature the manure which have brought the plant of Modern Gujarati Literature.” (નરસિંહરાવ).
ગોવર્ધનરામ, નરસિંહરાવ, કાન્ત, મણિલાલ વગેરે અનેક સાહિત્યકારોની કૃતિઓમાં આ બંને અસર સંયુક્ત રીતે જોઈ શકાય છે. આ ઉપરાંત પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય અને ફારસી સાહિત્યની અસર પણ ગુજરાતી સાહિત્ય પર થઈ. ફારસી સાહિત્યની અસરને પરિણામે ‘મસ્ત રંગ’ના સુપ્રીવાદી કવિઓની એક ટોળા આપણે ત્યાં ઊભી થઈ અને હજી પણ ગઝલપ્રેમીઓની પરંપરા ચાલુ છે. મણિલાલ નભુભાઈ, બાલાશંકર, કલાપી, દેરાસરી, સાગર, શયદા, પતીલ, સગીર, ઘાયલ વગેરે અનેક ગઝલકારોની કૃતિઓ પર તેની અસર ચાલુ રહી છે. અંગ્રેજ સાહિત્યની અસર તો લગભગ સર્વવ્યાપક છે. સાહિત્યના બધા જ પ્રકારો પર અંગ્રેજ સાહિત્યની અસર ઘણી જ સ્પષ્ટ રૂપની છે.

જ્ઞાનાલાલ-યુગમાં રાસનો જે પુનરુદ્ધાર થયો તે આપણા પ્રાચીન લોકસાહિત્યની અસર ગણાય. લોકસાહિત્યનો ઉદ્ધાર શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીને હાથે થયા પછી આપણા સાહિત્ય પર લોકસાહિત્યની અસર સારા પ્રમાણમાં થઈ. એ ઢાળની કવિતા લખાઈ એટલું જ નહિ, પણ સમગ્ર સાહિત્યની શૈલી પર પણ એની અસર થઈ.

ગાંધી-યુગમાં ગાંધીજીની વિચારણાને જે કાંઈ અનુકૂળ હતું તે બધું જ સાહિત્યક્ષેત્રમાં આવ્યું. ટોલ્સ્ટોય, રસ્કિન, સંસ્કારપોષક ધર્મ-સાહિત્ય વગેરેની અસર સાહિત્યકારો પર થઈ. ‘કલા ખાતર કલા’ ને બદલે ‘જીવન ખાતર કલા’ના ઉદ્દેશથી રચાયેલ સાહિત્યની અસર આ યુગમાં થઈ.

અર્વાચીન સાહિત્યના ત્રેરક બળો

૯૭

ગાંધીજીના આગમનથી મુનશી-યુગ થયો જોડતો હતો તેના કરતાં વહેલો અસ્ત થઈ ગયો. મુનશી-સાહિત્યમાં વિશેષ કાળ સુધી અસર રૂપે ટકી રહેવાની શક્તિ હતી, પણ ગાંધીજી આવતાં મુનશીની અસર મંદ બની. આથી મુનશી-સાહિત્ય પર જેની અસર હતી તે સાહિત્યકારો અને આંદોલનો પણ મંદ બન્યાં. એલેક્ઝાન્ડર ડૂમા, ઈબ્સન, બનાર્ડ શો, ઓસ્કર વાઇલ્ડ, મેરીસ મેટરલિક, નિત્શે વગેરેની અસર મુનશીના યુગમાં પ્રમળ હતી અને ઘણા લેખકો આ અસરને વશ વર્તી સાહિત્યસર્જન કરી રહ્યા હતા. 'કલા ખાતર કલા' નો તેમનો સિદ્ધાંત હતો. પણ ગાંધીજીના આગમન સાથે તે ક્રવળ કલાલક્ષી સાહિત્યની અસર મંદ થઈ. એથી જ મુનશીની નવલિકા 'કામ ચલાઉ ધર્મપત્ની' નો ઉદ્ધાસવાદ આગળ વધે તે પહેલાં ગાંધીજીની 'ત્રેક' ગુજરાતી સાહિત્ય પર આવી ગઈ, અને ઉદ્ધાસને પંથે પળતા ગુજરાતને ગાંધીજીએ સંયમ શીખવ્યો.

ગાંધીજી પછીના અઘતન ગુજરાતી સાહિત્ય પર ઘણી વિવિધ અસરો પ્રવર્તે છે. અઘતન આંતરરાષ્ટ્રીય સાહિત્યનું વાંચન-મનન આજના ગુજરાતી લેખકને છેક સારા મનાતા પ્રયોગોની નિકટમાં લઇ જાય છે અને એવા પ્રયોગો આપણે ત્યાં પણ થાય છે. ટાગોર અને અરવિંદની અસર પણ કવિતા તેમજ ધર્મ સાહિત્ય પ્રકારો પર થઈ છે. ખલીલ જિહ્વાને પણ મશરુવાળાથી માંડીને શિવમ સુન્દરમને પ્રેર્યો છે અને શ્રી. ધૂમકેતુ તો લગભગ બીજા ખલિલ જિહ્વાન થઈ બેઠા છે ! પ્રગતિવાદે બીજા દેશોમાં તેમ આપણે ત્યાં પણ થાણું નાખ્યું છે અને સ્વપ્નસ્થ, ઉપવાસી, બકુલેશ વગેરે ઘણા લેખકો પર તેની અસર થઈ છે. ગાંધીવાદ પછી સમાજવાદ અને સામ્યવાદની વિચારસરણી આપણે ત્યાં પ્રચાર પામી રહી છે અને ઘણા લેખકો પર તેની અસર છે. દા. ત. રમણલાલ દેસાઈની દૃષ્ટિએ આ ત્રણેય વિચારસરણીઓના તખ્તોઓમાંથી પસાર થઈ ગઈ છે. ગુજરાતી પ્રગ્નજનની જેમ ગુજ-

રાતી સાહિત્યકારમાં પણ ગ્રહણ પડતા ઘણા છે અને તેથી બહારની અસરોને તે સોતસાહ ઝીલી લે છે. સાહિત્ય ચીલાશ્ઠ ન બને, તેમાં સતત તાજગી રહે 'તાજે બતાજે નૌબનો' રહે, તે માટે આ ગ્રહણ-પડતા (અવગત, વિવેચન પુરઃસરની) જરૂરી પણ છે.

પ્રકરણ નવમું

અર્વાચીન સાહિત્યનાં સ્વરૂપો

જે લખાય છે તે બધું જ સાહિત્ય નથી. જે કંઈ લખાય છે તે બધાનો સમાવેશ વાઙ્મયમાં કરી શકાય. તેમાંથી—વાઙ્મયમાંથી અમુકને જ સાહિત્ય (Literature) કહી શકાય. એક રીતે સાહિત્યના પણ બે પ્રકારો પાડી શકાય. (૧) સર્જનાત્મક સાહિત્ય—(Creative literature) (Literature of power), (૨) જ્ઞાન અથવા બોધ-પ્રધાન સાહિત્ય—Literature of knowledge. બીજી રીતે સાહિત્યના ત્રણ પ્રકારો પાડી શકાય:—(૧) સર્જનાત્મક રસપ્રધાન સાહિત્ય, (૨) ચિંતનપ્રધાન સાહિત્ય. (૩) બોધ પ્રધાન (માહિતી પ્રધાન) સાહિત્ય.

સાહિત્ય એક કલાપ્રકાર છે. કલાના બે પ્રકારો પાડી શકાય:—(૧) ઉપયોગી કલાઓ, (૨) લલિત કલાઓ. લલિત કલાઓમાં સ્થાપત્ય કલા, શિલ્પકલા, ચિત્રકલા, સંગીતકલા અને કાવ્યકલાનો સમાવેશ થાય છે. આમાંથી કાવ્યકલા અથવા સાહિત્યકલાનું ઉપાદાન સૌથી સૂક્ષ્મ છે. કલા અને વિજ્ઞાનનું બંધન એક જ છે, અને તે સત્યની પ્રાપ્તિ. પરંતુ તે સિદ્ધ કરવાના બંનેના માર્ગો જુદા છે. વિજ્ઞાનનો માર્ગ તર્કનો છે ત્યારે કલાનો માર્ગ અંતઃપ્રેરણા અથવા કલ્પનાનો છે. અને સાહિત્ય પણ કલાપ્રકાર હોઈ આ બંધનને અનુસરે છે.

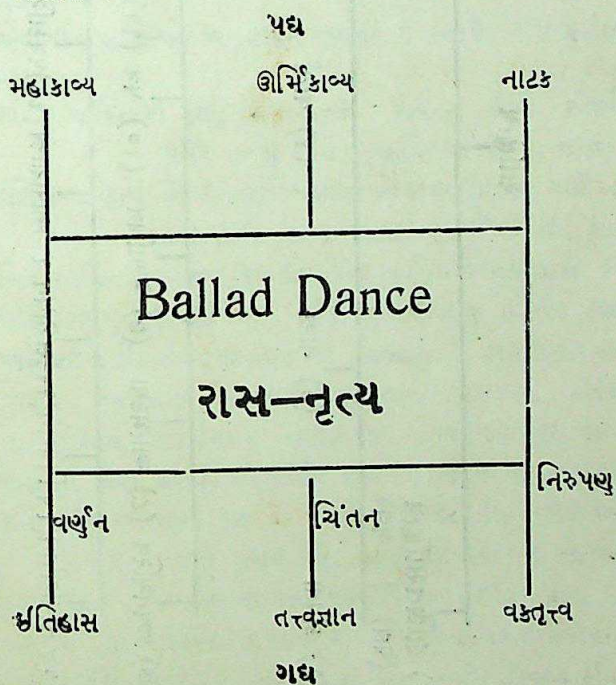
સાહિત્યનાં સ્વરૂપો અથવા પ્રકારો હવે ઘણાં થયાં છે. યુગે યુગે નવા નવા સાહિત્યસ્વરૂપો ઉદ્ભવે છે, પ્રચાર પામે છે અને જૂનાં સાહિત્યસ્વરૂપો લુપ્ત થાય છે. અથવા યુગાંતરે ફરી એકવાર નવા

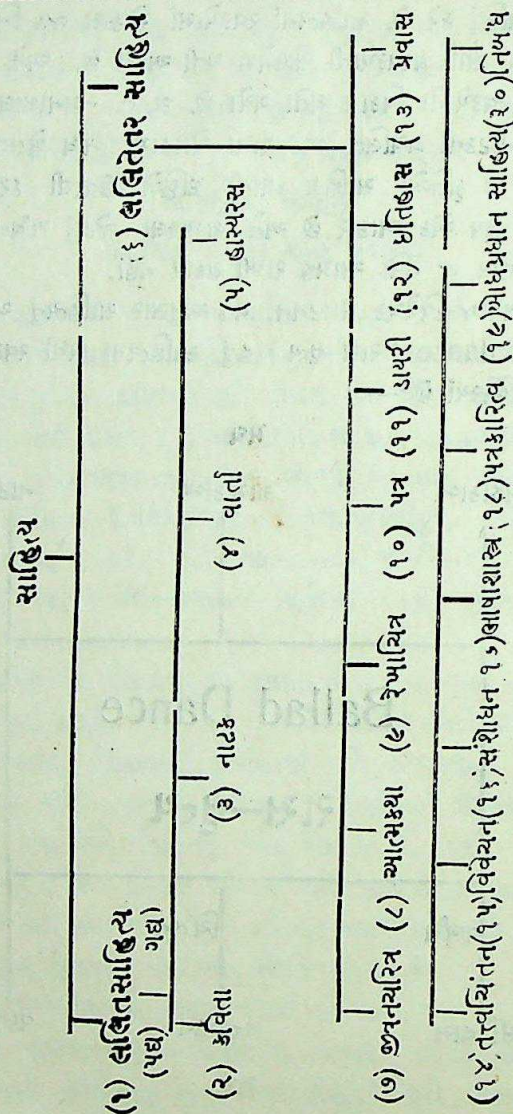
અર્વાચીન સાહિત્યનાં સ્વરૂપો

૯૯

રૂપમાં ડોકિયું કરે છે. સાહિત્યનાં સ્વરૂપોમાં ચોક્કસ જડ નિયમો હોઈ શકે નહિ. સાહિત્યસ્વરૂપોની સેળમેળ થતી આવી છે, અને એજ રીતે સાહિત્ય સ્વરૂપોનો વિકાસ થતો ગયો છે. દા. ત. ન્હાનાલાલની નાટ્ય-કૃતિઓ નાટકની પ્રચલિત વ્યાખ્યાના ચોકઠામાં બંધ બેસતી ન હોય તેથી જ તે કૃતિઓ સાહિત્ય ક્ષાત્રની દૃષ્ટિએ ઉતરતી ઠરતી નથી. સાહિત્યસ્વરૂપ એક આકાર છે અને શિલ્પકલા જેટલું બંધન સાહિત્ય-ક્ષાત્રમાં હોય જ તેવો આગ્રહ રાખી શકાય નહીં.

અંગ્રેજ વિવેચક મોલ્ટનના મત અનુસાર સાહિત્યનું આઘ સ્વરૂપ Ballad dance (રાસ-નૃત્ય) હતું. સાહિત્યના બધાં સ્વરૂપો તેમાંથી જ વિકસ્યાં છે :—

ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે રાસ-નૃત્ય (Ballad) માંથી ધીમે ધીમે બધા સાહિત્ય પ્રકારોનો ઉદ્ભવ થયો છે. ખીજી રીતે સાહિત્યના બે પ્રકારો પાડી શકાય:- (૧) Fixed literature ગ્રંથસ્થ સાહિત્ય. (૨) Floating literature કંઠસ્થ અથવા તરતું સાહિત્ય. ગ્રંથસ્થ સાહિત્યમાં કશો ફેરફાર નથી તેમજ મૌલિકતાનો અને કર્તૃત્વનો ખ્યાલ તેની સાથે જોડાયેલો છે. જ્યારે કંઠસ્થ અથવા તરતા સાહિત્યમાં પ્રવાહી-પણું છે, મૌલિકતાનો ખ્યાલ ખીનજરૂરી છે અને કર્તૃત્વ વ્યક્તિગત નહિ પણ સામુદાયિક હોય છે. લોકસાહિત્યને Floating literature કહી શકાય. તેવી રીતે આજના યુગમાં પત્રકારિત્વ એ Floating literature છે.

અર્વાચીન સાહિત્યને અનુલક્ષીને સાહિત્યનાં સ્વરૂપો નીચે પ્રમાણે ગણી શકાય:—

લલિત સાહિત્યમાં રસનું પ્રાધાન્ય છે. કલ્પના, ઊર્મિ, સૌંદર્ય વગેરે તત્ત્વો લલિત સાહિત્યમાં હોવા જોઈએ.

(૧) લલિતસાહિત્ય એ રીતે લલિત સાહિત્યને કાવ્ય (વિશાળ અર્થ) માં કહી શકાય. કાવ્ય ગદ્યમાં પણ હોઈ શકે. કોઈ કૃતિ લલિત સાહિત્યમાં ગણાય કે નહિ તેનો અંતિમ આધાર તો એ બાજુ સાહિત્યસ્વરૂપ પર નહિ પણ આંતરિક તત્ત્વ ઉપર રહે છે. ગદ્ય કૃતિના અને પદ્યનો ભેદ મૂળગામી નથી, પણ વ્યવહારુ છે. પદ્યની પરંપરા પ્રાચીન હતી. ગુજરાતમાં ગદ્ય અર્વાચીન યુગમાં શરુ થયું. નર્મદ, નવલરામ, મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ, ન્હાનાલાલ, મુનશી, ગાંધીજી, કાલેલકર, મેઘાણી, જેવા સમર્થ ગદ્યકારોએ ગુજરાતી ગદ્યને ધકકું છે.

કવિતા એ આત્માની કલા છે અને તેથી તેને કોઈ ચોક્કામાં બાંધી શકાય નહિ. આથી જ કવિતાની વ્યાખ્યા

(૨) કવિતા આપવાના બધા જ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા છે.

કવિતાના અંતરંગ વિશે એટલું કહી શકાય કે તેમાં કલ્પના, ઊર્મિ, સૌંદર્યદષ્ટિ, જીવનદર્શન, ચિંતન વગેરે હોવા જોઈએ.

અને છદોવિધાન, ભાષા, અલંકાર, રીતિ વગેરે તેનાં બાહ્યગો છે. કવિતાના પણ આટલા મુખ્ય પ્રકારો અર્વાચીન સાહિત્યમાં પ્રચલિત છે:—(૧)મુક્તક, (૨) ખંડકાવ્ય, (૩) સોનેટ, (૪) ઊર્મિકાવ્ય, (૫) મહાકાવ્ય, (૬) ગઝલ, (૭) રાસ, (૮) ભજન, (૯) કર્ણુ પ્રશસ્તિ.

(૧) મુક્તક:—જે શ્લોકમાં ચમત્કૃતિ હોય, જે સ્વયંસંપૂર્ણ હોય, જેમાં ચારેક પંક્તિમાં સચોટ રીતે કથયિતવ્ય આવી જતું હોય, તેનું નામ મુક્તક. સંસ્કૃતમાં ભર્તૃહરિ, અમર વગેરે એ ઘણાં મુક્તકો લખ્યાં છે. ગુજરાતીમાં શ્રી. ઈન્દુલાલ ગાંધી, શ્રી. જેઠાલાલ ત્રિવેદી, શ્રી. રામનારાયણ પાઠક વગેરેનાં મુક્તકો પ્રસિદ્ધ છે.

(૨) ખંડકાવ્ય:—જેમાં માનવ જીવનના પ્રસંગનું વસ્તુ હોય, જીવનની કોઈ કટોકટીની પણ વિષય તરીકે લેવામાં આવી હોય વસ્તુનું નિરૂપણ ક્રમિક અને નાટ્ય સદૃશ હોય તેવા, આખ્યાનકાવ્યથી નાના અને મુક્તકથી મોટા એવા કાવ્ય પ્રકારને ખંડકાવ્ય કહેવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં ખંડકાવ્યનો આ કલાપ્રકાર કવિ કાન્તે ઘડ્યો છે અને ‘વસંતવિજય’ વગેરે તેમનાં ખંડકાવ્યો ગુજરાતનાં ઉત્તમ ખંડકાવ્યો છે.

(૩) સોનેટ:—૧૪ લીટીની જેની મર્યાદા નક્કી કરવામાં આવી છે તેવો આ કાવ્યપ્રકાર અંગ્રેજીમાંથી આપણે ત્યાં આવ્યો છે. જે કે મૂળમાં તે ઇટાલિયન છે. ૧૪ લીટીના આઠ+૭ એમ ભાગ કરવામાં આવે ત્યારે તેને પેટ્રાર્કન સોનેટ કહેવાય છે; ૪+૪+૪+૨ એમ ભાગ પાડવામાં આવે ત્યારે શેક્સપિરિયન સોનેટ કહેવાય છે. અને ચૌદેય સામટી ગગડાવી જવામાં આવે ત્યારે તેને મિલ્ટોનિક સોનેટ કહેવામાં આવે છે. ખરે જોતાં વિચારનો વળાંક, ચમત્કૃતિભર્યો પલટો, એ સોનેટનું અંતસ્સ્વત્ત્વ છે. ગુજરાતીમાં સોનેટનો પ્રથમ પ્રયોગ તેમજ સવિશેષ પ્રચાર કરનાર બ. ક. ઠાકોર છે.

(૪) ઊર્મિકાવ્ય:—ઊર્મિકાવ્ય-Lyric ને સંગીત સાથે જૂનો સંબંધ છે, જે કે અત્યારે તેમાં ઊર્મિને પ્રાધાન્ય આપીએ છીએ. માટે

હૃદયની ઊર્મિની નિખાલસતા તે એનો પ્રથમ સિદ્ધાંત છે. દરેક પ્રકારની કવિતામાં ઊર્મિકાવ્યનું તત્ત્વ હોવાનું જ. Lyric is the common factor of poetry. Lyric ના ત્રણ પ્રકારો છે. જેમકે, ગ્લાન્થી માંડીને વિરહ લગીના, કરુણ પ્રધાન લીરીકો, વંશગ્ય મિત્ર શાંતિનાં લીરીકો, કરુણ પ્રશસ્તિ, પ્રકૃતિ અને પ્રણયના કે અન્ય પ્રકારના ઉદ્ઘાસનાં લીરીકો, ભક્તિ અથવા અગમ નિગમનાં લીરીકો, ન્યારા પેંડા—Prose lyrics. ગુજરાતમાં ઊર્મિકાવ્યનો ઘણો વિકાસ થયો છે. ખરું જોતાં અર્વાચીન કવિતા એ મુખ્યત્વે ઊર્મિકવિતા છે.

(૫) મહાકાવ્ય:—(Epic) આ કાવ્યપ્રકાર સૌથી વધુ ગૌરવ વાળો છે. પરંતુ ગુજરાતીમાં હજી એકેય ગૌરવ લઈ શકાય તેવું મહાકાવ્ય લખાયું નથી. જેમાં સમસ્ત યુગનાં વિચારબળોનો સરવાળો હોય, જેમાં યુગની સર્વ મહેશ્વરો અને વિક્રમશીલતા વાચા પામ્યાં હોય, જેમાં વિશાળ જીવનદર્શન હોય, શૈલીની લગ્નતા અને જીવનના દરેક પ્રદેશને વણી લેતી દૃષ્ટિ હોય તેને મહાકાવ્ય કહી શકાય. ગુજરાતમાં નર્મદ, ન્હાનાલાલ, દોલનરામ પંડ્યા. ખખરદાર, બ. ક. ઠાકોર, ભીમરાવ ભોળાનાથ વગેરેએ મહાકાવ્યના પ્રયોગો કર્યા છે. પરંતુ તેમનું કેવળ પ્રયોગો તરીકે જ મૂલ્ય છે. મહાકાવ્યના આપણા બધા પ્રયત્નો કેવળ મહાછંદના પ્રયત્નોમાં જ રહ્યા છે.

(૬) ગઝલ : આ કાવ્ય પ્રકાર ફારસી સાહિત્ય પ્રકારમાંથી આવ્યો છે. અને ફારસીમાં અરબીમાંથી આવ્યો છે. ગઝલમાં મોટે ભાગે સૂરીવાદી કાવ્યો લખાયા છે અને આપણા ભક્તિ સાહિત્યને મળતો ધસ્લામનો રહસ્યવાદ તેમાં નજરે પડે છે. ગઝલનો મૂળ અર્થ પ્રેમવાર્તા એવો છે પરંતુ હવે તેની વિષય વિવિધતા ઘણી વધી છે. સૂરીવાદી ગઝલોમાં અનલહકનું—પ્રેમની મસ્તીનું નિરુપણ હોય છે. આપણે ત્યાં બાલાસાંકર, કલાપી, સાગર, જટિલ, જુલજુલ, ખોટાદકર, શયદા, ખેકાર, અમીન આઝાદ, જમિયત પંડ્યા વગેરે ઘણા કવિઓએ ગઝલો લખી છે.

(૭) રાસ : સાહિત્યનું આ આદ્ય સ્વરૂપ છે. રાસ અથવા ગરબી ગુજરાતની આગવી સંપત્તિ છે. જો કે બીજા પ્રાંત અને દેશોમાં પણ કોઈને કોઈ રૂપે પ્રચલિત છે જ. તેને નૃત્યની સાથે સંબંધ છે. ગોળ કુંડાળાનું નૃત્ય જગતમાં બધે પ્રચલિત છે. નૃત્યોમાંથીજ કાવ્યનો આરંભ થયો. આપણા લોક સાહિત્યના રાસમાં લોકાના જીવનના પ્રસંગો, વિચારો, લાગણીઓ વગેરે લોક-કંઠે ગવાયા છે. અર્વાચીન સાહિત્યના રાસનો ઉદ્ધાર ન્હાનાલાલે કર્યો અને તેમના પછી નાટકના કવિઓએ, ખોટાદકરે, લલિતે, કેશવ હ. શેઠે તેમજ અનેક અર્વાચીનોએ રાસ રચ્યા. ગુજરાતમાં ન્હાનાલાલે રાસ યુગનો આરંભ કર્યો.

(૮) ભજન : જેમાં દેહ બાનની વૃત્તિ પ્રભુમાં લીન થાય અને ભજનિક દિવ્યઆનંદમૂર્છા અનુભવે અને ચૈતન્ય સાથેનો સંબંધ રજૂ કરે તેને ભજન ગણી શકાય. ભજનનાં બે પ્રકારો છે. જેમાં કોઈ ઐહિક વાસના નથી હોતી અને કોઈ પ્રકારની માગણી નથી હોતી તે શુદ્ધ પ્રકારનું ભજન ગણાય. અને જેમાં કોઈ પ્રકારની યાચના હોય છે તે મિશ્ર પ્રકારનું ભજન કહેવાય. અર્વાચીન યુગમાં ભોળાનાથ સારાભાઈ, નર્મદ, નરસિંહરાવ, મણિલાલ નલુભાઈ, કલાપી, ત્રિભુવન પ્રેમશંકર, સાગર, લલિત, સુંદરમ, પૂજાલાલ, અર્જુન ભગત, સુધાંશુ વગેરેએ ભજનો લખ્યા છે.

(૯) કરુણ પ્રશસ્તિ (Elegy): જેમાં મરણ નૈમિત્તિક શોકો-દુઃખો હોય, ઉપસ્થિત થયેલા પ્રશ્નનું સમાધાન કરાવતું તત્ત્વચિંતન હોય, તેને કરુણ પ્રશસ્તિ કહેવામાં આવે છે. નરસિંહરાવકૃત 'સ્મરણ સંહિતા,' દલપતરામકૃત 'દાર્પસ વિરહ,' ન્હાનાલાલ કૃત 'પિતૃ તર્પણ' વગેરે અર્વાચીન યુગની સુપ્રસિદ્ધ કરુણ પ્રશસ્તિઓ છે.

સામાન્ય રીતે એવી વ્યાખ્યા આપી શકાય કે રંગભૂમિ પર ભજની શકાય તેનું નામ નાટક. જોકે કોઈક અપવાદ-
(૩) નાટક રૂપ કૃતિ એવી પણ હોય કે જે માનસિક રંગ-ભૂમિ પર જ ભજવી શકાય. પાત્રવિધાન, વસ્તુ-

અર્વાચીન સાહિત્યના સ્વરૂપો

૧૦૫

વિધાન વાતાવરણ, સંવાદકલા, સંકલન, ભાષા, શૈલી, ચિંતન વગેરે તત્ત્વો નાટકમાં હોવા જોઈએ. નાટકમાં ક્રિયા (Action) પર બધો આધાર છે અને નાટકનું વસ્તુ વિધાન પણ ક્રિયાલક્ષી હોવું ધટે. ગુજરાતમાં દલપતરામ, નર્મદ, રણછોડભાઈ, મણીલાલ નજુભાઈ, ડાહ્યાભાઈ ધોળશાહ, ન્હાનાલાલ, મુનશી, બટુભાઈ, રમણલાલ, ચંદ્રવદન, જ્યંતિ દલાલ, ઉમાશંકર વગેરેને હાથે નાટકનો વિકાસ સારા પ્રમાણમાં થયો છે. નાટકમાં પણ કેટલાંક પ્રકારો છે : (૧) Tragedy કરુણાંત નાટક જેમકે, શેક્સપિયરનું 'Hamlet' અથવા રણછોડભાઈનું 'લલિતા દુઃખ દર્શક' એ કરુણાંત નાટક છે. (૨) Comedy : કરુણાંત નાટક જીવનને ગંભીર બાજુએ નિહાળે છે જ્યારે comedy જીવનની હળવી બાજુને રજૂ કરે છે દા.ત. મુનશીનું નાટક 'કાકાની શરી' એક Comedy છે. (૩) Melodrama : જ્યારે Tragedy માં હોવી જોઈએ તે ભવ્યતા ઘટી જાય અને કેવળ લાગણીનો ઉન્માદ વધી જાય ત્યારે તેને Melodrama કહેવામાં આવે છે. દા. ત. 'લલિતા દુઃખ દર્શક'ની જેમ સ્ત્રી જીવનની દુઃખદ કહાણી રજૂ કરતા ઘણાં નાટકોમાં Melodrama નું તત્ત્વ વધારે છે. (૪) Farce (પ્રહસન) : Comedy માં જીવનની હળવી બાજુનું નિરુપણ હોવા છતાં તેમાં કાંઈક આંતરિક રહસ્ય હોય છે. આવું આંતરિક રહસ્ય ન હોય અથવા તે કેવળ ગૌણ સ્થાને હોય તો પ્રહસન બની જાય છે. દા. ત. મુનશીનું 'પ્રત્યયર્થાશ્રમ' એક પ્રહસન છે. (૫) Poetic Drama : જેમાં કાવ્યતત્ત્વ વધી જતું હોય તેવું નાટક. ઇન્દુલાલ ગાંધીની ઘણી કૃતિઓ આ પ્રકારની છે. (૬) નૃત્ય નાટિકા : જેમાં નૃત્યને અનુલક્ષીને નાટકની રચના કરવામાં આવી હોય. શ્રી. અવિનાશ વ્યાસે આ પ્રકારની નાટિકાઓ લખી છે. (૭) Lyrical drama : (ભાવનાપ્રધાન નાટક) : જેમાં કોઈ ભાવનાનું પ્રધાન્ય હોય તેવું નાટક. કવિશ્રી ન્હાનાલાલનાં 'ઇન્દુકુમાર' વગેરે નાટકો આ પ્રકારનાં છે. (૮) Problem play (પ્રશ્ન નાટક) : જેમાં

જીવનના કોઈ પ્રશ્નનું નિરુપણ કરવામાં આવ્યું હોય. આ નાટકની શરૂઆત યુરોપમાં ઇજસને કરી અને બનાર્ડ શોએ તેનો પ્રચાર કર્યો. આપણે ત્યાં મુનશી, બટુભાઈ વગેરે એ આવા નાટકો લખ્યા છે. (૯) એકાંકી નાટક (One Act Play): એક અંકની મર્યાદા જેમાં જળવવામાં આવી હોય અને જેમાં કોઈક પ્રકારની એકતા (Unity) જળવાઈ હોય. શ્રી. બટુભાઈ ઉમરવાડિયાએ આપણે ત્યાં એકાંકી નાટકનો પ્રકાર શરૂ કર્યો (૧૦) લવાઈ અથવા વેશ: સામાજિક નાટકનો આ પ્રકાર પ્રાચીન યુગમાં હતો. અર્વાચીન યુગમાં તે ક્યાંક ક્યાંક ચાલુ રહ્યો છે પણ ‘આંધળાનું ગાડું’ વગેરે જૂજ દાખલા સિવાય તે પ્રકારનાં નવાં સર્જનો થયા નથી. (૧૧) ઐતિહાસિક નાટક: જેમાં ઇતિહાસમાંથી વસ્તુ લેવાયું હોય તે. જેમકે, રમણલાલ દેસાઈનું નાટક ‘સંયુક્તા.’ (૧૨) સામાજિક નાટક: જેમાં નાટકનું વસ્તુ સમાજ-જીવનમાંથી લેવાયું હોય. જેમકે, મુનશીનું નાટક ‘એ ખરાબ જણ.’ (૧૩) ગ્રંથો નાટિકા: રંગભૂમિ પર નહીં પણ રેડિયો દ્વારા બ્લેટનું મૂકવાનું હોવાથી તેનો પ્રકાર જૂદો પડે છે. દા. ત. શ્રી. યશોધર મહેતાનું નાટક ‘રણછોડલાલ.’

વાર્તા એ ઘણો વ્યાપક છે અને તેમાં દુચ્ચકો, નવલિકા, નવ-
(૪) વાર્તા કથા અને મહાનવલનો સમાવેશ થાય છે.

દુચ્ચકો: દુચ્ચકમાં બહુજ નાનો એવો પ્રસંગ ચોટદાર રૂપે મૂકાય છે. આપણા લોકસાહિત્યમાં એવા ઘણા દુચ્ચકો જળવાયા છે. તેનાથી સહેજ મોટો પ્રકાર Short-short-storyનો છે. આવી પ્રસંગ-કથિકાઓ ધૂમકેતુએ લખી છે.

નવલિકા: જેમાં જીવનનું કોઈ એક રહસ્ય ગૂંથાયું હોય અને સચોટ રીતે કોઈ એક પ્રસંગ, પાત્ર કે વિચારનું નિરુપણ કરવામાં આવ્યું હોય તેનું નામ નવલિકા. “ટૂંકી વાર્તા એટલે ગદ્ય દેહે વિચરતું ઊર્મિકાવ્ય.” આવી નવલિકાઓ ધૂમકેતુએ લખી છે. નવલિકાના પણ અનેક પ્રકારો છે અને તેમાં પણ ઘણા નવા પ્રયોગો થયા છે.

અર્વાચીન સાહિત્યના સ્વરૂપો

૧૦૭

શ્રી. મલયાનિલ, મુનશી, ધનસુખલાલ, રણજીતરામ, ધૂમકેતુ, રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક, ગુલાબદાસ શ્રોતર, સુંદરમ, પન્નાલાલ પટેલ, જીમાશંકર, સુનીલાલ મડિયા, જ્યોતિ દલાલ વગેરે અનેક લેખકોએ નવલિકા સાહિત્યમાં પોતા પોતાનો વિશિષ્ટ ફાળો આપ્યો છે. સામાજિક, ઐતિહાસિક, પાત્ર પ્રધાન, પ્રસંગપ્રધાન, રસપ્રધાન, રહસ્યપ્રધાન, વાતાવરણપ્રધાન, રેખા ચિત્ર-સદૃશ વગેરે અનેક પ્રકારો નવલિકા સાહિત્યમાં પ્રચલિત છે. અને તે ઘણાજ વ્યાપક પ્રકાર છે.

લઘુનવલ : નવલકથાથી નાની અને નવલિકાથી મોટી એવી વાર્તાકૃતિને લઘુનવલ (Novelette) કહેવામાં આવે છે. તેને લાંબી નવલિકા પણ કહી શકાય. શ્રી. પન્નાલાલ કૃત 'વળામણું' અને શ્રી. મુનશી કૃત 'પૃથિવીવલ્લભ'ને લઘુનવલો કહી શકાય.

નવલકથા : અથવા સાહિત્ય પ્રકારોમાં સૌથી વધુ શિથિલ સ્વરૂપ નવલકથાનું છે. નાટક જેટલા ચોક્કસ નિયમો તેને માટે નથી. વસ્તુ વિધાન, પાત્રવિધાન, સંવાદકલા, વાતાવરણ, સંકલન, ભાષાશૈલી, જીવનદર્શન અને ચિંતન-આટલાં તરવો નવલકથામાં હોવા નોંધએ. પરંતુ તેમાં કોઈ અમુક તરવોનું પ્રાધાન્ય હોઈ શકે. તેથી નવલકથાના ઘણા પ્રકારો અજમાવાયા છે. 'કરુણધેલો' અને 'સરસ્વતીચંદ્ર' વર્ણનપ્રધાન છે. મુનશીની નવલકથાઓ નાટ્યાત્મક છે. શ્રી. સુનીલાલ શાહ કૃત 'જીગર અને અમી' પાત્રની નોંધપોથી જેવી છે. નવલિકાની જેમ નવલકથા પણ પત્રાત્મક હોઈ શકે. કવિશ્રી ન્હાનાલાલની 'ઉષા' કાવ્યાત્મક નવલકથા છે. શ્રી. મેનાણી કૃત 'સોરઠ તારા વ્હેતાં પાણી' અને શ્રી. પન્નાલાલ પટેલ કૃત 'મળેલા જીવ' Local colour ની નવલકથાઓ છે: તેમાં કોઈ એક વિશિષ્ટ પ્રદેશનું જીવન તેની વિશિષ્ટ લોકબોલી સાથે આલેખવામાં આવ્યું છે. શ્રી. ધર્મચરણપેટલીકર કૃત 'મારી હેયા સગડી' એક સત્ય ધટનાત્મક નવલકથા છે. નવલકથાના સામાજિક, ઐતિહાસિક, હાસ્યરસિક, પ્રશ્નગર્ભ નવલકથા (Problem Novel), ડીટેક્ટીવ વગેરે પ્રકારો પણ

પાડી શકાય. નવલકથા આજના સાહિત્યનું સૌથી વધારે લોકપ્રિય સ્વરૂપ છે. આજે સૌથી વધારે નવલકથા વંચાય અને લખાય છે. નંદશંકર, ગોવર્ધનરામ, ભોગીન્દ્રરાવ, મુનશી, રમણલાલ, ધૂમકેતુ, ચુ. વ. શાહ, મેઝાણી, પન્નાલાલ, પેટસીકર, ચુનીલાલ મડિયા વગેરે અનેક લેખકોને હાથે નવલકથાનો વિકાસ અર્વાચીન-યુગમાં થયો છે.

મહાનવલ : કાવ્ય પ્રદેશમાં જે સ્થાન મહાકાવ્યનું છે તે સ્થાન વાર્તાપ્રદેશમાં મહાનવલનું છે. મહાનવલના લેખકને મહાકવિ જ કહી શકાય. ટોલ્સટોય કૃત 'War and Peace' અને ગોવર્ધનરામ કૃત 'સરસ્વતીચંદ્ર' ને મહાનવલ કહી શકાય. તેમાં સમસ્તયુગનું, જીવનના દરેક ધરનું, જીવનના અનેક પ્રશ્નનું, વિશાળ દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે.

હાસ્યરસ એ સાહિત્યનો પ્રકાર નથી. પરંતુ સાહિત્યના નવરસ-મની એક રસ છે. પરંતુ હાસ્યરસે હવે એટલી પ્રગતિ સાધી છે કે તેને એક પ્રકાર જેટલું મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે.

(૫) હાસ્યરસ હાસ્ય વિરોધમાંથી, અસંગતિમાંથી ઉદ્ભવે છે. હાસ્યરસિક દુયકાઓ, નવલિકાઓ, નિર્મધિકાઓ, પ્રતિકાઓ, કટાક્ષકાવ્ય, વિડંબના (Caricature) વગેરે તેના અનેક પ્રકારો છે. દલપતરામ, નવલરામ, રમણભાઈ નીલકંઠ, મુનશી, ધન-સુખલાલ મહેતા, જાગીરદાર, જ્યોતીન્દ્ર દવે, સ્વૈરવિહારી, ધૂમકેતુ, સુંદરમ, દેવકૃષ્ણ જોષી, મૂળરાજ અંજારીઆ વગેરે અનેક લેખકોએ હાસ્યરસનો વિકાસ સાધ્યો છે. હાસ્ય જ્યારે ખુદ્ધિલક્ષી હોય ત્યારે તેને wit કહેવામાં આવે છે. હાસ્યરસ સ્થૂળ પણ હોય અને સૂક્ષ્મ પણ હોય. જેમકે, મસ્ત ફકીરનો હાસ્યરસ સ્થૂળ છે, જ્યોતીન્દ્રનો હાસ્યરસ સૂક્ષ્મ પ્રકારનો છે.

જે સાહિત્યમાં ચિંતન, બોધ, માહિતી, ઉપદેશ, વિચાર વગેરેનું પ્રાધાન્ય હોય તેને લલિતેતર સાહિત્ય કહેવામાં આવે છે. તેમાં પણ

અર્વાચીન સાહિત્યના સ્વરૂપો

૧૦૯

કલ્પના, ઊર્મિ, સૌંદર્ય, શૈલી, વગેરે તરતો તો
 (૬) લલિતેતર હોય જ. પરંતુ તેનું સ્થાન પ્રમાણમાં ગૌણ
 હોય છે ન્યારે કલ્પના વગેરે તરતો લલિતેતર
 સાહિત્યમાં પણ મુખ્ય રૂપે હોય ત્યારે કૃતિનો બાહ્ય આકાર ગમે તે હોય
 તો પણ તેને લલિત અથવા સર્જનાત્મક રસલક્ષી સાહિત્ય કહેવું જોઈએ.

જેમાં કોઈ એક વ્યક્તિનું જીવન, તત્કાલીન યુગના વાતાવરણના
 તાદ્દશ આલેખન સાથે, જીવનક્રમ જળવીને
 (૭) જીવનચરિત્ર કરવામાં આવ્યું હોય તેને જીવન ચરિત્ર
 (Biography) કહેવામાં આવે છે. દા. ત.

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ કૃત 'કવીશ્વર દલપતરામ' એક નોંધપાત્ર જીવન-
 ચરિત્ર છે. ચરિત્ર નિર્માણનો પણ એક જૂદો પ્રકાર છે. દા. ત. શ્રી
 વિશ્વનાથ ભટ્ટ કૃત 'વીર નર્મદ' એક ચરિત્ર નિર્માણ છે. કેન્દ્રીય સાહિ-
 ત્યકાર આન્દ્રે મોરવાએ શૈલીનું જીવનચરિત્ર 'એરીઅલ' એ નામે
 લખ્યું ત્યારથી એક નાટ્યસદૃશ સર્જનાત્મક જીવનચરિત્રનો નવો પ્રકાર
 અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે. દા. ત. મુનશીએ લખેલી નર્મદની જીવનકથા
 'નર્મદ અર્વાચીનોમાં આદ્ય' આ પ્રકારનું જીવનચરિત્ર છે. આવું
 જીવનચરિત્ર હોય ત્યારે તેને લલિત સાહિત્યમાં ગણવું જોઈએ.

ન્યારે પોતાનું જીવનચરિત્ર પોતાને જ હાથે લખવામાં આવે
 ત્યારે તેને આત્મકથા કહેવામાં આવે છે. આત્મ-

(૮) આત્મકથા કથા એ જીવનલીલાનું નવેરસની છોજોથી છલ-
 કાતું મહાકાવ્ય છે. પોતાના વિષેજ માણસને
 સત્યનું વિશુદ્ધ ઉચ્ચારણ કરવાનું આવે છે ત્યારે તેની કસોટી થાય
 છે અને તેથી આત્મકથા સૌથી વિશેષ દુઃસાધ્ય સાહિત્યસ્વરૂપ છે.
 આપણા સાહિત્યમાં ગાંધીજીની આત્મકથા સર્વોત્તમ આત્મકથા
 (Autobiography) છે. અને આ કૃતિએ જગતના આત્મકથા
 સાહિત્યમાં સ્થાન મેળવ્યું છે. શ્રી. મુનશીની આત્મકથા 'સિધાં ચઢણ'
 વગેરે સર્જનાત્મક છે.

ન્યારે કોઈ એક વ્યક્તિ વિશેષનું ચિત્ર રૂપરૂપથી સંક્ષેપમાં
 બરાબર ઉપસી આવે તેવી રીતે આલેખવામાં
 (૯) રેખાચિત્ર આવે તેને રેખાચિત્ર કહેવામાં આવે છે. ખરું
 જોતાં તે જીવનચરિત્રનો એક નાનો પ્રકાર છે.
 તેમાં એકલક્ષિતા વધારે જોઈએ અને શૈલી તત્ત્વ સખળ જોઈએ. અંગ્રે-
 જીમાં ગાડી'નરે "Pillars of Society" વગેરે સુંદર રેખાચિત્રો
 લખ્યાં છે. આપણે ત્યાં નરસિંહરાવ, લીલાવતી મુનશી, શંકરલાલ
 શાસ્ત્રી, રમણલાલ દેસાઈ રમણિક અરાલવાળા, સુરેન્દ્રપ્રસાદ ત્રિપાઠી
 વગેરેએ રેખાચિત્રોનું સાહિત્ય લખ્યું છે.

જેમાં પરસ્પરની નિકટતા વધુમાં વધુ અપેક્ષિત છે તે પત્ર
 સાહિત્યનો આપણે ત્યાં બહુ વિકાસ થયો નથી,
 (૧૦) પત્ર સાહિત્ય જેને સાહિત્યની ગણનામાં મૂકી શકાય તેવા
 પત્રો બહુ લખાયા નથી અને લખાયા હોય તે
 પ્રકટ થયા નથી. કલાપી, કાન્ત, ગાંધીજી, કાકાસાહેબ, મેઘાણી,
 સાગર વગેરેના પત્રો સાહિત્યની કોઠિમાં મૂકી શકાય તેવા છે.

ડાયરીને વાસરિકા, રોજનીશી, દૈનંદિની વગેરે નામે પણ ઓળ-
 ખવામાં આવે છે. ડાયરીમાં પોતાના અનુભવ
 (૧૧) ડાયરી અને અંતરનો નિષ્કર્ષ ઠલવાય છે. તેથી તેનું
 સવિશેષ મહત્ત્વ છે. "મહાદેવભાઈની ડાયરી"
 ગુજરાતની સર્વોત્તમ વાસરિકા છે. અને તેમાં ઇતિહાસ સાથે સર્જ-
 નનો સુમેળ સધાયો છે. આ ઉપરાંત નરસિંહરાવ, વિજયરાય વગેરેએ
 પણ રોજનીશી લખી છે.

ગુજરાતમાં શાસ્ત્રીય વિષયોનું નિરૂપણ કરવા વિશે સામાન્ય
 રીતે ઉદાસીનતા પ્રવર્તે છે તેથી ઇતિહાસના
 (૧૨) ઇતિહાસ વિષયનું મહારાષ્ટ્રની હરોળમાં ઉભી શકે તેવું
 શાસ્ત્રીય અને પદ્ધતિસરનું નિરૂપણ આપણે ત્યાં

અર્વાચીન સાહિત્યના સ્વરૂપે.

૧૧૧

થયું નથી. તેમ છતાં નવલરામ, બ. ક. ઠાકોર, મહાદેવભાઈ, મુનશી જીવનવિજયજી, હિરાલાલ પારેખ, દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, મોગીલાલ સાહેબસર વગેરેએ ઇતિહાસ સંશોધનનું કેટલુંક કાર્ય કર્યું છે.

જેને સાહિત્યની કાટિમાં મૂકી શકાય તેવી પ્રવાસ કૃતિઓ આપણે

ત્યાં બહુ ઓછી લખાઈ છે. મહીપતરામ, કરસ-

(૧૩) પ્રવાસ નદાસ મુગજી વગેરેએ નર્મદયુગમાં પરદેશના

પ્રવાસો આલેખ્યા હતા પરંતુ 'તેમાં માહિતીનું

પ્રાધાન્ય હતું. 'હિમાલયનો પ્રવાસ,' 'અલ્લદેશનો પ્રવાસ,' 'પૂર્વ આફ્રિકામાં' વગેરે પ્રવાસ કૃતિઓ દ્વારા કાકાસાહેબ કાલેલકરે પ્રવાસ કૃતિ પણ સર્જનાત્મક બની શકે છે તે બતાવી આપ્યું. તેમની કૃતિઓમાં આર્ય સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિ અને શૈલીની રમ્યતા એ બે મુખ્ય વિશિષ્ટતાઓ છે. આ ઉપરાંત શ્રી. કલાપી, શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી, શ્રી. સુંદરમ, શ્રી. રમેશ ગૌતમ વગેરેએ ગણનાપાત્ર પ્રવાસ કૃતિઓ આપી છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં મૌલિક અને સમૃદ્ધ ચિંતનનો અભાવ છે.

તેમ છતાં અર્વાચીન સાહિત્યમાં નર્મદ, નવલરામ,

(૧૪) તત્ત્વચિંતન મણિલાલ નલુભાઈ, નરસિંહરાવ, આનંદશંકર

ધ્રુવ, રમણલાલ નીલકંઠ, ગાંધીજી. મશરુવાળા,

મુનશી, કાલેલકર, વગેરેએ જીવનનાં મહાન તત્ત્વોનું નિરૂપણ તેમની કૃતિઓમાં કર્યું છે. આમાંથી કેટલાકનું તત્ત્વચિંતન એટલું સમૃદ્ધ છે કે તેને સહેલાઈથી ભારતીય તત્ત્વચિંતનની પ્રથમ પંક્તિમાં સ્થાન આપી શકાય.

આપણે ત્યાં વિવેચનનો આરંભ નર્મદથી થયો છે. પ્રાચીન યુગમાં

વિવેચન હતું નહીં. જે વિવેચનમાં રસદષ્ટિ,

(૧૫) વિવેચન વિદ્વતા અને સત્યપરાયણતાનો સમન્વય થયો

હોય તેને ઉચ્ચકોટિનું વિવેચન કહી શકાય.

સર્જનાત્મક વિવેચન, પૃથ્થક્કરણ પ્રધાન વિવેચન, ઇતિહાસ લક્ષી વિવેચન, ગ્રંથ સમીક્ષા, રસદર્શન, સિદ્ધાંત વિવેચન વગેરે વિવેચનનાં

અનેક પ્રકારો છે. નર્મદ, નવલરામ, મણિલાલ, નરસિંહરાવ, રમણભાઈ, ગોવર્ધનરામ, ન્હાનાલાલ, ખમરદાર, આનંદશંકર, મુનશી, બી. કે. ઠાકોર, કાલેલકર, રા. વિ. પાઠક, વિજયરાય વૈદ્ય, વિશ્વનાથ ભટ્ટ, વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, ખટુભાઈ, નવલરામ ત્રિવેદી, ઉમાશંકર જોષી, સુંદરમ, અનંતરાય રાવળ, ડોલરરાય માંકડ, યશવંત શુક્લ વગેરે અનેક વિવેચકોએ આપણા વિવેચન સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે. જો કે રસિકતા, તાટસ્થ અને વિદ્વતા, કલ્પના, અભ્યાસ અને નીડરતાનો સંયોગ થયો હોય તેવો વિવેચક ગુજરાતને હજી મળ્યો નથી.

પ્રાચીન સાહિત્યનું સંશોધન પણ આપણે ત્યાં નર્મદથી શરૂ થયું.

નર્મદ પછી દલપતરામ, કાર્ત્ત્વિજ, હરગોવિંદદાસ.

(૧૬) સંશોધન કાંટાવાળા, નાથાશંકર શાસ્ત્રી, છોટાલાલ ભટ્ટ.

ધર્મજીરામ દેશાઈ, કે. હ. ધ્રુવ, જનવિજયજી,

મણિલાલ નભુભાઈ, કે. કા. શાસ્ત્રી, ભોગીલાલ સાંડેસરા, દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, મંજુલાલ મજમુદાર, કાન્તિલાલ વ્યાસ વગેરેએ પ્રાચીન સાહિત્ય અને ઇતિહાસનું સંશોધન કર્યું છે. પ્રાચીન સાહિત્યના સંપાદનની આપણી પ્રચલિત પદ્ધતિ ઘણી જ ખામી ભરી છે. ખાસ કરીને પાઠાંતરોની પસંદગીમાં ઔચિત્ય જળવાતું નથી. વળી આપણા સંશોધકોમાં મૂલ્યાંકનની દૃષ્ટિ નથી.

ભાષાશાસ્ત્રીય સંશોધન પણ આપણે ત્યાં નર્મદથી શરૂ થયું. શ્રી.

વૃજલાલ શાસ્ત્રીએ ગુજરાતી વ્યુત્પત્તિની વિચારણા

(૧૭) ભાષાશાસ્ત્ર કરી. આ ઉપરાંત ખીમસ, ટેસીટોરી, જ્યોર્જ

ગ્રીઅરસન, ટર્નર, વગેરે પરદેશી વિદ્વાનોએ પણ

ગુજરાતી ભાષા વિશે ઘણું મુલ્યવાન સંશોધન કર્યું છે. શ્રી. નરસિંહરાવનું

ભાષાશાસ્ત્ર વિષેનું પુસ્તક, Gujarati language and literature

આજે પણ ગુજરાતનો શ્રેષ્ઠ ભાષાશાસ્ત્રીય ગ્રંથ છે. આ ઉપરાંત શ્રી.

કે. હ. ધ્રુવ, ખેચરદાસ પંડિત, ડૉ. ટી. એન. દવે, શ્રી. કાન્તિલાલ વ્યાસ,

અર્વાચીન સાહિત્યના સ્વરૂપો

૧૧૩

શ્રી. ભોગીલાલ સાંડેશ્વરા, શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રી, શ્રી. મધુસુદન મોદી, વગેરેએ પણ ભાષાશાસ્ત્રના વિકાસમાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે.

પહેલવહેલું ગુજરાતી વર્તમાન પત્ર ‘મુંઝઈ સમાચાર’ શરુ થયાને સવાસો વર્ષ થયાં. સવાસો વર્ષના એ પત્રકારિત્વ (૧૮) પત્રકારિત્વ ત્વનો વિકાસ ત્રણ તબક્કામાં વહેંચી શકાય :

(૧) પહેલો તબક્કો ૧૮૨૨માં ફરદુનજી મર્જાનના તંત્રીપદે, મુંઝઈ સમાચાર શરુ થયું ત્યારથી તે ૧૮૮૦ સુધીનો ગણી શકાય. (૨) બીજો તબક્કો ૧૮૮૦માં ‘ગુજરાતી’ સાપ્તાહિકનો ઉદ્ભવ થયો ત્યાંથી તે ૧૯૧૯ સુધીનો ગણી શકાય. (૩) ત્રીજો તબક્કો ૧૯૧૯માં ગાંધીજીએ ‘નવજીવન’નું સુકાન સંભાળ્યું ત્યારથી તે આજ સુધીનો ગણી શકાય. આ પરથી જોઈ શકાશે કે આપણા પત્રકારિત્વનો ઘણો ઝડપી વિકાસ થયો છે. અને રાષ્ટ્રશક્તિ તથા રાષ્ટ્ર-ચૈતન્યને જાગ્રત કરવામાં તેણે ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો છે. વળી આપણું પત્રકારિત્વ હવે સાહિત્યનું એક અંગ બની શકે તેટલું કલાત્મક બન્યું છે. જો કે આપણો પત્રકાર શરવીર લડવૈયો હતો. તે આજે જેટલો કુશળ વેપારી છે તેટલો સમજળ એ વિચારક નથી. તેમ છતાં ‘મુંઝઈ સમાચાર,’ ‘ઝાંડિયો,’ ‘ગુજરાતી,’ ‘પ્રજ્ઞામંધુ,’ ‘ગુજરાત સમાચાર,’ ‘હિંદુસ્તાન,’ ‘નવજીવન,’ ‘હરિજનમંધુ,’ ‘સૌરાષ્ટ્ર,’ ‘ફૂલછાંય,’ ‘સંદેશ,’ ‘વદેમાતરમ્,’ ‘જન્મભૂમિ,’ વગેરે અખબારો તથા ‘સુદ્ધિ-પ્રકાશ,’ ‘સુદર્શન,’ ‘વસંત’ ‘સાહિત્ય,’ ‘કૌમુદી,’ ‘ગુજરાત,’ ‘માનસી,’ ‘પ્રસ્થાન,’ ‘ઊર્મિ’ અને ‘સંસ્કૃતિ’ વગેરે માસિકાએ ગુજરાતના પત્રકારિત્વને વિકસાવવામાં મૂલ્યવાન ફાળો આપ્યો છે. તેમાં પ્રશ્ન નથી.

પત્રકારિત્વની સાથે આપણે ત્યાં બોધપ્રધાન (માહિતી પ્રધાન) સાહિત્યનો પણ વિકાસ થયો છે. આવા સાહિ-

૧૧૪

ગુજરાતી સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

(૧૯) યોગપ્રધાન ત્યમાં શૈલીનાં રંગ રોગાન કોઠવાર હોય છે, સાહિત્ય પણ તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો એક વિષય પરની માહિતી એકત્રિત રૂપે રજૂ કરવાનો હોય છે. આવું સાહિત્ય જનસામાન્યના જગત વિશેના આજ્ઞા જ્ઞાનમાં વધારો કરતું હોવાથી, તેટલા પૂરતું ઉપયોગી છે. આમાં 'ધરતી રાણી'થી માંડીને 'કામશાસ્ત્ર' સુધીનાં અતેકવિધ પુસ્તકોનો સમાવેશ થાય છે.

નિર્મળનું સાહિત્યસ્વરૂપ અર્વાચીન યુગમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે. અંગ્રેજ સાહિત્યની પ્રેરણાને લઈને આપણું (૨૦) નિર્મળ નિર્મળસાહિત્ય શરૂ થયું છે. સંસ્કૃત ભાષામાં 'નિર્મળ' શબ્દ છે ખરો, પરંતુ આપણે જે અર્થમાં 'નિર્મળ' શબ્દનો પ્રયોગ કરીએ છીએ તે અર્થમાં સંસ્કૃતમાં તેનો પ્રયોગ થયો નથી. આપણો 'નિર્મળ' શબ્દ અંગ્રેજ Essayના પર્યાયરૂપે રચાયો છે. નિર્મળના મુખ્ય બે પ્રકારો છે. ગંભીર, વિક્ષતાભરી વ્યવસ્થિત, એકનિષ્ઠ રચનાઓ પણ નિર્મળ કહેવાય છે અને હળવી, વિનોદી, રસજાતી, શિથિલ બંધવાળી રચનાઓ પણ નિર્મળ કહેવાય છે. અંગ્રેજીમાં પહેલા પ્રકારને Serious કે Polite Essay કહે છે બ્યારે બીજા પ્રકારને Light, Familiar કે Personal Essay એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

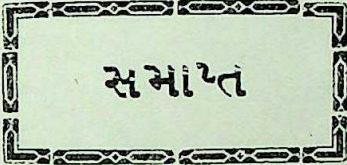
દલપતરામે 'ભૂત' નિર્મળ લખ્યો ત્યારથી ગુજરાતનું નિર્મળ-સાહિત્ય શરૂ થયું. જે કે પ્રથમ સમર્થ નિર્મળકાર તો નર્મદને જ ગણવો જોઈએ. નર્મદયુગમાં અન્ય લેખકોએ પણ સંસારસુધારા વિશેના નિર્મળો લખ્યા હતા. પંડિતયુગમાં મનઃસુખરામ, મણિલાલ નલુભાઈ, આનંદશંકર દ્રવ્ય, ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી, રમણભાઈ નીલકંઠ વગેરેના નિર્મળો ઉચ્ચ કોટિના છે. તે પછી મુનશી, રણજીતરામ, ગાંધીજી, કાલેશ્વર, મશરુવાળા વગેરેએ પણ નિર્મળસાહિત્યને વિકસાવ્યું છે. તેમાં પ્રવર્તમાન યુગના સર્વોત્તમ લેખક તો કાકાસાહેબ કાલેશ્વરજી છે.

અર્વાચીન સાહિત્યના સ્વરૂપો

૧૧૫

આ ઉપરાંત નરસિંહરાવ, પ્રો. દુરકાળ, સ્વૈરવિહારી, નવચરામ ત્રિવેદી, વિજયરાય વૈદ્ય, ધૂમકેતુ વગેરે લેખકોએ નિબંધિકાના પ્રકારને વિકસાવ્યો છે.

આમ અનેક સાહિત્યપ્રકારો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખેડાયા છે. સાહિત્યપ્રકારોના વૈવિધ્યની આગતમાં તથા પ્રયોગશીલતામાં ગુજરાતી સાહિત્યકાર બીજા પ્રાંત કે દેશના સાહિત્યકારથી મિલકુલ ઉતરે તેમ નથી. ખંડકાવ્ય, મહાશ્વંદ, નવલકથા, નવલિકા, નિબંધિકા, હાસ્ય, આત્મકથા વગેરેમાંના તેના કેટલાક પ્રયોગો તો એવા માતખર છે કે જે સમસ્ત ભારતીય સાહિત્યમાં પણ ગણનાપાત્ર લેખાય.

સમાપ્ત

— विद्यार्थी —

पुस्तकालय, गुरुकुल
हरिद्वार

